

Анна Зегерс ЛЕГЕНДИ ПРО АРТЕМІДУ

ЗАРУБІЖНА НОВЕЛА

Книжка дванадцята

ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРО»
КИЇВ — 1971

Anna Seghers

BAUERN VON HRUSCHOWO
DER LETZTE WEG DES KOLOMAN WALLISCH
DIE SCHÖNSTEN SAGEN VOM RÄUBER WOYNOK
SAGEN VON ARTEMIS
DIE DREI BÄUME
DER AUSFLUG DER TOTEN MÄDCHEN
DIE SABOTEURE
DAS ARGONAUTENSCHIFF
CRISANTA
AGATHE SCHWEIGERT

Ins Ukrainische übersetzt

Анна Зегерс

ЛЕГЕНДИ ПРО АРТЕМІДУ

**ТА
ІНШІ
НОВЕЛИ**

Переклав з німецької
МИКОЛА КАГАРЛИЦЬКИЙ

З М І С Т

<i>Від видавництва</i>	5
ГРУШІВСЬКІ СЕЛЯНИ	10
ОСТАННЯ ПУТЬ КОЛОМАНА ВАЛЛІША	26
ЧУДОВНІ ЛЕГЕНДИ ПРО РОЗБІЙНИКА ВОЙНОКА	43
ЛЕГЕНДИ ПРО АРТЕМІДУ	64
ТРОЄ ДЕРЕВ	94
ПРОГУЛЯНКА МЕРТВИХ ДІВЧАТ	98
САБОТАЖНИКИ	130
КОРАБЕЛЬ АРГОНАВТІВ	192
КРІСАНТА	211
АГАТА ШВАЙГЕРТ	241

Художник
Володимир САВАЦОВ

И (Нім.)
3-47

7-3-4
452-71М

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Анну Зегерс не треба представляти нашим читачам — ім'я її знайоме мільйонам. Ось уже сорок літ, від перших її кроків у мистецтві, книжки Анни Зегерс читаються в нашій країні; вони завоювали таку популярність, яка нечасто випадає на долю зарубіжного письменника. Її важке і славне життя, життя борця, її чудові книжки, книжки письменника-реаліста, скерованого в майбутнє, невіддільні від долі німецького народу, його соціалістичного авангарду, його антифашистських сил. Соціалістичне мистецтво нової Німеччини розкриває в її завжди новаторській творчості свою силу і життєвість.

Світ знає Анну Зегерс не тільки як письменницю; він знає її як громадського діяча-інтернаціоналіста, борця за мир. Анна Зегерс — член Всесвітньої Ради Миру, лауреат Міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами».

А все ж коротко нагадаємо її життєпис. Народилася письменниця 1900 року в Майнці — невеличкому містечкові на Рейні. Освіту здобувала в Кельнському та Гейдельберзькому університетах, за фахом — мистецтвознавець і філолог. 1927 року вступає до лав Комуністичної партії Німеччини. Перша літературна праця — повість «Повстання рибалок Сан-Барбара» (1928) — присвячена життю бретонських рибалок. Повість відзначена літературною премією ім. Г. Клейста і здобула письменниці широку популярність. 1930 року Анна Зегерс побувала в Радянському Союзі на Міжнародній конференції

революційних письменників у Харкові. «Величезне враження,— згадує Зегерс,— справила на мене поїздка на Україну. Я побувала на Дніпрі, де будувалася велика електростанція Дніпрельстан... Там я побачила таке, що особливо схвилювало мене,— не тільки мене саму, але й усіх, хто був зі мною в поїзді: змагання між двома бригадами. Кожний берег заповнював цементом дерев'яну опалубку, щоб зміцнити схил. І вночі в пітьмі спалахували огненні цифри. Було видно, який берег перемагав у цьому змаганні. Я була також здивована, коли мені показали уже перекладену за порівняно короткий термін українською мовою книжку — «Повстання рибалок». Мені її подарували комсомольці, і я була дуже схвилювана і рада. Вони цю книжку знали, читали, обговорювали, вони говорили зі мною про це».

1933 року, коли до влади в Німеччині прийшли фашисти, письменниця емігрувала. Спершу до Австрії, потім до Франції, де її застала окупація. Потім Анна Зегерс після поневірянь потрапляє з неокупованої зони Франції по морю на Мартініку, на Антільські острови, а звідти до Мексики. Письменниця брала активну участь у діяльності антифашистської частини еміграції. 1947 року вона повернулася на батьківщину. Вона член Німецької Академії мистецтв, неодноразовий лауреат Національної премії НДР.

Уже в першій повісті Анни Зегерс різкі, графічно чіткі описи подій утворюють неминучість революційного перетворення світу. У багатоплановому романі «Супутники» (1932) дія відбувається в Угорщині, Італії, Польщі, Болгарії, головні герої роману — комуністи різних країн. У повісті «Оцінена голова» (1933) подано літопис подій у німецькому селі напередодні фашистського перевороту, відбито початок страшного й ганебного періоду німецької історії. Тема боротьби з фашизмом посідала центральне місце в творчості Анни Зегерс

часу еміграції. Роман «Шлях крізь лютий» (1935) присвячений героїчній боротьбі віденських робітників у лютому 1934 року. В романі «Визволення» (1937) катастрофа на шахті, боротьба за врятування гірників витворює ґабульну основу для широкої картини життя німецьких робітників у роки економічної кризи. Зегерс правдиво розповідає про важку долю шахтарів і тих людей, чю свідомість звівчено ґашистською пропагандою. Але найгіркіша сувора правда в оповіді Зегерс втілює життєствердну впевненість у кінцевій перемозі революційних сил. Це особливо відчутно в романах, написаних у роки війни, «Сьомий хрест» (1942) та «Транзит» (1943). В першому романі історія втечі комуніста з концтабору, безжально правдива в опису духовного звиродніння заляканих гітлерівцями німецьких обивателів, стає утвердженням чистої високої доблесті бійців-антиґашистів і втіленням непохитної віри в майбутнє німецького народу. В центрі роману «Транзит» — найліричнішого з творів Зегерс — постать німецького емігранта-антиґашиста, що, поділяючи долю своїх ґранцузьких товаришів, стає на боротьбу проти окупантів.

Повернувшись на батьківщину, Зегерс опублікувала великий роман «Мертві лишаються молодими» (1949), де простежено життя німців із різних прошарків суспільства протягом чверті віку від кінця першої світової війни до кінця другої світової війни. 1952 року Анна Зегерс друкує повість «Людина та її ім'я», де показано, як колишній есесівець помалу звільняється від дурману ґашистської демагогії, як під впливом зрушень, що сталися в Німеччині демократичній, у ньому пробуджуються моральні якості нової людини.

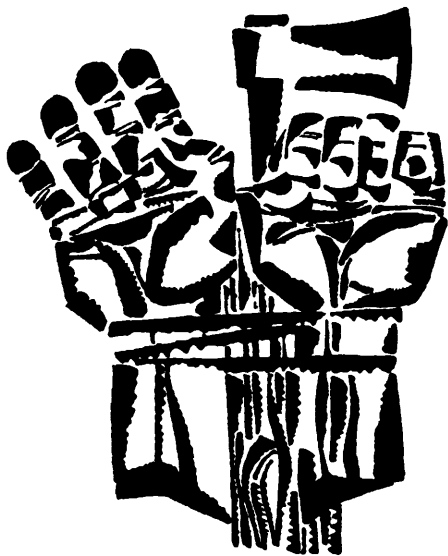
Анна Зегерс — один із видатних майстрів літератури соціалістичного реалізму. Для її прози характерні чіткі, ясно простежувані сюжетні лінії, психологічна індиві-

дуалізація персонажів, глибина громадського тла. В мові Анни Зегерс органічно сплавлені порсткувата мова публіцистики і жива інтонація народних говірок.

Кілька слів про Анну Зегерс-новелістку. Тут її діапазон ще ширший: історії з наполеонівської доби і з наших днів; історії, що відбуваються на островах Вест-Індії, у Мексиці і на німецькій землі. Відомі її «Карібські оповідання» з їхньою неповторною екзотикою, і новели суворо реалістичні, як от «Остання путь Коломана Валліша», ніби ескіз до роману про повстання австрійських робітників, і новели міфологічні, як «Легенди про Артеміду» чи «Корабель аргонавтів».

І в новелістиці Анна Зегерс показала себе гідною продовжувачкою найкращих традицій прогресивної німецької літератури.

Н О В Е Л И

ГРУШІВСЬКІ СЕЛЯНИ

У давнину в Карпатах цінували людину по тому, скількома замахами сокири вона валила дерево, стовбур якого ледве могла обійняти руками. Яка ж велика мала бути сила спонуки в перших людях, що покинули обжиті, ба навіть уже освячені ними рівнинні міста й оселилися спочатку на узліссях, а далі і в дрімучих пущах,— та сила, що поривала їх на такі неймовірні вчинки, була не що інше, як голод. А куди вже люди потрапляли, там вони й осідали назавжди. Могутнє коріння дерев пробивалося в їхні хатини, аж витикалося зсередини.

У міста селяни приносили дерево та впроби з нього. Вовки утікали геть у нетрища не так від куль, як від дзенькоти сокир, вищання пилок та від усяких інших звуків людського роду. Лиш коли-не-коли їм щастило розірвати візцю чи забратись узимку на подвір'я. Люди-бо трималися громади, тому-то й сильніші були за них.

Коли у вісімнадцятому сторіччі вибухнуло повстання Ракоці проти цісаря, карпатські селяни були вже такі дужі й могутні, що їхні загопи відігравали неабияку роль. Повстання зазнало поразки. На покару за участь у повстанні цісар одібрав у селян ліс, оголосивши його коронною власністю. Всюди на хребтах Карпат було споруджено вартівні. Селяни спершу зібралися гуртами й попалили їх. Повбивали вони й орендарів. Бо не могли змиритися, що ліс, у якому їхні батьки прорубали перші просіки, та раптом од них одберуть.

Їхні діти недаремно бачили, як мордували батьків, кудись забірали їх. Вони теж оборонялися, але вже якось порізнено і якось наче розгублено. З тих років походять і закони, що призначали кару на горло за браконьєрство. Спійманим на порубі лісу відтинали руки і разом з сокирами виставляли їх на сільському майдані на пострах. Багато таких рук було виставлено й не менше сокир було заховано у повітках.

Нове покоління лісовиків жило в халупах з глини й трухлявого дерева і випасало нужденну худобину на ближчих до села гірських схилах. Кривавицею воно сплачувало орендну плату, зате вчасно. Лише декотрим удавалося взяти своє ще й від лісу. Але то були справжні сміливці, одчайдушні хлопці-молодці, що нагадували тих перших тутешніх засельників. Тільки тоді був початок шляху, а тепер — кінець. Лісовики забули, з якого роду-племені вони, хоча їхній родовід губився в минулому не далі, ніж його здатна зберегти

в собі людська пам'ять. Їхній сназі не було де прикластися, і вони потроху втрачали колишню силу, та й їхній дух зледачів.

Під час першої світової війни чоловіків, як мешканців прикордоння, було спроваджено якнайдалі від рідних місць, на найвідлеглиші ділянки воєнних дій. А життя собі снувалося тонкою, проте цупкою ниткою.

Деякі села позлітали в повітря вкупі з горами, на яких вони тулились. Інші ж, призначені до злиднів, і далі спокійнісінько дрімали собі під гуркіт гармат. Інколи звістка, що приходила на той чи сей куток села, викликала розпачливий крик. Щоночі селяни чули крізь сон лунку маршову ходу армій, що сунули через гірські перевали. Вряди-годи жінки вночі відкривали двері та впускали в хату й до себе в ліжко вояків-дезертирів із-за гір.

Вилиці у всіх повипиналися. Голод став часткою життя, і не було більше на що нарікати. Зима, що стоїть уже на порозі, доконає їх.

Войчукова лежала в пологах. Одна сусідка засвітила каганця, друга втишувала переполоханих курей. Потім обидві нахилилися над породіллею і порадили їй кричати. Проте вона мучилася мовчки, як надсаджуються коло роботи, непосильної й даремної. Дев'ять місяців минуло, як чоловік її був удома. І відтуди вона більше про нього не чула. Серед безконечної, безпросвітної темряви світу на обличчі сусідки в глибині хати мигтіли бліді кружальця від каганчика. Жодна з жінок не чула солдатської ходи за дверима. Войчук з'явився на порозі своєї хати саме в ту мить, коли батькові й годилося в Грушеві заходити до породіллі,— як дитині перерізували пуповину.

Із армії, що вже розпадалася, плавом пливли люди до своїх домівок. Войчук остовпів, тоді засміявся і зайшов до хати. Вся радість виснаженого жінчиного тіла

і змученого чеканням серця спалахнула двома крихітними жаринками в кутиках її очей. Войчук торкнув дружину й повернувся до дитини: її саме обмили й поклали в кошик. Він сів коло столу й обійняв кошика руками. Тоненький дитячий писк перекрив усі крики, що стояли в його голові, крики всіх людей, ввергнутих у смертельний страх. Войчук приніс із армії, крім нужі, й ще дещо. Цей кошик, сповнений нового життя, належав йому, був часткою його самого. І Войчуків погляд прикипів до найдорожчого — до лозяного кошика з немовлям. Потім він раптом підвівся й вийшов з хати. Зайшов до хліва й узяв свою сокиру. Він подався на гору, до лісу, рубати дерево.

Унизу на схилі біля череди лежало кілька чоловіків. Зачувши стукіт сокири, вони повернули голови туди, звідки долинали звуки, і на хвилю аж роти пороззявляли з подиву. Один старий чоловік перший покинув гурт і побрався вгору. Зрубане дерево лежало на землі. Войчук, упершись ногою в стовбур, саме обрубував гілляччя.

— Войчук?!

— Атож.

— Що ти робиш?

— Колиску.

З подиву старому аж щелепа одвисла й слина потекла з рота. А Войчук рубав далі.

Старий запитав:

— Хіба дозволено?

Войчук круто обернувся до нього й зареготав. Спантеличений старий обома кулаками витер слину в кутиках рота. Тоді нахилився й зазирнув Войчукові просто в очі. І побачив у них старий усе: ліс, мов живий, і бурі та зелені бганки гір, і розшарпані хмарини, і червону цятчку — село. Погляд старого потопув у лісі, що його він угледів у Войчукових очах. Той ліс

був зовсім близько, ось-ось під Войчуковими бровами. Старий перевів погляд з Войчукового лиця на гору. Ліс здався йому тепер уже не таким.

За кілька день по тому гурт селян дерся стрімкою ущелиною висхлого потоку до першої вартівні. Серед них були Войчук, пристаркуватий Сидоряк, Лаката, Іван Руцук — все недавні фронтовики. Малий п'ятнадцятиліток Руцук вертівся коло свого брата-солдата, раз у раз торкався його шкіряного паска. Воєнні роки нічого не додали до Руцуківського смаглявого тіла, хіба що руки та ноги трохи витяглися в довжину, мов сухе мотуззя. Цілком несподівано напередодні він повернувся додому, з грюкотом розчинив двері — й побачив у пліснявій хатині застигле й безвиразне чоло малого брата. Надміру великий стояв на порозі старший Руцук, підносячись над матір'ю, своїми братами та сестрами, над курми й козами. А на халявах його величезних чобіт поналипали кім'яхи багнюки, принесені з чужих доріг. Попід його розчепіреними руками крізь розчинені двері одним дихом вишло з хати затхле повітря разом з материним зітханням, дитячим скиглінням, меканням недужого теляти — вся відстоєнна нудота голоду.

Плнучися на гору, малий міцно тримався брата. Він не дивувався, що все тепер по-іншому. Він чекав ще більшого.

Унизу в селі жінки наслухали, як цюкали сокири. Спочатку цюкіт був непевний, та щодалі ставав дужчий і ритмічніший. Розляглася луна й покотилась горами. Чоловіки випростувались і зачудовано прислухалися до луни, що ніби застигла в повітрі. Вони усміхнено зирнули один на одного — люди з інших сіл теж потяглися до лісу. Коли ввечері всі вони, з Руцуком та Войчуком попереду, спускалися з гір, їх гукнули. В ущелині стояли жандарі. Вони зупинилися одні

супроти одних, лице в лице. Здавалося, що тої хвилі ті й другі виважували свої сили. Їхні погляди мовби позаклякали одні на одних. Здавалося, що й гудзики на Їхньому вбранні теж уп'ялись одні в одні. Ледь помітна усмішка випорснула з кутиків очей у одних і ніби перескочила в кутики очей до других. Тим часом Рущука й Войчука наздогнали всі селяни й зупинилися позаду. Войчук рушив уперед — жандарі відступили набік.

Зруб над узбіччям гори ширшав. Села жадали дерева, мов спраглий води. Хатини були такі ветхі, що, здавалось, трималися тільки на селянських плечах і догнивали під осінніми дощами. Кожен селянин хотів на зиму мати нове житло. На могилах люди поставили свіжі хрести. А зруби в лісі стали добрим місцем для сходин. До глупої ночі сиділи селяни гуртом довкола великих багать. Ті, що воювали, твердо знали: світ змінюється. В Росії є Ленін, у панів одбирають землю, ліси й поля передають селянам.

За лісом, у Солотвині, була копальня. Убогі халупи понуро замерзали в масному соляному інеї. Перекриті пащі шинків кишіли людом, очманілим од горілки. Там випаровувалися їхні думки у мрії, а гнів — у прокльони.

Тепер і робітники приходили на лісові сходини. Із густого людського місива вирізнялися обличчя, руки, кулаки.

В задушливому повітрі шинку лунали чорним по білому написані останні заклики.

Безжальна зима ще раз закутала снігом здичавілі села. А навесні докотилися чутки про переворот в Угорщині. По цей бік Карпат робітники й селяни стояли за червону диктатуру. Листівки проникли і в ліси, залітали й на сільські вулиці. Громада села обрала Войчука на вїйта.

Добрих кілька тижнів потік талих вод вистрибував собі вниз по ущелині. Підводи з деревом і худобина прокладали нові дороги в лісі. Колись у цю пору худобу випускали на вбогу, жалюгідну волю. Тепер її гнали на далекі, невідомі пасовиська. Скотина нагинала голову низько до землі і з ситим блиском в очах упивалася пашею.

Легке небо піднімалося високо догорі, променилося й опускалося знову донизу, обважніле від сонця. Літо було тихіше за весну. У вартівнях знову засвітилося світло. Сільськими дорогами тюпали вершники на чудних жвавих конях, одягнуті в чудні уніформи. Ніхто не знав, хто вони такі. Але то були не ті, що надаровують ліс і розподіляють землю. Войчук знав — то румуни.

Іноді в стосах дров селяни знаходили причасних утікачів. Вони знемагали від голоду, проте не важилися заходити в села. Вони принесли вісті, що диктатура впала, що селян вішають на їхніх власних деревах, а робітників, скрутивши дротом ноги, спихають у річки.

У долинах удари сокир порідшали. В чистому повітрі чути було тушіт нових коней. Вечорами біля вогнищ страх і чекання зливалися в тривогу, що висіла, мов той дим над покрівлями. Все никло, перешіптувалось у передчутті чогось грізного, вже, такого близького, та ще невидимого. Ленін сів нарешті на коня й їде. Панів поймав страх, що він не буде вже тільки дивитися. Фабриканти в Ужгороді надсилали в робітничі бараки борошно й чай. Банкіри напрошувалися позичити партії грошей. Росіяни стояли під Варшавою. По тому все затихло, ніяких вістей більше не надходило. Час немовби урвався.

А тоді нараз у Грушів прибули якісь чужі люди й запитали про вїйта. Вони зайшли до Войчукової хати. Вїйт саме був у лісі, і по нього послано.

Чужі спочатку шепотілися між собою, та незабаром замовкли, бо ї хата їх пригнічувала. Вони розгляділися мовчки довкола, потім опустили погляди. Скоро у вечірньому, чимраз густішому присмерку обриси чужих, непевних людей зовсім розтанули. І тільки ясні очі дитини все світилися, ніби висячи в повітрі, в кутку під столом. Навіть з печі глянули чийсь очі. Чужі поприсувались одне до одного. Ось увійшов засапаний Войчук і запалив каганця. Тепер усе стало виразне: і жінка, і дитина, і телятко, і хтось старий-престарий на печі. Чужі поклали на стіл якийсь папір. Виникла нова держава. Вона видала закони й переглянула поземельні книги. Вона жадала від грушівської громади орендної плати за користування пасовиськом і відшкодувань за порубаний ліс. Войчук порвав папір на клаптики. Чужі запитали, чи це така воля громади, чи його власна. Войчук дмухнув на клаптики паперу. Сердиті чужі пішли геть.

А ще десь за місяць до Грушева прибув ексекутор з жандарями. Вони мали відібрати у селян худобу. Але селяни відтерли ексекутора від охоронців. Вони повалили його, налуцювали й прив'язали до гарби, а тоді пустили її з узвозу. Жандарі й собі рушили, а з обох боків дороги на них сипалися удари кулаків. Жандарі втікали, позгинавшись в три погібелі, ніби ті кулаки могли тягтися за ними хтозна-як далеко. Кілька каменюк полетіло їм навздогінці й упало під ноги.

Рущуки другого вечора поїхали підводою на узгир'я по дерево. Руцук-солдат сидів на передку, ще двоє селян — старий і молодший — посередині, а ззаду примостився малий Руцуків брат. Гілляччя дряпало їх по щоках, а старого шарпало за бороду. Він сердився й відмахувавсь, та поки одні гілки відскакували, інші набігали.

Нараз їх гукнули — численний жандарський патруль. Руцук хотів був зупинити коней, але ззаду йому кричали: «Поганяй!»

І він погнав коней.

Лясули постріли. Руцук відчув, що сталося щось недобре, бо за спиною в нього зробилося раптом тихо й порожньо, але він усе поганяв коней. Аж на схилі він спинив підводу й переліз через дрова. Малого Руцука влучило. Старший Руцук ладен був хтозна-що страшно зробити, аби відвернути смерть, але йому лишалося тільки одне — випростати хлопцеві тіло, що й само вже витяглося на тонких рудих жердинах.

Мати Руцуків й тоді не змогла б з більшою гідністю нести своє горе, якби знала, що це тільки перший з багатьох пострілів, якими буде вшановано її родину. Довго лити сльози й заламувати руки не випадало, бо і руки, і очі потрібні були доглядати худобину й решту дітей. Над відкритою труною священник виголошував утерті слова про юного небіжчика. А жінка встромила тупий, безслізний погляд просто священникові в рот. Священник закликав селян сидіти вдома, а не їздити в ліс красти дерево, та ще й хлопчаків тягти з собою. Із грудей Руцукової матері, замість звичайного на похороні ридання, вирвалося сухе, люте харчання. Селяни захвилювались, і священник швиденько відбув похорон. Після поховання селяни зібралися громадою. По селах відбирали худобу, жінки цементували, чоловіки не знали, що діяти. Тоді якось домовилися: частину худоби їм залишали і сплати відстрочили. Грушівські селяни не погоджувалися торгуватися з ними. Їхня ухвала була тверда. Навіть молоді жінки не благали слізю чоловіків, щоб не перли на рожен. Селяни взяли з собою зброю і далі рубали ліс. Уночі докотилася чутка, що до Грушева послано солдатів. Селяни приховали дерево, худобу спровадили у від-

леглі місця. Молоді хлопці засіли боронити підступи до пасовиськ. І лише маленька дівчина-чотирнадцятилітка, хирлява й трохи несповна розуму, нічого не тямлячи, сиділа, як і щоліта, на схилі й пильнувала єдину свою корову. Руді й білі плями на спині в корови для її вузького тупого лобика правили ніби за рідний краєвид, як для інших — хмари та ліси. Вона заспаними очима глигнула вгору на солдатів. Нараз велика тепла гора коров'ячої спини щезла, схил спорожнів. Заверещавши, дівчина побігла до села.

Увечері зчинилася стрілянина. Поранено було двох молодих селян, серед них і старшого Рущука. Селяни гомоніли, що Рущукам доводиться дорогою ціною платити за дерево. Рущукова рана була тяжка, але він оклигав. При перших пострілах село здригнулося. Люди кинули роботу й припинили. Коли нові постріли зависли в повітрі, всі тільки клішали непевно, а діла з рук не пукали. В одному місці солдати облягли пасовисько й вигнали товар на дорогу. Нестерпно повільно плеталися вони вибоїстою дорогою вкупі з захопленою худобою крізь дрімучий ліс. Нарешті дійшли до довгожданого завороту. Відкрилася долина з чепурними дахами внизу, а ліс стелився вздовж освітленого схилу великими зубчастими тінями. Солдати гнали товар через тіні, а позаду дорога аж сріблилася на сонці. Раптом з узлісся вдарив заряд шроту, і вся валка застигла в тінях. А в селі десяток легінів на підводі прорвався крізь цеп солдатів, відстрілюючися, аж поки не зник у завулку.

По всіх селах хлопці прислухалися тепер до грушівців. Вони відкинули свої вагання, бо нові орендні угоди допікали їм до живого. Юнаки сердилися, що сидять по своїх норах, а не в Грушеві, де батьки й брати змагалися за ліс та пасовисько й закривавлені поверталися додому.

Як завжди на цю пору, літо мовби уклало, стояло тихе-тихе. Повітря було таке прозоре, що й дальна мовби ближчала. Але самий ліс повивав легкий серпанок, з якого потім вистигала осінь.

Уночі Войчук вийшов з села, дійшов, накинувши добрий гак, до шляху і подався на Ужгород. Там він про все доповів партії.

Його не було три дні. На третій вечір він повернувся назад з уповноваженим партії. Дружина вже давно його чекала. Маленький синок стояв коло дверей і великими очима дивився на прибульця. Уповноважений постукав хлопчика по круглій голівці, мов по горішкові. Ужгородця виморило довге блукання по горах, бо доводилося петляти в темряві поміж солдатськими постами. Все село йому пахло свіжозрубаним деревом.

Одразу ж по Войчуковому прибутті до його хати набилося люду. Кожне було поранене. Навіть у жінок та дітей були поперев'язувані голови й руки. Всі вони боронили свою худобу або возили дерево з лісу. Ціле село загородило ущелини власними тілами. Розповіді, перев'язані рани, постріли, запах дерева в голові прибульця оберталися на палкі, гнівні слова. Прочитав він селянам і листівку, видрукувану минулого місяця в Ужгороді. Слухаючи його, селяни гнівно супили брови. Вони передавали листівку по колу, ковтали чорні крихти слів. Войчук хотів відпровадити уповноваженого партії назад. Та двоє старших селян, Сидоряк і Лаката, самі взяли його провести.

Войчук повернувся до Грушева з півдня, накинувши великого круга по лісах. Сидоряк і Лаката будь-що хотіли за ніч встигнути додому. Вони спускались узгір'ями, аж поки не дісталися до ущелини, де струмував повесні потік талих вод.

Трава в ущелині не росла. Голе вузлувате коріння звивалося, мов у обіймах р'уки, а де-не-де аж переплі-

талосся з кінчиками обважнілого, схиленого до землі гілля. Обидва рачкували. Унизу, в долині, блимав у селі вогник, наче лискучий гудзик, що скотився в борозну й застряг там. Довкола панувала тиша. Кожен ледве чутний звук породжував низку інших тихих звуків. Покотився десь униз камінчик, зашелестів листом і сполохав сонну пташину. Ще всюди хазяйнувало літо, але з землі вже пробивалася осінь. Туман в ущелині піднімався, мов дим. Чоловіки почували себе в цілковитій безпеці. Ліс покривав їх туманом, як мати прикриває сірчиною своїх дітей. Увесь час повзти було важко. Нарешті вони виборсалися з ущелини. Туман був дуже густий. Важкі, темні дерева відкидали тіні. Все кругом завмерло. Та вони добре орієнтувалися в місцевості й почували себе цілком певно. Несподівано їх окликнули десь зовсім зблизька. Вони припали до землі й чекали. Їх ще двічі окликнули. Довгий час вони лежали завмерлі, відтак рушили. Тоді вдарили постріли, на цей раз уже здалека, з того боку ущелини. Постріли були якісь приглушені, оповиті туманом. Сторожко, але спокійно чоловіки пробиралися крізь гущину. Нараз Сидорякові здалося, ніби йому штирхнув просто в груди сучок. Лаката йшов собі далі, не помітивши, що Сидоряка поряд немає. Коли ж він обернувся, Сидоряк лежав на землі позаду вже неживий. Спочатку Лаката волік мертвого за собою. Тоді збагнув, що з ним йому не втекти. Він запримітив місце, а сам пішов далі.

Люди в селі, зачувши постріли, побралися аж на схил. Ідучи їм назустріч, Лаката серед усіх облич вирізнив двоє блідих, схожих одне на одне — своїй й Сидорякової дружини. Його жінка здригнулась і повернулася до другої. Та сердито її відштовхнула. Селяни оточили Лакату; більшість невдовзі розійшлися по домівках, менший гурт пішов у глиб лісу з Лакатою

попереду. Жінка теж хотіла йти з ними, але її не пустили. Проте вона трохи вище на схилі знов вийшла з-поза дерев і приєдналася до гурту. Туман ще не розвіявся. Їх окликнули — вони відповіли:

— З Грушева.

Тим часом солдати знайшли мертвого і вже повертали його на всі боки. Досі їм не попадався в руки жоден з цих непокірливих селян. Вони зсунули шапку з його лица. Перед ними постало обличчя літньої, статечної людини, одне з тих селянських облич, яких і смерть не змінює, бо вони неначе викарбувані на всі часи, короткі й вічні. Солдати, молоді хлопці, притихли. Вони розстебнули його кептар. У кишені знайшли люльку, ножа й монету з дірочкою. На грудях у нього висів гаман. Сорочка й гаман були закривавлені. В гамані були Сидорякові гроші, дванадцять крон, і дбайливо складений аркушик паперу — листівка. Сидоряк не вмів читати, але написане там завчив напам'ять, а саму листівку мав при собі. Солдати розглядили нашірець і передавали один одному з рук у руки. Потім вони понесли мертвого й нашттовхнулися на селян.

Лаката сказав:

— Ми йдемо по Сидоряка.

— А ви хто, родичі? — запитали солдати.

— Це мій чоловік, — сказала Сидорякова жінка.

Вона переводила погляд з одного солдата на другого. Всі були ще юні, як і її сини. Чоловікам віддали мертвого, жінці гамана та люльку. Плечі й вуста у жінки здригалися, але руки не тремтіли, коли вона зав'язувала в хустку чоловікові речі — міцними, акуратними вузликами.

Чоловіки понесли мертвого. Жінка йшла трохи позаду. Коліна їй підгиналися, вся гора мовби вислизала з-під ніг, лише пальці цупко тримали ріжечки хустки.

Наступного ж дня Сидоряка поховали. Священника на похороні не було. Над покійним Войчук промовляв такими словами, що жінка міцно склепила повіки, стримуючи під ними набігли сльози.

Вночі після похорону Сидоряка в гори прийшли нові солдати. Їм було наказано оточити село. Це вони зробили хутко й безшумно. В Грушеві було впроваджено стан облоги. На схилі спіймали шістьох-вісьмох легінів. У них не було при собі зброї, але вони боронилися. Та їх швидко впорали: раз-два по голові — й квит. Того ж вечора їх відвезли до Хуста. Все робилося тишком-нишком. Лише якийсь хлопчак, гризучи горіхи, сидів на поручнях біля перону й позирав на яскраво-червоні кентарі. Та ще з одного прочиненого вікна якась молодиця запитала, кого то ведуть із заламаними за спини руками.

— Грушівців.

Одначе перед в'язницею їх зустрів цілий натовп; марно намагалися розігнати його по завулках. Спини бравих сільських хлопців випросталися, і здавалося, що їх закуто жартома. Співчутливими вигуками проводжав натовп хлопчину, Сидорякового брата, майже такого на зріст, як усі, але ще зовсім юного, ніжного, з лицем як свіже яблуко. Легіні оглядалися довкола й усміхалися, вони почували себе не самотньо.

За два дні перед тим уповноважений партії доповів про все в Ужгороді. Розкидали листівки. В Хусті, Ужгороді, Солотвині відбувалися мітинги. Ще раз у затхлому повітрі знялися догори кулаки, ще раз утрачена надія піднесла людей високо над їхніми старенькими вогкими халупами. Червона повинь минулих років заклошнула Карпати, відхлинула назад і зникла. Вона не залишила по собі нічого, крім лісу в Грушеві, що повинен був лишатися, доки повинь не повернеться. Робітники соляних копалень гуртувалися і йшли в гори.

У Грушеві солдати облягли всі виходи. Заборонялося навіть заходити до сусідів чи зупинятися на вулицях. Біля Войчукової хати поставлено вартових. Його самого заарештували й мали відправити до міста. Двері були позачиняні, одначе в усіх хатах робилося те саме. Над горами повис туман, вулиця лежала гладенька, мов свіжозварена каша. Жодних слідів на ній не було, хіба що патрулеві. Ліс перед вікнами став чужий і примарний: він ніби кудись летів. Мукання корів було таке далеке, мовби долинали з чужих сіл.

У хатах засвічували світло. Селяни тим часом про все домовились і наготувались як треба. В лісі стріляли на сполох. Десь на одному розі вулиці гукнув солдат, йому відгукнулися на іншому. Селяни прислухалися. Войчук зірвався на рівні ноги, рвучко розчинив двері — солдати щезли. Він побіг вулицею, стукаючи у вікна. Він полетів щодуху до лісу. Хід із вулиці в ліс був вільний. Селяни бігли за ним. Усі гуртом вони видряпалися на узгір'я. На ньому було тихо-тихо. А десь за тією тишею чулися постріли. Селяни озирнулися назад, але нічого не побачили, крім світел у своїх вікнах, ще подвоєних покинутими навстіж дверима. Вони дерлися все вище. У вухах їм шуміло: чи то гуло в голові, чи той шум долинав десь із далини. Хтось гукнув аж ген згори: «Солотвинські робітники!»

А в цей час до Праги зі всіх кінців країни надходили тривожні вісті про страйки та мітинги на підтримку грушівських селян. Празький уряд не хотів мати клопоту через якусь там службу лісу в Карпатах. До повстання не дійшло — солдатів з Грушева вивели.

Тижнів за два до Войчукової хати зайшов урядовець з новою угодою. Войчук перечитав її дуже повільно. Після кожного слова він стуляв очі й ворухив язиком, ніби кущував слова на смак і намагався гаразд добрати, що воно й до чого. В угоді писалося, що ліс

віддається грушівським селянам у довічну оренду. А що вони саме перебувають скруту, то орендна плата теперішня й раніше заборгована відстрочується. Стиснувши вуста, Войчук підписав своє ім'я й віддав угоду урядовцеві. Його синок зіперся підборіддям на стіл. Широко розкрилися його очі, роздулися ніздрі. Він нічого не розумів, бачив лише дві руки над столом: одну — широку й рідну йому, другу — чужу й сухорляву.

Цю історію я чула багато років тому від партійного секретаря в Карпатській Русі.

Він також розповідав, що той самий Войчук якось прийшов був до нього і попросив позичити йому двадцять крон, щоб поїхати до Росії.

— Хоч би я тобі, Войчуку, і дав цих двадцять крон, то вони тобі нічим не допоможуть, бо Росія далеко, туди їхати недешево стане.

— Ти мені дай, а я вже щось зметикую.

Войчук одержав крони і купив собі за них косу.

А як настала осінь, він узяв свою косу й подався по наймах — від поля до поля. За ним зоставалася жовта стерня, перед ним стояли хліба — так він прокошував собі шлях до Росії, куди кінець кінцем і дійшов.

ОСТАННЯ ПУТЬ КОЛОМАНА ВАЛЛІША

Через десять тижнів по тому, як було повішено в Леобені Коломана Валліша, я поїхала рано-вранці одного буденного дня з Граца до Брука, що на Мурі. Австрійська земля вся поспіль цвіла бузком та каштанами.

У поруйнованих стріляниною муніципальних будинках Відня на всіх комодах, з яких ще не повиколупувано шрапнелі, стояли букети бузку в слоїках. Якби не та шрапнель, можна було б подумати, що чорні святкові сурдути в шафах поїдені росм велетенської молі. Муніципальні будівлі було поновлено лише

знадвору, всередині ж вони залишилися, як і були, бо муніципалітетові забракло грошей.

У нашому купе душно, повно людей: селяни, я, лісопромисловець з Брука, два торговельні агенти. Агенти розпитують лісопромисловця про його справи. Лісопромисловець повільно обертається і всіх нас розштовхує своїм опасистим, обтягненим шкірою задом. Він обурається, що заподіяних обстрілами збитків на тартаках йому ще й досі не відшкодовано, хоча тартаки й раніше не працювали. Можливо, після договору з італійцями вони знову запрацюють.

Ми спиняємось у Фронлайтені. Сонячна зелена тиша гірських схилів сповнює й наше купе, зворушує навіть лісопромисловця. Він каже:

— Який спокій тепер усюди і як допіру було неспокоїно.

Високий агент упадає йому в тон:

— І як же горлопанів той Валліш, поки йому не накинули зашморгу. «Воля!» — кричав він, той Валліш, поки вони ту волю видавили йому з пельки та напхали натомість піску.

— Але ніде правди діти,— втручається нижчий агент,— відваги не забракло йому перед смертю.

Лісопромисловець починає сердитися:

— Ще б пак не бути йому відважним у смертну годину, коли інших умирати підбивав. То ж підбурювач, то ж комуніст, то ж більшовик був, от що!

Люди в купе позирають на лісопромисловця хитро примруженими очима: хто схвально, а хто неприязно, хто весело, а хто похмуро. (Сьогодні в Граці, в чисто побіленій по-сільському кухні мого товариша, поки його дружина нам мастила сливовим повідлом хліб, ми розшукали стару газету. «Гієни робітничого руху»,— отак писав колись Валліш проти нас,— казав мій товариш,— коли Спілка друзів нової Росії проводила

в Граці—свої останні збори. Що то був за ненависник комуністів, цей Валліш, що за антибільшовик»).

Лісопромисловець розповідає про католицького священика з Брука, що прийшов до нього замовити паркан на кладовищі, і то не довкола, а впоперек, щоб відмежувати католицьких небіжчиків од протестантських; він, бач, не знав, що самого лісопромисловця місце вічного спочинку чекало по той бік замовлюваного паркана. Лісопромисловець слухав, слухав, а тоді заправив таку величезну суму, що священик перелякався і полишив мертвих лежати вкупі. Усі в поїзді, навіть селяни-католики, заходяться реготом.

Лісопромисловець і я виходимо в Бруці.

Валліш обіцяв бруківцям прийти на допомогу з Граца, коли завариться щось серйозне. Було оголошено загальний страйк. Валліш приїхав з дружиною. Весь Брук страйкував: електростанція не працювала, бруківці ще з січня мали зброю, позаховувану в льохах та по квартирах, формувались озброєні загони, перед Пернегтом вирости барикади.

Вхід до міста перециняє річка, незвичайна, надто прудка й гомінлива гірська річка, яку тут-там розчісують на гладенькі пасемця водянні млини. На центральній вулиці я ще раз завважую лісопромисловця, його огрядну постать, шкіряні латки чирвою на рукавах поверх ліктів, мов у дитини. Він зупиняється біля гурту людей, які потішаються над парубками, що здоровезними мітлами замітають вулицю, й теж сміється. Жандарми з рушницями при нозі, осміхаючись, пильнують того прибирання. Немає потреби допитуватися, що сталось; таке можна побачити в багатьох провінційних містечках: хлопці вимітають листівки зі свастиками, що їх самі ж учора ввечері порозкидали.

Велика червона споруда за каштанами — це Народний дім. Жандарми з рушницями вже не сміються.

Вони змушують мене обійти кругом; близько до Народного дому підходити забороняється. Тут ув'язнено бруківців, заарештованих у лютому. Розлогі й чепурні фасади тих Народних домів самовпевнено постали серед старих пишних будівель — церков, театрів та юридичних установ. А тепер дрібна буржуазія Леобена, Брука та інших провінційних містечок тримає у Народних домах своїх в'язнів.

Зрешечена кулями жандармська казарма свідчить, що воєнні дії в Бруці розгорталися інакше, ніж в інших містечках: наступ, а не оборона. Але трибки організації заїдало. Лакнер, що лише один знав про сховища зброї, сидів у фронлайтенській тюрмі, шуцбундівці¹ підпливали кров'ю в атаках. З церковних дверей кричать великі написи: «Католики Брука! Як один ідіть на прощу до Маріацелля! Цього року більше ніж будь-коли ми маємо за що дякувати богам!».

Над міськими дахами підноситься Замкова гора. Хто нею володіє, той господар і міста, і підступів до нього. Вночі проти середини, 14 лютого, її штурмувало військо та загони гаймверівців²: гармати проти рушниць. Валліш зібрав своїх людей на лівому березі Муру. Він замислив обхідним маршем вийти ворожій артилерії просто в спину.

¹ Ш у ц б у н д (нім. Schutzbund — букв. спілка захисту) — організація робітничої оборони, створена в Австрії 1918 р. Шуцбундом керували до лютого 1934 р. соціал-демократи. Проте у люневих боях, внаслідок зради соціал-демократів, шуцбунд зазнав поразки від профашистського уряду Дольфуса, а згодом був і зовсім ліквідований.

² Г а й м в е р (нім. Heimwehr) — реакційні добровільні загони в Австрії, що виникли 1918 р. і боролися проти революційного робітництва. Після захоплення Австрії гітлерівською Німеччиною 1938 р. гаймвер було розпущено. Значна частина гаймверівців влилася в гітлерівські організації.

Я купую собі карту Верхньої Штірії. «Натхненник усіх лихих замірів,—поглядаючи на карту, я читаю в газеті обвинувальний висновок і повідомлення, що вирок виконано,—злий дух Верхньої Штірії, Коломан Валліш, вів переговори з військовим керівником шпцбунду Русом і сам запропонував стягти до Брука загони з інших місць. Рус, за підтримкою Валліша, наказав одному загоні штурмувати жандармську казарму, другому — школу лісівництва, третьому — розгромити приміщення фірми «Фельтен і Гійом», де розташувалася жандармерія. Коли дальший опір став неможливий, Рус і Валліш 13 лютого разом з шпцбундівцями перекинулися на лівий берег Муру й почали відступати через Учграбен до полонини». А що дорога на Капфенберг була під обстрілом, то Валліш з дружиною та чотирмастами людей пішов у обхід. У горах лежало снігу на метр заввишки. А Валліш так і не навчився ходити на лижах, хоча жив тут ще з двадцять першого року. «За ідеал йому була радянська диктатура, що її він наяву бачив в Угорщині і яку він хотів установити двадцять сьомого року в Бруці»,—так міркував прокурор. (Але як міркував Валліш?)

Я перетинаю залізничну колію і йду до кладовища, що про нього розповідав лісопромисловець. Буднього ранку мені самій якось ніяково на кладовищі. Не можу знайти й могильника. В провінції ще важче, ніж у Відні, розшукати могили вбитих у лютому. В Граці їх зашивали по двоє в мішки, кидали абияк у неглибокі ями, засипали й затоптували чобітьми, забороняли робити будь-які написи й приносити квіти. У цих клаптиках дерну майже неможливо розпізнати могили.

На шосе я запитую якогось велосипедиста про дорогу до Учграбена. Він іде поряд мене, котячи велосипед. Цей невисокий кульгавий двадцятиліток у брудній сороччині й засмальцьованих штанах — безробітний син

залізничника. Він довірливо розповідає мені, що кінець лютого пробув у лісі. Та й тепер він ще не живе в Бруці, а десь на хуторі. Йому пощастило.

— Мій батько — порядний чоловік, але він у всьому тому не брав участі, бо не вірив у справу. Якраз напередодні подій залізничники програли великий страйк. «Нас було продано тоді,— говорив він,— продадуть нас і тепер». Валліш, питаєте? Ми напосідали на нього цілий рік, умовляли його дати бій, але він волів не проливати крові. Проте кров усе ж пролилась, і невчасно, і даремна кров. Ми казали йому: «Ти ж натурою не угодовець, Валлішу, чому ж тоді ти так тримаєшся їхньої угоди? Удар по них перший, товаришу Валліш, хай Брук виступить перший». А тепер маємо,— каже мені хлопець і аж зупиняється.— У нас, у Бруці, найбільше забитих, як до числа мешканців.

Дорозі немає кінця-краю, обличчя Валлішевих людей обпікав гострий вітер, було жарко від ноші за плечима. Не дійшовши ще й до Учграбена, вони зрозуміли, що Замкову гору вже взято. Тоді вони вирішили пробитися до Фронлайтена, звільнити Лакнера і, здобувши нову зброю, боротися далі.

— Тут, у нашій місцевості, Валліш мав багато прихильників, навіть серед селян, що було не завжди до снаги й для партії. Що робив би цей Валліш тепер, коли б мав ще щось, крім власного життя? Чи сидів би він у Брюнні вкупі з іншими, а чи вів би переговори з Брюнна? Навряд. У цьому чоловікові було багато чого власне нашого, від нас.

Тут, унизу, сніг був ще не такий страшний. Валлішеві люди долали його, пробиваючи собі дорогу похідним маршем.

— Нацисти? Було у нас кілька таких, що перекинулися тепер до них. Дурні лобуряки, ми й самі їх за ніщо мали. Спортсмени, скажімо, перебігли до нацистів,

бо в тих є спортивні зали. А наші всі на замках. Нацисти ж їх пустили до себе вправлятися на брусах. А інші думають, що коли завариться каша, то чи не однаково, з ким іти, аби лише з Дольфусом трохи поквитатись. Немовби наці й самі не на те лиш уранці про людське око відчиняють тюрми, щоб увечері знов уже навсправжки запакувати випущених. Наше ядро дуже полівішало. Ми вже давно на Відень дивилися скоса. До тих подій у Бруці було сорок-п'ятдесят комуністів.

Що мене й досі найдужче смутить і з голови не йде, то це те, що Валліш міг би живий zostатись, якби коло нього не було дружини. Вона ж бо звикла завжди його держатись, як реп'ях, і на зборах, і скрізь, то хотіла й до останку не розлучатися з ним. Йому треба було її десь у нас заховати. Через неї зрештою він не зміг перетнути гори по снігу пішки, заради неї йому довелось наймати авто.

Я оминаю великі стоси дров і йду понад струмком, що пристрибом упадає в Мур. Якраз на цьому місці Валлішеві люди відчули перші прикроці сходження на гору. Вони насилу витягали з снігу ноги. Але нізащо в світі не хотіли кинути своїх трьох кулеметів. Вони підширала й тягли їх застряглими й знеможеними від холоду та голоду руками. Багато днів і ночей боротьби було в них за спиною.

До неширокого Учграбена прилягає довгою стрічкою село. Під кущем бузку, перед гарною, охайно побіленою хатою сидить і курить люльку старий, але ще дебелий чоловік. Над дверима напис-приповідка:

Я спорудив собі цей дім,
Життя ж моє коротке в нім.
І хто замінить в нім мене,
Так само смерті не мине.

І третій піде вслід за ним —
Кому ж дістанеться мій дім?

Не дуже зажурений тим, що чекає його в такому страшному домі, хазяїн його втішався бузком, люлькою й сонячним ранком.

Я запитую його про корчму. Одначе там у будень ні випити, ні з'їсти. Та край села, коло бездіяльного вітряка, стоїть хата, де господиня продає масло й сир. У світлиці сидить шестеро здорових дядьків, сама господиня, її сестра, з товстими косами, вродлива і вдоволена зі своєї вроди. На стінах висять оленячі роги, дзеркало, олеографія богоматері. Котрийсь чоловік запитує мене:

— А що воно робиться в Німеччині? Балакають і так і сяк. Один з наших був у тих краях, то розповідає, що там чиниться достеменно, як ото в біблійі: хто має, тому ще й дають, а хто бідний, од того й останнє відбирають. Валліш? Ну, звісно ж, він проходив через Учграбен. Так, з чотирмастами своїх людей. І з дружиною.

Більше ніхто не промовив ні слова. В мовчанці не було жодної шпаринки, крізь яку можна було б угледіти, що за нею приховується. Селянка дуже зраділа, що я щедро їй заплатила. Вона навіть вийшла на поріг і, витерши об фартух руки, показала мені дорогу.

Валлішів загін брів по груди в снігу. Людям здавалося, що гори, на які вони дерлися, хотіли їх зіпхнути вниз. Задубілі від морозу уста вперше вимовили: «Не пройдемо». Валліш засміявся і пояснив, що іншої ради в них немає. Був один лише шлях. І він стелився далі, аж за межі їхнього життя.

З годину підіймавшися від села в гори лісовою стежкою, я натрапила ще на одну велику садибу. Вона височіла над головою, на широкому прискалку. З-поміж покручених вітром плодкових дерев у білому цвітінні

прозирає будиночок на моріжку, обгородженому парканом. Надворі за столом сидять рудобородий селянин, чоловік у мисливському вбранні, ще один чоловік у військовій формі з револьвером при боці, молода жінка у білій міській блузці. Тут не корчма, але мене гостинно запрошують до столу. Із льоху приносять рейнське вино, наливають його в штірійські порцелянові кухлі. В господі, либонь, є добрий льох. Рудобородий селянин тут лише управитель. За хазяїна добродій, що частує вином. Минулої ночі він полював на глухарів на угорському кордоні.

— Спокій, спокій, спокій, дякувати богові, спокій всюди в горах. Там, унизу, ота безбожна наволоч по містах урешті втихомирилася. Авжеж, навіть тут, у селах, об'явилися були соціал-демократи! Цих молодців упізнаєш навіть ззаду, і діти їхні вітаються якомсь зухвало. Та й угорі, на полонинах, по людях легко вгадати, хто верховодить у їхньому селі: християнські соціалісти чи соціал-демократи. Саме цією дорогою, що зіходили ви сюди, ласкава пані, пройшов Валліш у лютому зі своєю дружиною й людьми. Тут, у снігу, де тепер зеленіє трава, вони покинули свою зброю. Його дружині захотілося трохи перепочити. А той Валліш, поганець, навіть випити був незугарний, попрохав молока. По тому вони пішли звідси далі вгору. Коло сторожки, де раніше стояла статуя богоматері, по дорозі на Фронлайтен, на полонинах і в самому Фронлайтені на них чатували каральні загони. І тому Валлішеві довелося рятуватися втечею, а багато його людей поховалися в горах. Хто знає, може, декотрі ще й нині там переховуються? Але він, підбурювач Штірії, тепер дістав по заслугі.

— Еге ж, дістав,— каже жандармський капітан. Вдоволений собою і вже трохи підхмелений, він починає обіймати молоду свою дружину.— Я був саме тоді

в Леобені, як його вішали. Та відвагу він мав,— нараз додає він, здивований, мовби така думка зродилась у нього вперше,— хоча й змагався супроти мене і таких, як я. Боже милий, і де взялося в нього стільки відваги! Я сам собі не міг повірити, що його повісили, бо ж він тільки-но ще кричав про волю, цей самісінький Валліш, а тут уже ліворуч і праворуч у нього на плечах висять два лобуряки. Розумієте,— звертається оповідач до мене,— вони повисли на плечах у повішеника, щоб додати ваги. Розумієте, ласкава пані,— знову він мені,— це щоб мотузка затягнулася надійно. Туди йому й дорога, цьому садистові Валлішу, цьому затятому більшовикові! От у Гітлера в Німеччині,— от де знаменито, це ж просто розкіш, далєбі, там, у Гітлера в Німеччині. Але благаю вас, пані, ніде про це ані пари з уст, що я, офіційна особа, так вам казав.

Я беруся далі вгору понад струмком. Валлішів загін ішов по груди в снігу. Багато відкололося від нього: подалися або в Брук, або в довколишні села. Доводилося раз у раз витягати з снігових западин три кулети. Валліш умовляв своїх людей будь-що триматися гурту, запевняв, що повстання охопило весь Відень, що їм зосталося тільки пробитися до Фронлайтена, а там їх чекає підмога та нова зброя і вони зможуть продовжити боротьбу.

Уже давно не трапляється жодного будинку. Я тільки уловлюю вряди-годи здалека стук сокири; але тут, на гірських схилах, рубати ліс уже припинено. Велетенські повалені ялини звисають над урвищами, свіжі зрізи пнів яскраво полискують на сонці й осявають гори своєрідним, неповторним сяйвом. Згодом ліс відступає. Струмок стає щораз крем'янистіший, рінявіший. Починаються пасовиська, обори перегороджують дорогу. На зеленому схилі, побіля гомінливого струмка, стоїть убога, перехняблена селянська хатина без ганку.

Я заходжу. У великій, майже порожній кімнаті впадають в око дві найзначніші речі — стіл і піч. Долівка нерівна, посипана піском. На руках у селянки дитина в самій фланелевій сорочечці. За столом, побравшись за руки, сидять наречені. Всі ми бавимося з дитиною. Я прохаю їх показати мені, як викладена піч, що в ній топлять знадвору. Троє мешканців господи розповідають мені про прощу, до якої закликають написи на дверях церков у Бруці. Жінки домовляються теж піти туди. Вони питають мене, звідки я йду. А, повз мисливський будиночок! То господар, значить, уполював глухаря!

Я кажу:

— Там, унизу в будиночку, розповідали, що в лютому в них зупицявся Валліш і що вони напоїли його молоком.

— У них? — вихопилася жінка.— Та в них той Валліш ані краплі не випив. Вони йому нічого не дали, не такі то люди. То в нас попросив він, і ми дали йому молока.

— Молока і три хлібини,— озивається з-за столу наречений.— Вони геть охляли з голоду. Але спершу нам заплатили, а вже потім узялися до їжі. Вони виклали гроші на стіл і аж тоді заходилися вже коло хліба.

Жінка каже:

— Якщо ви переночуєте на полонині, побачите рановранці, як женуть у гори худобу.

Я піднімаюся ще вище, до Айзеншаса. У Валліша до цього місця лишилося вже десь близько сотні людей.

Завтра в обідню пору на узгір'ях задзеленчать дзвіночки. Поки що тиші ніщо не порушує. Над пастушими колибами цівочками в'ється дим з коминів. Подекуди, де лука прилягала до лісу, ще залежався сніг. На самому схилі тепло. Через деякий час мене наздоганяє наречений з селянської хати. Він теж іде

на полонину допомогти пастухам завтра вранці спровадити худобу на луки. Його брати — рубачі. Батько має трохи поля й худоби поблизу Фронлайтена. Авжеж, у лютому він також був у цій місцевості. Як це Валліш здобув прихильників серед тутешніх селян? Певно, тому, що став на захист прав орендарів. З давніх-давен пасовиська навколо Брука — то здебільшого громадська власність. Валлішеві колись пощастило провести закон про охорону прав орендарів і забезпечувати його дотримання. Орендаря ніхто не міг прогнати з землі, встановлену орендну плату на землю ніхто не міг підвищити. Він був справдешній адвокат, цей Валліш. Прийдеш до нього питати поради — він тобі всі пункти того чи іншого закону як на долоні викладе. Він знав такі параграфи, за якими з бідної людини забороняється дерти шкуру. Тепер вони, звісно, скасують закони, де ще є такі параграфи.

Нарешті ми дійшли до порожньої сторожки. Ліворуч спинається дорога на полонину. Глибока долина далі за нею облямована густим лісом. Праворуч дорога котиться вниз до Фронлайтена — три-чотири години ходи. Рус зголосився піти в розвідку. Люди відсапувалися, очікуючи його. Та Рус не повернувся. Манівцями він дістався до Граца, став перед очі начальника поліції і виклав усе, що знав. Шуцбундівці, що ждали Руса в горах, вислали нових розвідників. Тепер вони про все довідалися: і про Русову зраду, і про розгром повстання, і про створені військово-польові суди. Проте Валліш іще переконував своїх людей не зневірятися в перемозі, як не в цій, то в прийдешній.

— Вони довгенько тут рознюхували, — каже мені мій супутник, — де Валліш зупинявся на ночівлю. Він ночував он у тій хатині пастуха, що в долині. Карателі прибули на полонину, допитувалися, чия, мовляв, та хатина внизу? А чия ж вона, як не пастухова колиба?

Та ми не сказали, що її наймав партійний скарбничий для прогулянок на лижах. Ми тільки стежили, щоб його не зрадив дим з комина.

Ми огинаємо долину. Лісові вже край, ми знову йдемо луками. Полонинська хатина раптом постала зовсім близько перед нами. На протилежних схилах, де вечірній присмерк згладив усі виступи і западини, відбулися перші сутички з фронлайтенськими жандармами. Жменька Валлішевих людей змагалася проти сорока озброєних жандармів.

Господар полонинської хатини чекав уже мого супутника. Він здивований, що ми прийшли вдвох. Окрім нас, тут було ще кілька літніх рубачів. Нам дали юшки й хліба.

— За Валлішеву голову давали п'ять тисяч шилінгів, а кому б вони не придалися! Але ми наказали своїм дружинам та дочкам не сміти й показуватися в долині, аби часом не побачили вони того чоловіка і не спокушали своєї совісті. Бо ж хто одержить ті гроші і, купивши за них штани, натягне їх собі на зад — неодмінно тому шибениця снитиметься. А хто за них купить ковдру і вкриється нею з дружиною — тому теж ураз присниться шибениця.

Раннього ранку вкупі з господарем ми йдемо назустріч худобі в напрямку Брука. Ми сідаємо на траву, земля вже навіть у цю пору тепла. З глибини лісу наш слух уловлює ледве чутні перегуки дзвіночків.

— У день Першого травня бруківцям заборонили йти до лісу. А в день народження Гітлера нацисти порозпалювали в горах вогнища. Та мені очей не замилиш. Чого лишень мені не розказували про Італію! А торік я сам спускався туди. Першого дня я не надібав такого, хто б мені про все до ладу розповів. Потім я все ж знайшов одного, що взяв мене за руку, привів у відлюдне місце, посадовив на лавці, розповів мені все

і показав таке, чого будь-кому не показують. Тепер мене круг пальця не обведеш. Я складаю гроші, щоб на той рік поїхати до Німеччини. Я не дивитимуся, куди мене тикатимуть носом, маю свою голову на в'язах.

Сходячи з гори, я зустрічаю череду корів. Від Брука аж до полонини коливається ціла валка коров'ячих спин. Де-не-де поміж них видніють і свині. Усе живе літом сироваджується з хлівів у гори.

За кілька годин я вже стою перед вокзалом у Леобені. Могуття гір залишилося позаду; огидний, затхлий провінційний дух висить над запиленими вокзальними приміщеннями.

Увечері, 17 лютого, десь тому десять тижнів, вийшов з вокзалу якийсь молодик до водія таксі й домовився з ним поїхати в неділю рано до Оберайха. Зрадник, дрібний залізничний службовець, мабуть, ще по дорозі натрапив на трактир з плакатом, що обіцяв за Валлішеву голову п'ять тисяч шилінгів. Не знав він, як його власне життя спілететься з іншим, Валлішевим, і що й він накладе за нього головою. Бо за зраду невдовзі спіткала його помста.

У неділю по обіді тріумфальною процесією в'їхали в Леобен гаймверівці. Вони навмисно довго кружляли містом, не пропустили жодної вулиці. Валліш та його дружина сиділи заковані в кайдани у відкритому автобусі. Попереду й позаду їхали військові та жандарми, а праворуч і ліворуч стіною стояли мешканці міста. Чоловіки показували своїм дружинам на заковану пару в автобусі. Жінки витріщалися на жінку в зеленому, що пішла за своїм чоловіком у бій і була поруч з ним усі останні дні та ночі.

Коли я заходжу в місто, вартовий біля великого наріжного будинку проганяє мене з тротуару. Із маленьких, загратованих підвальних вікон, що виходять

на вулицю, долинають голоси. Ув'язнених у лютому леобенців укинуто в підвал палати у справах робітників та службовців.

— Тут, у Леобені, суд був суворий і лютий,— розповідають безробітні перед будинком суду, в якому містяться й інші офіційні установи.— Ми були тут замкнені, коли вони притягли сюди Валліша та його дружину. Вночі було тривожно. Ми, в'язні, одразу ж зауважили, що діється щось надзвичайне, але нам і не снилося, що вішають нашого товариша Валліша. Двічі вся тюрма здригалася від сильного крику. Вперше, коли привели Паулу Валліш до чоловіка, а вдруге, коли її одтягали від нього.

За ката був різник з Відня.

Поки тривав суд, все було оточене альпійськими стрільцями з Клагенfurта, з одинадцятого полку. Того самого, куди зараховують тих, хто має середню освіту.

Перед самим судом присяжні стояли гуртом ось тут, бо звідси вони мали один по одному входити до зали. Несподівано де не взявся якийсь мотоцикліст, тицьнув у руки кожному по листівці й зник. Листівка була від організації Червоної допомоги. В ній писалося: «Присяжні повинні поставитись солідарно до підсудних».

Мені насилу вдається допроситися до вікна канцелярії, звідки можна виглянути на подвір'я. Шибеницю вже розібрано. Кримінальних примусили викопати яму завглибшки три метри, в неї вкопали стовп. З його височині видно далеко і рівну гладінь місцевості, і гори, що обступили її віддалік. Брудне подвір'я захаращене дровами та соломою. Кримінальні збирають усе те в лантухи.

Там-сям по нескінченній, нагрітій сонцем вулиці, що веде до кладовища, наліплено свастики. На дощаних парканах і на стінах будинків намальовано серпи й мо-

лоти. З цього пам'ятного дня їх трапляється щоразу більше й більше і на парканах, і на лісових стежках, і на шляхових стовпах.

Я ходжу в спекоту кладовищем і шукаю чоловіків та жінок, що скидалися б на тих, хто прибув сюди відвідати могилу. Як і в Відні, за леобенським кладовищем шпигують. Валлішеву могилу зрівняно з землею, вона поросла травою, лише кілька стоптаних польових квіток валяються на ній.

— Чобітьми утоптали,— каже один відвідувач, що, як і я, несподівано опинився коло могили. Він, морщаючи чоло, пильно дивиться на розтопані квіти, мовби на надмогильний напис.

— Кожного, хто приносить сюди квіти, садовлять на два тижні під арешт.

І мені подумалося, що тут закінчилася Валлішева путь. Але відвідувач кладовища мені каже:

— Кажуть, що тут лежить тільки його тулуб. Валліш брав участь у революції в Угорщині. Отож його голову сам Дольфус послав Хорті.

По обіді ми вп'ятох чи вшістьох сидимо в садку маленького ресторанчика поблизу головної вулиці. Білі й блідо-рожеві свічки каштанового квіту осипають свої одквітлі пелюстки на столи й у склянки. Сьогодні Леобен чекає на італійських офіцерів, яких Дольфус запросив до Відня на Перше травня з нагоди перейменування палацу Маттеоті в палац Джіо. (На честь того самого Джіо, що його вбили антифашисти в міській управі Болоньї). Люди посипали шосе цвяхами, очікуючи таких гостей. Доведеться їм разів із десять міняти шини, поки дістануться до Земмерінга.

У саду ресторанчика живі сперечаються про мертвих.

— Воля, до якої ми тепер прагнемо,— це зовсім не та воля, про яку розводився Валліш.

— Чого ти раптом так заговорив про мертвого?

— Таж він був угодовець. Йому, звісно, довелося пролити кров, але так завжди буває, що угоди підписуються власною кров'ю.

— О, це якраз вам пасує, саме вам,— озивається ще один,— отак про мертвого говорити. А хіба вам утямки, хто такий був Валліш? З юних літ він уже боровся, ще вдома, коли був за учня в муляра, згодом у спілці робітників-будівельників. Перед війною брав участь у великому страйку робітників-будівельників у Трієсті, у Сегедіні був партійним секретарем, потім боровся за Радянську Угорщину. Нічого ви про нього не знаєте.

Нашу розмову уриває гудіння італійських моторів. Над ріденькою шеренгою городянок підноситься вгору для вітання кілька млявих рук.

— Отакє говорити про мертвого, що так жив і так наклав головою...

— Стривай, не такий уже він і мертвий, цей Валліш, не такий уже він і мертвий і навіки похований, цей Валліш, не такий уже він мертвий із мертвих, щоб з ним і посперечатися не можна було, і добрати до ладу, де він боровся, а де він був угодовець, де він схибив, а де і слушність мав. Знаю я й без тебе, що цей чоловік був плоть від плоті нашого катованого робітничого класу; знаю й без тебе, що й на наших шиях лишилися червоні пруги, коли йому на шию накинули зашморг. Отож тому, що він був такий і що ми знаємо, який він був, саме тому цей чоловік для нас не мертвий і непогрішний, а здатний помилятися і — живий.

ЧУДОВНІ ЛЕГЕНДИ ПРО РОЗБІЙНИКА ВОЙНОКА

Розбійник Грушек, перезимувавши зиму зі своєю ватагою в долині Бормоша, випадком натрапив на слід молодого розбійника Войнока, що розбійникував самотою.

Цілу зиму Грушекові люди тільки й балакали, що про Войнока, проте ніхто з них його ще не бачив у вічі. Цілих півдня йшов Грушек його слідами, аж поки завважив Войнока біля другого згори водоспаду на Прутці. Він якраз сидів на камені й грівся на сонечку. Войнок був ухопився за зброю, але впізнав

Грушека по всіх тих прикметах, за якими розбійники впізнають один одного. Він зіскочив з каменя й привітав Грушека, як старшого. Вони сіли один супроти одного на землі і поділили між собою хліб-сіль.

Грушек пильно придивлявся до Войнока. З лиця той був ще молодший, ніж про нього розповідали. Войнокові очі були такі ясні, наче їхню синю прозорість ніколи й не застеляла імла нездійснених бажань. Грушек так і не нагледів у тих очах нічого іншого, крім свого власного, зарослого щетиною й старого вже обличчя та гірських вершин і хмар, що виглядали з-за Войнокових плечей.

— У мене сорок хлопців,— сказав Грушек.— Якраз стільки, як мені й треба. А чого ти розбійникуєш самотою?

— А я буду завше одинцем розбійникувати,— сказав у відповідь Войнок.— Яюсь у Добороті я зв'язався був з вояком-дезертиром. У того вояка була дівчина. Спочатку вона почала була горнутися до мене, потім зрадила одного з нас із другим, а тоді обох нас — із третім. Устряв у таку халепу, що насилу живий zostався. Ні, і дівчат мені не треба. Ліпше буду самотою розбійникувати.

Грушек здивовано подивився на Войнока. За свій довгий вік він навчився розпізнавати, коли людина хитрує, а коли правду каже і скільки тої правди в її словах. Бо інакше хіба ж утримав би він стільки вже років у одних руках окриту славою ватагу в сорок розбійників, яка не знала ні зради, ні чвар? А у Войнокові він відзначив собі, що той не тільки сьогодні чи завтра, а завжди буде хазяїн своєму слову. Грушек ще раз пильним, проникливим поглядом зміряв Войнока. Думки роєм вирували у нього в голові, але жодним словом він їх не виказав, лише міцно сплетені пальці його дунко хруснули. Войнок підвів голову на той

хрускіт. Та враз і відвів очі з Грушекового лица на руді латки дібров у глибоких бганках гір.

Грушек сказав:

— Якщо тобі чогось буде треба — їжі чи одягу, вогню чи зброї,— приходь до нас. Цього разу ми зазимуємо на долішній Прутці між Великою і Малою Вовчими ущелинами, в розпадині між двома водоспадами на Парічці.

Вони попрощалися. Войнок заліз знову на свій камінь. Грушек почав обережно спускатись узгір'ям униз.

Тепер здавалося, що його старе кряжисте тіло скоцюрбилося не від старості, а просто щоб краще припасуватися до виступів і ущелин у горах.

Войнок забув про Грушека одразу ж, тільки-но той зник йому з очей. Він не замислювався більше над Грушековими словами про зимівлю. Він їх просто забув.

Войнок подався потоком угору, повз водоспади, в напрямку південно-східної Прутки, куди літо приходить раніше і де підсоння жаркіше. Тут немає скель, а круті полонини то межують з самим небом, то зливаються з густим, аж чорним гірським лісом. Унизу, в долині Парічки, мріли хутори, пасіки і два млини. Стояла така тиша, що навіть чути було посвисти поромника, плюскіт води на млинових колесах, дзенькіт поламаних кіс та всякого залізяччя, що його понавішували селяни в полях на пострах лісовій звірині.

Про вчинки Войнокові за те літо стільки говорено, що й переповідувати зайве. Всі знають, як він перехитрував поромника на Парічці, як, перебравшись за гостя, прийшов на весілля до багатія в Мар'їце Упра і пограбував його, як спалив монастир св. Ігнатія.

Помалу і це літо згасало. І вернувся Войнок знову туди, звідки прийшов. Вряди-годи його слух уловлював подзвін коси, але тільки тоді, як вітер дув з Парічки.

Як вітер віяв з Прутки, чув він тільки лісовий шум. По багатьох тихих і світлих ночах, перебутих без сну, Войнок укладався спочивати. Спочатку на галяві, де за постіль йому правило густе опале листя, потім пішов у діброву. Скоро й задошилося, але листя було ще тепле й сухе. По вуха зарившись в нього, він крізь дрімому слухав шум гілля й дощів. По тому ліс огорнула мла. А що вона не спадала, Войнок збагнув: пішов сніг. І його знеміг сон.

Прокинувся він, як почало тріщати віття. Розбуялася шалена буря: дерева гойдалися, нагиналися одне до одного, як очеретинки. Зима була така, якої Войнок за недовгі свої літа ще й не бачив. Навіть у гущавині ніде було знайти притулку. Підхопила завірюха Войнока з собою, як усе, що не вросло в землю. А втім, і дерева вона виривала з корінням.

І закружляла вона Войнока, і понесла вона його до західної Прутки, і загнала його в скелі. Горлянку й вуха йому забило снігом. І змерзатися вже той сніг почав. Тоді він скрутився клубком — і зробився маленький і легкий, як листочок: мовби у такий спосіб він міг перечекати сніговій. Однак боляче забився, коли буря ним кинула об щось тверде. Коли хуртовина на хвилю вгамувалася, він розплющив очі — і побачив просто внизу залиту світлом долину з містом Доборотом. Йому стало лячно. І борвій, що тільки убивався в силу, поніс його далі. Тепер він помчав Войнока від Парічки знову до Прутки. І тільки ввечері третього дня Войнок відчув нарешті під собою землю. Він застряг у розколині скелі. Тепер у нього був вибір: або померти наглою смертю від морозу, або здатися на волю вітру. Та літати йому вже набридло вкрай.

І раптом сніжинки перед його очима заіскрилися червоно-золотим вогнем, ніби він, падаючи, летів крізь якесь сяйво або крізь пожежу. Войнок знав, що ніякого

такого вогню на Прутці не може бути, що то лише смерть його вабить чарівними зблисками. І все ж він поповз на той вогонь. І побачив він у глибокій розпадині між скелями Парічки велике багаття. Заховавшись від сніговіїв та холоду, тут зазимував Грушек зі своєю ватагою, на тому самому місці, що його він так докладно був змалював Войнокові ще весною.

Хоч який слабкий був голос Войноків, його одразу ж почули в таборі. Чи, може, тому, що хурделиця трохи вщухла, чи тому, що Грушекові розбійники й справді чекали появи того, про кого вони без кінця говорили. А можливо, що й Грушек, розрахувавши напрямок вітру і Войнокові сили, потайки теж сподівався його. Та хай там як, а варту про всяк випадок було виставлено. І ось уже розбійники, зібравшись усією ватагою, зачудовано дивилися на Войнока, що наближався до них. Войнок сповз іще трохи вниз — і нараз сили йому забракло. Він так і сів на сніг. Одразу ж до нього на скелю видерся Грушек і вмовстився навпроти нього — лицем до лица. По тому він звелів віднести Войнока в табір, напоїти його гарячою пліскою¹. Найкраще власне вбрання Грушек відразу зняв із себе й накинув на Войнокові плечі, а сам перевдягнувся в інше. Потім він наказав принести м'яса та ще пліски, всю, скільки її було. З цієї okazji в багатті спалили стільки дров, скільки й за тиждень не спалювали. А Войнок, мов закам'янілий, сидів нерухомо на тому ж самому місці, де його напочатку посадовили. За склепленими повіками йому все ще маячила одноманітна й люта хуга. А коли він розплющив очі, то побачив перед себе таке вогнище, яке навіть йому й уві сні не снилося. Грушек тепер, як усі накази його було виконано, пильно дивився на Войнока. А Войнок знов очі сплющив і лице

¹ П л і с к а — горілка (болг.).

руками затуляв. Він у думці промацував себе, чи не зламав, бува, чого. Потім він ворухнув пальцями на руках і ногах. І хоча нічого такого Войнок не зауважив, він усе ж шукав і шукав болю, що, певно ж, десь заचाївся в тілі, хоча він тепер його й не почував. Коли він знову розплющив очі, обличчя Грушека було від його лица на відстань долоні, так близько, що заступило йому все вогнище. Між коліньми Грушек затиснув кудлатого песика. Той занепокоївся, бо сп'янілі розбійники саме розгулялися. Неугавний, жалісний голос гармонії перекривав гамір у таборищі. Нараз Грушек пустив песика, випростався, взявся руками в боки і почав робити вихляси. Од такого видовища Войнокові стало моторошно, і він з сорому спустив очі додолу. А Грушек тим часом скрикнув пронизливо, мов ужалений, тоді підстрибнув угору на місці і знову присів. Розбійники загукали й заплескали в долоні. А Грушек викаблучував так хвацько, що здавалося, старість його — то облуда, посріблене волосся — омана, а отаманство — то лише прикидання. Розбійники аж не тямалися з радощів, побачивши, як Грушек перед ними зняв із себе машкару. А песик розізлився: наїжив шерсть і вискалив зуби на свого неначе переродженого хазяїна. Всі репетували щодуху, аж у Добороті їх було чути. І міщани, тремтячи зі страху, думали: «То вони ось як близько! Тільки ж буря та вовки їх стережуть!»

«Треба йти звідси,— у відчаї думав Войнок.— А навіщо, власне? Адже я не воякам у руки попався, я — у розбійників. А може, таки втекти, поки не пізно? Але навіщо втікати? Я ж не в Добороті, а в розбійницькому Грушековому таборі». Розбійники, позакидавши назад голови, тим часом горланили і притупували ногами. Раптом Грушек урвав танок, мовби в ньому луснула якась пружина. Він аж помарнів на виду

і здавався тепер ще старіший, ніж був. Песик зраділо припав до його ніг. Ватага теж угамувалася. Невже ота жалісна гармонія, що зараз усіх ніби приспала, втишила,— невсе це вона була всіх так збадьорила? Невдовзі Войнокові здалося, що він єдиний не спить коло вогнища. Йому була слухна нагода піти непоміченому.

Під Доборотом у чорному лісі
Жила вдова з дочкою в хатині.
Як піч укривала землю,
Приходив вовк аж під вікна...

«А чом би мені не послухати їхніх пісень? — думав про себе Войнок.— Адже пісні — розбійницькі. А чом би мені і не полежати біля їхнього вогнища? Адже вогнище — розбійницьке. А чом би мені не повеселитися вкупі з розбійниками? Адже веселоці — розбійницькі».

«І каже мати дочці: «Виходь за мисливця — у нього є рушниця; виходь за крамаря — у нього скринька повна яблук, шнурків, образків; виходь за вугляра — в нього є хата, а за вовка — не йди».

Проминув рік. І хто сидить у Ревеші на церковнім ганку? Дівчина. Що вона тримає на руках у червонозеленій картатій хустині? І промовив священник до дівчини: «Всяких немовлят нам хрестити дозволено, тільки вовчих діток — заборонено». Заплакала гірко дівчина і подалася знову до чорного лісу під Доборотом».

Реготали розбійники. А Войнокові було не до сміху. Він ніколи не журився сільськими дівчатами і не журитиметься ніколи ними: не потребує він їх та й не потребуватиме. Але за цією дівчиною йому стало журно. Вона була, певно, русява й білолиця, ходила дрібненько, спустивши очі додолу. А може, була вона смаглява

й зухвала, з тугою косою аж до пояса? Вона була така, як вималює уява. До того ж її й не було навсправжки. Як же тут не зажуритися?

А розбійники розспівалися та розгулялися ще дужче. Їхні пісні були ясні й дзвінкі, як звуки органа на трійцю в монастирі св. Ігнатія того ранку, коли Войнок, уперше замішавшись до натовпу богомольців, зайшов туди, щоб усе гаразд розвідати. А потім спалив святу оселю. Ніколи ще не жадав він такого, чого б не можна взяти силою чи хитрощами,— чи то перебравшись на прочанина, чи то просунувши рушничну цівку в шпаринку підпертих ногою дверей. Не звідав у житті він і таких страждань, яких не можна вирізати з м'ясом, або гартованим залізом випекти, або просто витрусити, як нужу. А це раптом, коли він лежав біля багаття, охопили його такі радощі, що їх не пострабуєш, і такі страждання, що їх не випечеш,— людські радощі й страждання, яких він доти ще не знав. Тому-то він тримався перед Грушеком так, щоб не виказати ні лицем, ні поглядом набіглого смутку. Та й звідки Грушекові було здогадатися, що те саме багаття, яке всім піднесло настрій, за якимось таємничим і незбагненим законом неждано-негадано навіяло Войнокові сум? Грушек потім думав, що Войнок зіщулився, бо його знеміг сон.

Нараз Войнок випростався й промовив:

— Ну, я вже піду.

Грушек нічим не виявив свого розчарування. Він подарував Войнокові всю теплу хутряну одягу, що з його наказу були надягли на юнака. Він звелів на-смажити Войнокові м'яса і дати всього іншого, що знадобиться в дорозі. Войнок подякував Грушекові, й вони попрощалися. Як зустрічали, так і проводжали Войнока розбійники: збившись кучкою, вони пильно дивилися йому вслід, як він віддалявся від табору, як виби-

рався з ущелини на мертве безлюддя вже завмерлої і замерлої Прутки.

Тільки-но Войнок виборсався з ущелини і водоспади Парічки zostалися позаду, він забув усе, що з ним було сталося. Він уже не думав більше про Грушека, його зимівлю: той просто вмер для нього.

Покинувши Грушеків табір, Войнок, либонь, занадто довго йшов похід західним боком стрімкого бескиду, що височить над Парічкою. І з того скоїлося таке: раптом на скелях з обох боків засвітилася сила-силенна жовтих вогників-очей — Войнок заблукав до Верхньої Вовчої ущелини. Він знав про вовків, що вони, — не так, як ведмеді чи рисі, — нічого не можуть зжерти цілим одразу. Хоч які вони страшенно зажерливі, одначе неспроможні проковтнути поживу одним заковтом. Вони роздирають її на шматки. І повикидав Войнок вовкам усе, що мав на собі, порвав на дрібні клапті увесь убір з шкури й хутра й повіддавав їм. І так вийшов живий-цілий з тої ущелини.

Зима вишала довга й холодна, проте друга половина її Войнокові здалася не така вже люта. Він перебув у Мар'якойському лісі, поки не розгасло, а потім подався до верхніх водоспадів на Кірушці. Їхній шум восени й навесні докочується аж до Ревеша. Ніжно-золотаві тумани з водяних бризок навіть улітку клубочаться не тільки в долині Кірушки, а й оповивають кам'яне бескеття Прутки. Войнок перекинувся через пасмо гір, і долина Кірушки zostалася позаду. Поодинокі хуторці, що траплялися йому, лежали зовсім близько. Іноді до нього долинали навіть удари сокири. А внизу стелилися тільки ліси. Та такі дрімучі й непрохідні, що їхні суцільні верховіття скидалися на зелену рівнину, на яку хмари кидали тінь. В імлісті

дні ліси зливалися з небом. Зрідка, у зовсім погожі дні, на небокраї, де сходились небо й ліс, Войнок бачив вузеньку зазублену смужечку — не знане йому гірське пасмо. Тієї весни Войнок не робив нічого, він беріг силу для нового вчинку: йому хотілося пробитися крізь непрохідні ліси до того незнаного кряжа, де, звичайно, як і всюди, є й монастирі, й села, й мости, й млини.

Одної ночі Войнок, умостившись спати на дереві, нараз прокинувся. Він ніяк не міг збагнути, що його розбудило. Він переліз у другу розсошину, але знову збудився. Десь унизу щось дряпалося на стовбур і скімлило. Войнок дужче обняв руками й ногами гілляку. Не натрапляв він тут звіра, що так жалібно б скімлив. Отож він ще раз перехилився й поглянув униз. Там він уздрів якусь жалюгідну звірючку, малесеньку й кудлату, навряд чи щось таке жалюгідне можна здібати й наяву. Уві сні й то вона тільки докучала. Войнок знову задрімав. І йому приснився Грушеків песик, що ніби так хутко бігав навколо дерева, аж очі його викреслювали блискотливі кола. А потім кинувся вбік — і зник. Аж тоді Войнок заснув по-справжньому. Та песик нараз знову об'явився і, припавши до землі черевом, почав повзти до дерева й скімлити. Потім став стрибати й п'ястися на дерево. Аж Войнок крізь сон засміявся. Не встиг він і помітити, що ті шалені стрибки не припиняються, а, навпаки, чимраз вищають, як Грушеків песик хап його за ногу!

Ту ж мить Войнок уже зовсім пробудився і зліз униз. На шиї в песика висіла записочка, що Грушек зі своєю ватагою переховується в Мар'якоїських лісах, в одній з ущелин у пониззі Кірушки. Вояки з Мар'якоя, Ревеша та Доборота облягли вихід з ущелини. Грушек пропав, коли Войнок йому не допоможе, як загинув би й Войнок тієї зими, якби йому Грушек не став у при-

годі. Жменею жолудів Войнок прогнав од себе пса, а сам заліз знову на дерево. І нащо тільки Грушек надіслав йому записку? Яка йому, Войнокові, втіха знати, що Грушек ось-ось має лягти головою? Грушек жодного разу піде не став на заваді йому, бо в кожного з них був свій, осібний промисел. Отож Войнок від такої звістки не відчув ні задоволення, ні полегкості. Грушек загине. Ну й що? А скільки разів сам він, Войнок, бував на волосинку від смерті? Та, може, ще й піде на той світ як не сьогодні, то завтра. Дивним тільки здалося Войнокові, що Грушек нагадав йому про гостювання в зимовому таборі. Це так самісінько й вовки на Парічці могли б йому нагадати, що він саме вчасно забув про їхнє лігвище. І Войнокові захотілося, щоб мерщій настав день, та щоб не дуже вогкий і не дуже млистий, щоб знову вигулькнуло зубцями з-за лісу незнане гірське пасмо. Того дня, що мав, може, за хвилину початись, він збирався не тільки спуститися вниз гірськими схилами, а й заглибитись далеченько в гущавину лісу. Але він почував уже, що як тільки розвидниться, то не своє бажання виконає, а піде в іншому напрямку — за Грушековим песиком.

Войнок буцім-таки звільнив Грушекову ватагу, прив'язавши до собачого хвоста запалений гніт. Згодом у Ревеші, Добороті й Мар'якої вояки ще довго розповідали, як цілий рій чортів з вогненними хвостами злетівся на допомогу розбійникам. Про це й пісні складено, і в переказах переповідано. Для нас цікавіше дізнатися, що говорили між собою того вечора Грушек і Войнок, сидячи один супроти одного на землі трохи осторонь від інших розбійників.

Грушек почав перший:

— На цілому світі немає жодної такої ватаги, як у мене. І немає такого діла, щоб вона не впорала.

І урвав він свою річ, немовби Войнокові належало

підхопити його слова. Але той сидів закам'янілий і тільки вперто дивився просто в лице Грушкеві. І здалися старому Войнокові очі такі ж ясні й прозорі. І цього разу він не добачив у них нічого іншого, крім свого власного обличчя. Отож Грушек повів далі так:

— Вояки повернуться знов сюди, та ще й з підмогою. А я вже старий, як бачиш. Чи не згодився б ти отаманувати над моїми хлопцями?

— Ні,— відрубав Войнок.

Грушек нічим не виказав свого розчарування. Він звелів ушанувати Войнока як дорогого гостя. Цього разу Войнокові не треба було ховати свого обличчя. Може, тому, що вогнище було літнє, звичайне, а може, тому, що його тут уже більше ніщо не дивувало. Під пильним Грушкевим поглядом він сидів прямо й незворушно. Він ліг відпочити поряд Грушека аж тоді, коли той, крякчучи та охкаючи, сам уместився спати тут же, де вони сиділи. Веселощі розпалилися ще більші, ніж були. А потім якось усе раптом притихло разом з пригаслим вогнищем. І лише жалісні пискляві звуки гармонії zostалися. Та жевріли жаринки, які щоразу зберігали до наступного вечора. Войнок гадав собі, що Грушек давно вже спить. А той не спав. Грушек думав. Він добре знався на людях. І розумів, що іноді й без подарунків можна домогтися від чоловіка, чого тобі хочеться. Можна й не викрадати красуні дочки в багаття з Мар'їце Упра, можна й не запрошувати юних циганок з Доборота, можна не вдаватися до обіцянок і не залякувати погрозами. Самим лише жалісним звуком гармонії можна сколихнути й розчулити серце, якого ніщо інше вже не могло зворушити.

І раптом Грушек сказав:

— Слухай-но, Войноку, чи згодишся ти бодай вивести нас з долини Кірушки, якщо я сам тебе попрошу?

Войнок почекав хвилю, щоб приховати своє здиву-

вання, бо гадав, що Грушек спить. І лиш по тому він озвався:

— Я проведу вас горою, над водоспадами Кірушки, в напрямку до Прета.

Войнок безвідмовно виконав усі Грушекові накази, однак без ніякої запобігливості, так наче з допомогою Грушекової ватаги він здійснював свої власні наміри. Оминаючи Кірушку понад водоспадами, Войнок укупі з розбійниками натрапив дорогою на багате село, де саме справляли день св. Стефана. Розбійники легко подужали сп'янілих чоловіків і пограбували село. А надвечір того ж таки дня, доки ченці калатали в усі дзвони на честь свого патрона, розбійники напали і на монастир св. Стефана, що стояв високо в горах. Вони спалили його дотла, лише скеля й зосталася. А ченці вночі перебралися на другий бік кряжа і над самим Ревешом на ковчезі з вістрям від стріли, що врятував з вогню їхній ігумен, ще до світанку заклали новий монастир св. Стефана.

По селах від Прета й до Доборота розійшлися чутки, що Войнок пристав до Грушекової ватаги. Аж очі від страху скляніли в сільських дітей, коли їм чулися вночі — або вчувалися — десь зі спаленого хутора розбійницькі крики. А чоловіки міцніш, ніж завжди, пригортали тоді своїх дружин.

Коли почалися дощі, Войнок одвів ватагу в дрімучі ліси на заході від Кірушки. Хіба ж так шуміли дощі раніше, коли Войнок заривався в опале листя і був єдина жива душа на весь ліс між Ревешом і Доборотом! А що за дощі цієї осені, коли пісні кількох розбійників або крехтання та зітхання старого Грушека спроможні заглушити їхній шум!?

Якось надвечір Войнок загледів у повітрі кілька сніжинок. На очах його вони одразу ж розтанули й щезли.

Зирнув Войнок здивовано навколо, і йому здалося, що всі лиця, як і сніжинки, мають розтанути й щезнути. І тоді погляд його впав на Грушекове обличчя, що дивилося просто на Войнока. Удавана довіра не зм'якшувала пильної його настороженості. Цього вечора Грушек уперше помітив, що Войноків погляд не такий уже ясний, як був раніше, а як у всіх людей, затуманений нездійсненими або й зовсім нездійсненними заповітними бажаннями. Грушек волів би знати, що то за бажання. А у Войнока була тої миті лише одна-єдина думка. Він запитував себе, яких заходів ужив Грушек, щоб забезпечити себе і своїх людей від нього, Войнока.

А коли збігла зима (вона закінчилася, ще як Войнок сподівався лютих морозів), вся ватага на Грушекову раду, що задовольняла цілком і самого Воїнока, рушила назад, до східних схилів Кірушки. Розбійники обрали собі таборище у тому місці, яке був уподобав минулої весни Войнок, де, власне, його знайшов Грушеків песик. Табір над урвищем притулився, як пташине гніздо.

Людське око безвладне було обійняти лісову далечинь, бо що голубішало літнє небо, то чорнішав ліс. «Якщо й справді оті зубці за лісом — то гірський кряж, а не смуга хмар,— міркував Войнок,— то там має бути все не так, як тут». Уночі, як розбійники поснули, Войнок покинув табір, щоб здійснити нарешті свою давню мрію. Він спустився урвищем униз і почав сам продиратися нетрями. Лісовий дух і темрява отуманили його. Кожен його рух, здавалось, розростався без краю; ліс мовби здригався від скачки, що вп'ялася йому в тіло. Войнок виліз на дерево пере-свідчитися, чи правильно обрав дорогу. І як же недалеко він відійшов від гірського схилу! Безмежність лісу

зосталася така ж, як і бездоння зоряного неба. Зате табірний вогонь, що ледве жеврів на схилі, видався такий близький, що одного звіриноного стрибка було доволі, щоб дістатися до нього.

Тієї ночі Войнок не пішов у глиб лісу, а повернувся назад, до Грушекового табору. Грушек радів, що Войнок уранці звелів рушати далі. Настала якраз пора, коли можна було добре підживитись.

Войнок тим часом постановив знищити Грушекову ватагу впень, як знищують усе, щоб воно і в снах не снилось, щоб і думати про нього забути.

Войнок водив ватагу розбійників крутими зигзагами по Кірушці й Прутці. Позаду залишалися сплюндровані села, пограбовані прочанські валки, обернені на попіл мастки. Насамкінець Войнок наказав розбійникам перепочити й порухувати здобич. Вони отаборилися на заході від Прутки, між Верхньою й Нижньою Вовчою ущелиною, в розпадині між скелями Парічки, на місці минулої зимівлі. Розпадину засипало майже в людський зріст сухим, теплим листям з дубів. Розбійники зарилися в нього й поснули. А Войнок тим часом протяг між листям гніт, закидав камінням вихід з розпадини і сам чкурнув щодуху навтьоки. За кілька годин він перебіг уже всю Прутку. Він більше не думав про Грушека, а про його ватагу й поготів.

На виступі скелі за Сестринською горою, з якої зриваються водоспади Кірушки, він ліг спочити. Ще не настала дощова пора, і водоспади не гриміли, а лише плюскотіли й не заважали Войнокові спати. Прокинувся він від якогось скавчання. Він хотів прогнати звірину, що його обнюхувала, але не міг поворухнути руками. Він розплющив очі — і побачив Грушекового песика. Та й сам Грушек міряв згори поглядом зв'язаного Войнока. Тоді сказав сміючись:

— Трохи не рік ти пробув у нашім таборі, а так і не

збагнув, що таке ватага розбійників. Ти підпалив нашу розпадину, але я наказав своїм хлопцям стати один одному на плечі. Щоправда, від нижніх щаблів тієї драбини лишилися тільки вуглинка, але більшість нас, сам бачиш, у такий спосіб урятувалась.

Грушек звелів забрати з собою зв'язаного Войнока до самої Прутки.

Песик скакав навколо Войнока, жалібно скімлив і гарчав з утіхи, а Грушек напучував свого бранця:

— Звісно, драбину довелося споруджувати хутенько. І в цю хвилю моя стара голова не зрадила мене. Розраховував я точно, кого поставлю нижнім щаблем, кого — середнім, кого — верхнім, а кому першому зведю вилазити нагору. Любий Войноку, ти сам гаразд знаєш, як із сіл понад Пруткою й Кірушкою до нашого табірною вогнища приходили проситися дужі хлопці. На колінах благали вони мене, щоб я повірив у них і дозволив їм навчитися розбійницького ремесла. Надійні, міцні хлопці, аж дивитись любо. Але більше сорока душ я не хотів брати в ватагу, щоб не поцувати людей. А потай я часто шкодував, що не можу декого з моїх розбійників поміняти на цих. Декотрі й справді вже віджили своє і користі з них ніякої. Та, звичайно, я про це й словом не прохопився. Можна тільки наказувати просто і зрозуміло, що, коли і як треба зробити. А непевні бажання й недостиглі наміри слід тримати при собі. Щодо цього, Войноку, ми з тобою сходимося обидва. Еге ж? А ось учора, як твій гніт укинув мою ватагу в скруту, мені знову пригадалися дужі, завзяті сільські хлопці. І що б мені тепер завадило поповнити втрату свіжими силами? Як бачиш, Войноку, ти нам учора скорше допоміг, аніж нашкодив.

Тим часом Грушек зі своїми людьми і бранцем дійшли до Нижньої Вовчої ущелини. На деякий час розбійники там і стали табором. Вовки сюди поверталися

тільки з першим снігом. Грушек наказав зняти з Войнока пута. Він накреслив на землі хрестика й звелів Войнокові стати на нього. По тому він наказав розбійникам набити рушниці й обступити Войнока.

За цілий рік, що пробув Войнок серед них, вони майже не думали про нього. Можна сказати, що вони забули про його існування. І ось тепер між ним і розбійниками з'явився якийсь простір, відстань між його грудьми й цівками наставлених на нього рушниць. Він зробився знову тим самим Войноком, яким був раніше. Тим Войноком, що лише в люту заметіль наблизився до табору. Тим Войноком, на чий слід випадково натрапиш або тільки уявиш, що натрапив. Чи вистрелять у нього розбійники з Грушекового наказу? Але Грушек такого наказу не дав. Він пропхався в коло, став перед Войноком і промовив:

— Іди геть звідси, Войноку! І вві сні не помисли більше стати нам на дорозі! І поки живий, не показуйся нам на очі.

Відколи Войнок прокинувся зв'язаний на Сестринській горі, він не промовив жодного слова. І тепер він нічого не відповів. Очі його були ясні й прозорі. Мовчки вийшов він із кола, що за його спиною одразу ж розпалося. І Вовча долина вже залишилася позад нього. Він уже більше не думав про Грушека і про його ватагу. Він забув про них. Кілька розбійників кинулися були до виходу з ущелини, але слід по Войнокові вже замело невпинним рясним листопадом осінньої Прутки.

З того дня почалися нові часи, у які годі було й повірити. І доти вони були б неймовірні, і пізніше б не могли повторитися. Вони тривали десь із рік. За той рік світ, що доти вважався занадто тісним, так безмежно розпросторився, а Прутка так роздалася, що вистачило

місця і для Войнока, і для Грушека. Хто б наважився у той рік доводити, що один з них — кращий, а другий — гірший? Якби хто і справді віддав перевагу Войнокові, то була б його власна думка, і робити висновок з неї можна було б не про Войнока, а тільки про нього самого.

Ніколи ще по селах так багато не говорили про Войнока й Грушека, як того року. Але Грушек заборонив своїм людям після тих подій навіть ім'я Войнокове згадувати. І всі розуміли, що Грушек слушно вимагає такого.

Наступної зими розбійники зазимували в нівій розпадині за Сестринською горою. Аж ось розіслані дозорці почули від якогось вугляра, що Войнок наклав головою. І не як і далеко звідси, а лише години за дві ходи, і не як і давно, а лише вчора. Помер він жалюгідною смертю. Понаїжджали в села на Прутці мисливці з Доборота. Вони попривозили з собою нові, незнані в цьому краї самолови. Ненароком ступив ногою Войнок у такий самолов, а він клац — та й спіймав його. Спочатку селяни боялися підступати. А як Войнок цілу ніч простовбичив на холоді та добряче змерз, тоді вони підійшли до нього і били його ломаками, поки він духа спустив. Ця звістка аж зривалася з язиків у дозорців, а потім і в розбійників. Врешті терпцю їм не стало. Вони порушили наказа і заговорили між собою. З виразу їхніх облич і з їхнього перешіптування Грушек здогадався, що сталося. І зробив він якраз те, чого чекали від нього розбійники. Сів він між ними і почав заломлювати руки, аж лущало, голосно плакати й тужити. Всі розбійники теж залементували, виливаючи в плачі свою скорботу. І одлягало їм од серця.

Вони розклали вогнище і над ним у якійсь радісній розпучі пригадали все, що знали про Войнока. Плакали вони й голосили, аж доки вибилися з сил і позасинали.

А серед гупої нолі дозорець, поставлений при вході до ущелини, крикнув, що Войнок іде. Вгорі над скелею туман неначе погустішав. Войнок наближався до табору повільно-повільно. Розбійники з'юрмилися круг недогорілого вогнища. Чиясь рука, що саме збиралася підкинути в багаття оцунок, од страху й холоду так і застигла в повітрі. Від Войнока війнуло крижаним холодом і обдало ним лица розбійників. Але сам Войнок, від якого віяло цим холодом, зовсім не змерз. Він сів прямо на землю трохи віддалік від вогнища. Він так був схожий на колишнього Войнока, як буває схожий мертвяк на живу свою подобу.

Грушек перший опам'ятався, привітав Войнока, сів навпроти нього на землі лицем до лица і почав так:

— Друже Войноку, чом ти не дотримав обіцанки? Чого ти прийшов до нас знову?

Войнок нічого не відказав на ту мову. Зачувши Грушеків голос, розбійники трохи заспокоїлись. Вони дивувалися з свого ватажка, що він уміє зайти в розмову з різними людьми, навіть з мертвими. І вони відчули себе нараз безпечно. А Грушек провадив далі:

— Невже й тепер ти не можеш дотримати того, що обіцяв? Чого тобі ще треба від нас? Ми ж просили тебе про дрібницю, а ти й цього нашого малого воління не хочеш вволити!

Войнок навіть не поворухнувся. А Грушек не вгавав:

— Хоч і прожив ти з нами недовго, хоч і не дуже гарні спогади zostалися в нас по тобі, але ми тебе сьогодні обтужили, мовби ти з нами був усе життя. Слухай, Войноку! Войнока за Сестринською горою селяни так набили ломаками, що він і богові душу віддав. Не було такого ще розбійника і не буде більше такого, як ти. Що Грушек проти Войнока? Грушек старий. Як ослабнуть назавтра його руки, то ватага його розтечеться хто куди.

Взявшись руками в боки, Грушек знову захитався, і старечі його кості заскрипіли.

«І чого тільки я сюди прийшов? — подумав Войнок.— Нащо я знов повернувся сюди важкою й небезпечною дорогою через гори? Я ж міг би давно вже упокоїтися, давно б мене вже снігом присипало».

Розбійники чимраз швидше хиталися з боку на бік, часом стукаючися головами. Тепер їхній страх майже пропав. Вони неначе зрозуміли, що один мертвий небагато варт проти стількох живих. Вони невдовзі й забули про свого гостя. Але голосіння й плачі їхні були такі щедрі — аж дивно стало, як багато могло вмістити в собі життя, що урвалося так нагло.

Войнок був такий кволий, що не мав сили й до вогню підсунутися. Та й кому спало б на думку посадити його ближче?.. «Чим скорше холод заморозить моє серце, тим краще для мене, — мислив він.— Чим скорше задубіє нікчемне, до кісток обідране моє тіло, тим краще для мене». Він трохи підвів голову. На мить над вогнем постало життя, юне й принадне, справжнє розбійницьке життя, відважне й щасливе. Саме таке й було його життя. А тепер воно урветься, як тільки відлунає бурхлива пісня і догорить розпалене багаття, куди враз укинуто всі дрова.

Грушек замовк перший. Він помітив, що гостя немає.

А вранці розбійники побачили свіжий слід, протоптаний уночі. Грушек заспокоїв їх: Войнок не міг далеко від них піти. Крекчучи, старий підвівся. Щораз важче йому було вставати з постелі, мовби земля сама не хотіла відпускати його від себе. Але він знав про свій обов'язок перед ватагою. Отож і вирушив із своїми кращими людьми шукати Войнока. Його вони знайшли дуже скоро. Він лежав, зарившись головою в сніг.

Розбійники запитали в Грушека:

— Поховаємо його в таборі?

— Зайвий клопіт,— відмовив Грушек.

Тоді поклали вони Войнока горілиць і засипали снігом. Це вони впорали дуже швидко.

ЛЕГЕНДИ ПРО АРТЕМІДУ

— Я? Ніколи! Ані разу! — сказав наймолодший. — Але за таке щастя я ладен би й життя своє віддати!

— Що ти так думаєш, мені не дивно. Молодість не дуже вміє дорожити собою. Вона готова за що-будь злегковажити кращі свої роки, половину життя, а то й ціле його. А як бажання здійснюється, вона забуває про обітницю. І, можливо, має слухність. Адрже все на світі омана! Та в твоєму бажанні, хлопче, вражає, що якби воно й здійснилося, ти й тоді б не порушив своєї обітниці. Ти й тоді б думав: «Ні, я таки не ошукався,

за це ж бо я й ладен був життя віддати!» І було б тобі навіть сором, що не маєш ти ще одного життя, аби без вагань віддати за те саме.

Усі спрямували свої очі крізь їдкий дим на обличчя старого мисливця. Просто дивно, що він узагалі раптом заговорив, і то якими словами! Ми-бо звичайно помічаємо лише, що людину схвилювало, але ніколи не знаємо, що її змусило замовкнути.

Наймолодший мисливець запитав навпрямки:

— А чи правда, що ти її колись таки бачив? Бо так подейкують.

Усі сторопіли. Ще ніхто не наважувався запитати про це старого чоловіка. Чи в тому запитанні була зухвалість, що покладе край мовчанню старого, дасть йому скинути з серця тягар невисповіданого, чи лише звичайна собі необачність? Старий мисливець нічого не відказав. Він копирсався паличкою у вогнищі — здавалося, що він знову замовк на десятки років.

Молодий мисливець закинув голову назад і глянув у небо. Коли довго спостерігати дим, що кужелями звивається догори, може запаморочитися в голові. Таке відчуття, що й сам ти вкупі з ним підносишся вгору. Паща димаря бачилася незмірно глибокою — може, тому, що була вузька і вела просто в небо: воно видніло в отворі, коли подув вітру зривав з верха дим.

Над вогнищем грівся на поперечині казан з водою. Він легесенько собі погойдувався на довгому ланцюгу. Раз по раз рвачкий вітер ударяв краплями дощу по східній стіні будинку. Деревя також хвиськали по ній галузками, ударяли гілками, так наче хотіли випхати будівлю геть з лісу.

Пси повтикалися мордами між ноги людям або покладали їх на коліна. І лише один лежав окремо, трохи збоку від вогнища, простягнувши лапи. Всі собаки мирно спочивали, призвичаєні до негоди. Пес наймолодшого

мисливця просто поїдав свого господаря золотаво-жовтими, блискотливими очима, мовби тільки з любові до нього поборов у собі вовчу натуру.

Вогонь палахкотів неспокійно, віддавав їдким димом. Від кіптяви стіни майже почорніли. Тільки на замку в дверях золотилася мідь. Ті двері потрапили сюди начебто з іншого якогось будинку. Оздоблені майстерною різьбою, вони були виготовлені з дерева, що не росте в тутешньому лісі. А що дим почорнив їхню поверхню, не зачепивши жолобків у різьбі, на дереві проступав світлий, прозорий візерунок, зовсім не такий і тонший за той, що колись його замислив був різьбяр.

Хто ж він, той невідомий майстер? Сам господар? Чи то він хтозна-скільки років тому на своїх плечах притяг у ліс оці двері, як знищила його власний дім пожежа чи ще яка лиха пригода, не така яскрава, але не менш руйнівна? Тепер, щоправда, і господар, і господиня хоч і зістарілися й обернулися в сердитих недовірливих буркотунів, але zostалися такі ж надійні люди, наче вроджені для своєї лісової корчомки, що її навідували тільки мисливці та ще раз чи два на рік випадкові чужинці, яких мисливці за винагороду перепроводжували через ліс. Ще одні, вузенькі, майже непомітні двері в задній стіні вели тільки до криниці, що правила також за водопій для всякої звірини в лісі.

Іще з великої хати, над якою нависав склепінням широкий ковпак димаря, був хід просто без дверей до низенької комірчини. У ній спали господарі. Тепер там сиділа господиня й наглядала за новою служницею. Нічого не вдієш, довелося найняти її в сусідньому селі, бо в старій на руках та ногах порозпухали суглоби від гостця. Вчора хазяїн цілих півдня змарнував, стрічаючи дівчину.

Балаклива вона не була. І чулося з комірчини лише господинине зітхання. Дівчина не давала приводу ні

хвалити себе, ні ганити. Руки її, вже при звичаївшись робити діло присмерком, потемки теж орудували вправно. Вона розскубувала волосінь на постіль для недужої господині.

Нараз старий мисливець сказав:

— Так, я бачив її. Люди правду кажуть.— Він проказав це так, ніби в чомусь зізнавався. Він довго змагався з собою, перше ніж відповісти на юнакове запитання. Як нелегко виказувати найдорожчу тобі таємницю! Останню свою гордість! І з тої миті, як розповіси все, життя стає пусте й убоге. Очевидно, лице його, сховане від кошлатою бородою, зробилося мертвотно-бліде. Він затих, сподіваючися галасу, але його супутники мовчали, як і він сам. Вони-бо його таємницю знали давно. Його так і називали: «Той старий мисливець, що бачив її».

Підхоплений струменем повітря, із комірчини вискотився жмуток волосіні; кілька волосин упали й у вогонь — затріщали й обернулись на попіл. Пси раптом занепокоїлися. Юнак підхопив з долівки жмуток волосіні, покачав його між долонями і крадькома зиркнув назад. Наймички не видно було, вона десь сиділа у темряві. Він знову повернувся лицем до вогню, дихання його стало частіше. А що, коли там, у темряві, сидить, може, найкраща з дівчат, про яку він будь-коли тільки снів, і так близько, що лише руку простягнути?

Старий мисливець поклав кулаки на коліна і почав:

— Гаразд, я розповім. Ось як воно було.— Четверо супутників прикипили очима до нього. Юнак забув і про дівчину позад себе. Одноокий мисливець примружив своє ясне, видюще око. Навіть зухвалий красень, що сидів ліворуч від старого і виглядав так, ніби милується з себе в люстерку (а він і справді завжди знаходив спосіб бачити своє відображення у найдивовижніших

предметах: у лискучій покришці горнятка, у вишуканому кутому нашійнику свого собаки, у піхвах мисливського ножа),— навіть він, певно, на хвильку забувся дивитись на своє відображення. Коли старий знову замовк, його сусіда праворуч, маленький лукавий мисливець, злегенька штовхнув його ліктем...

— Був такий достоту вечір, як і сьогодні. Ми вийшли з села чудового дня, вже наприкінці літа. Та за якусь там годину зовсім зненацька нас застукала в дорозі осінь. І досі пам'ятаю — небо враз спохмурніло. Нам здалося спочатку, що то просто смерклося, тільки трошечки передчасно. Та як ми оглянулися назад, то внизу, під нами, де сходяться гострим кутом обидві долини з усіма своїми селами, будинками й пасіками, була падзвичайна світлінь. Начебто для того, щоб ми ще раз побачили все, перше ніж воно сховається за густою завісою дощу. Можна було навіть порахувати корів, що паслися там, унизу. Все видніло так близько, мовби нас розділяла дорога не в півдня, а в півгодини.

— Так,— мовив маленький мисливець праворуч від старого,— правду кажеш. Я ніколи не згадував того. А тепер усе раптом сплило мені на пам'ять. Так і було.

Як усі посивілі руді люди, він виглядав так, ніби волосся його спочатку посріблилось, а вже потім узялося іржавими плямами.

Старий здивовано глянув на нього:

— Ага, та й ти ж тоді був з нами.— Йому й з голови вилетіло, що маленький лукавий мисливець пережив з ним ту пригоду. Всі роки він був певний, що його спогади належать лише йому самому, що свідків у них немає.— Заледве ми дісталися до лісу, як почався дощ. (Маленький мисливець ствердно кивнув головою). Ми злагодили собі курінь. Нас було восьмеро, не рахуючи, звичайно, хлопчика. Дорогою весь час він бігав та бавився з собаками, що дуже скоро з ним заприязни-

лися. Та про хлопця розкажу пізніше. Ми розклали багаття. Але воно горіло погано, бо не знайшлося жодної сухої гіллячки. Розмовляли ми про полювання. Дощ почався невчасно, та ще й надто рясний. Він нас драгував. Нарешті ми все переговорили і засіли коло їжі...

Хлопчик, що його ми взяли з собою, слухав уважно нашу розмову, не спускаючи своїх круглих, темних очей з кожного, хто підхоплював річ. То був дуже кмітливий і сильний хлопчина. Цілий рік він напосідав на батька, щоб той хоча б раз відпустив його з мисливцями. І вчора батько здався на його прохання. Коли тепер хлопчина дивився мені просто в рот своїми блискучими, від подиву аж витріщеними очима, я думав про себе: «Що його так зачарувало, чого він такий щасливий?» І я подражнив його: «Тобі не нудно з нами? Чи не кортить тебе додому?» Він тільки похитав головою. Ми всі восьмеро пообіцяли батькові наглядати за хлопчиною. Передусім ми досхоchu його нагодували. А потім було так: ми поволі їли й коли-неколи перекидалися словами. Я знову глянув на хлопця. Він і так цілий день аж сявав від задоволення, а тепер увесь його вид виказував, ніби він бачить щось таке, чого й вві сні годі уявити. Пам'ятаю, мені аж смішно було дивитися на нього. Хлопчина жував, напхавши повно рота, а очі пожадливо в щось уп'ялися... Я мимоволі обернувся в той бік, куди він устромив очі. Позад мене сиділа *вона*. Сиділа на землі, на пласкому камені, руками обіймаючи коліна. Певно, вона сиділа там уже довго.

Маленький мисливець уставив:

— Вона сиділа трохи збоку позад тебе.

— Так, вона сиділа позаду мене трохи збоку. На лиці в неї було щось таке, щось таке... Щось таке було на її лиці, що вона могла б почуватися цілком безпечно коло нас, якби навіть була і не богиня, а звичайна собі

дівчина. У прямих раменах, тонкій, тендітній шиї, у обличчі й у всій поставі відчувалися владний спокій, непохитна певність. Для свого захисту їй не треба було вдаватися до чарів, обертатися в щось страшне. Все, що звичайно розповідають про неї, то лише вигадки таких людей, що її ніколи не бачили. Жодному б і на думку не спало приторкнутися хоча б до її руки. Нема таких людей на світі. Отож вона сиділа позад мене трохи збоку. Я наче й досі чую її віддих.

Я не важився обернутися вдруге. Бо вона сиділа там, немовби кожної миті ладна схопитися й піти. Її поява не стривожила псів. Вони навіть не зачули нічого, вони спокійнісінько собі спали. Та й сам я ніби прикипів до місця. Я тільки по хлопчиковому обличчю бачив, що вона ще сидить. Я й досі пам'ятаю, як подумав тоді: «І випало ж таке щастя оцьому хлоп'яті! Я все життя мріяв про неї і чого тільки не робив, аби хоч один раз побачити її. Скільки разів я залишав у лісі для неї всю впольовану дичину. Скільки разів я приносив їй у жертву найкращі шматки м'яса, вигукував її ім'я, плазуючи на колінах, бивсь у відчаї головою об дерева, гасав лісом, як навіжений, поки не спирало мені дух; а ось цей хлопчак уперше прийшов зі мною — і побачив її. Звісно, її побачили й решта наших.

Малий мисливець докинув:

— Нам було зовсім не лячно. Ми навіть розмовляли собі далі.

— І раптом озвалась вона. Вона запитала хлопця: «Подобається тобі?» Він проковтнув їжу й відказав їй: «Авжеж». Згодом по його обличчі я зрозумів, що вона пішла.

День той ще й не скінчився, як сталося нещастя. Нещастя, що перевернуло все моє життя. Винен тут був сам хлопець. Він бешкетував, хоча й обіцяв бать-

кові слухатися нас. Він не зважав на наші застереження. Полювання та нічний ліс ударили йому в голову. Він увесь час нишпорив по лісі. Нарешті ми й зовсім згубили його з очей. А він тим часом пішов по звіриній стежці. І я, замість у звіра, ненароком стрілив у нього.

Із гілляччя ми злагодили ноші. Полювання урвалося. Попереду ми послали вістуну і самі рушили за ним. Коли я спускався в долину, позад усіх, то вже на околиці села почув розпачливе тужіння його батька. Мені від того голосіння аж кров у тілі похолола й волосся посивіло. Вже й не пригадую, як переступив я поріг його хати. Очевидячки, мене туди заштурхали сусіди: вони ще на вулиці засипали мене прокльонами. Я впаив перед батьком і сказав, хай виколе мені очі, відітне праву руку чи й зовсім відбере моє життя. Але він, хлоп'ятин батько, заглядевши мене, перестав ридати. Він підвів мене з долівки. Звелів принести їжу для мене й для себе. Розважним, звичайним голосом він сказав, що смерть дитині долею судилася, а мій постріл — лише випадок і вини моєї в нещасті не більше, ніж би в пір'їнки на стрілі, що скоріш оздоблює, ніж окриляє її. Я, мовляв, забагато беру на себе, що так побиваюсь та себе винувачу.

Зачувши такі слова, з'юрмлені в дверях люди занімили. Відтоді вони мене вже більше не проклинали, ба навіть виявляли до мене якусь ніби повагу. А хлопців батько, ніби то був його обов'язок, почав навіть мене втішати, став на пальцях перераховувати, яких би лих зазнав його син, якби був зостався жити. Й кожен з нас прочитав в очах у другого всі неминучі злигодні, призначені нам долею за життя.

Вузькі задні двері розчинилися. Од вітру дим жахнув просто в хату. У вогонь полетіли жмутки волосіні. Собаки поривалися вхопити їх зубами. Господар

притримав двері погою. Вітер на хвилю вщух; дим густим пасмом повільно поплив у задні двері. Минулої ночі кілька відірваних дощок не давали господареві спокійно спати. Сьогодні він вирішив їх надійно прибити цвяхами. Він гукнув служниці, щоб принесла йому потрібне начиння. Юний мисливець озирнувся, але на якусь мить запізнився: дівчина вже встала. Вона йшла, відвернувши лице, до дверей і пильнувала, щоб не зачепити, бува, якого сонного пса. Хустка на голові була зав'язана під бородою; вбрання з цупкої тканини облягало її стан товстими зборками. Юнак не спускав очей з її вузьких п'ят, що за кожним кроком виглядали з незграбних, завеликих на неї капців. Вона віддала господареві начиння, і той вийшов надвір. Йдучи в передню половину хати, дівчина, очевидячки, зумисне знову відвернула лице вбік. Вона нахилилась і заходилася обома руками збирати жмутки волосіні. А потім знову повернулася на своє місце в комірчині.

Молодий мисливець сів боком. Пес звівся на передні лапи й задивився пильно йому в очі. Та коли старий почав далі розповідати, юнак знову повернувся, як був перше, щоб краще бачити літнього мисливця. Його пес також знову ліг, поклавши голову на передні лапи.

— Ніхто не казав мені лихого слова, але й доброго теж. Всі ніби німіли, де я з'являвся. Та й сам я з часом став мовчазний. Урешті, з ким же я мав розмовляти? І про що? Проминуло отак, либонь, два чи три роки. І тоді якось нагодою я заблукав на те саме місце, де ми тоді гуртом сиділи. Я навіть пригадав, хто де сидів. Тут ось сидів я. А збоку за мною... А втім, вам не зрозуміти. Та й сам я гаразд не розумію. Але як скоїлося оте нещастя, я більше не згадував про неї. Вона вилизнула в мене з пам'яті, мовби йшлося про звичайну собі дівчину. З тієї хвилини, як сталася біда, почалося

нове моє життя, страшно для мене. До того випадку я ніби взагалі не жив. Та тепер мені пам'ять про минуле повернулася знову. Майже поряд себе я побачив її на цьому пласкому камені; руками вона обіймала коліна, спокійне лице її дивилося перед собою. Вона напевне мчала лісом і тут, коло нас, сіла була перепочити, а потім знов побігла далі. Ото й усе. І як я зміг тоді зовсім забути про найважливіше, що сталося в моєму житті, хоч би й через нещастя?

Того пам'ятного вечора, як і сьогодні, було вітряно, дощило. А повернувся я на те місце опівдні. Було тихо, співали птахи. Сонячне світло, пробиваючися крізь віття дерев, падало на траву золотими латками. Не дивиться так на мене — більше нічого особливого не сталося. Вдруге вона вже не прийшла. О, якби все так просто діялося! Мені хотілося лицем припасти до плаского каменя. Але я не наважився. Я сів на те ж місце, де сидів тоді. Моє серце переповнилося невимовною радістю — хоч один раз, а все-таки я її побачив. Більшість людей її не бачили зроду-віку, а я — бачив! Це була, звісно, не та радість, що я сподівався тоді, коли кликав її, плазував на колінах, навіснів, чуючи тріск зламаної гілки. Та й радість хлопчачою того вечора, коли він сидів з повним ротом і не спускав з неї пильних очей, була теж не така, інакша. Та радість є радість! І я запитав себе, чи не краще мені було б і зовсім її не бачити? Вона могла б пробігти лісом десь-інде. Ми могли б залишити хлопця в долині. Не заради ж мене, я це добре розумів, підсіла вона передихнути коло багаття. А довкола панувала така тиша, що і в моїй голові все втишилося. І я зрозумів, що ніколи в світі я б не захотів поміняти свою долю ні на чийо. — Він знову почав копірعاتися палицею в вогнищі. Відтак вигукнув: — Але ж ти теж тоді був з нами! І як же я міг про все так забути!

Невеличкий мисливець — кругленький, кремезний, непевного віку чоловічок — почухав розкошлану, іржаво-сиву голову і сказав:

— Та я її тоді вже не вперше бачив.

Старий рвучко обернувся:

— Що?

— Я бачив її тоді вже вдруге.

— Удруге? Хіба таке буває?

Молодий мисливець почув за спиною легенький шепех. Він оглянувся. Служниця встала. Вона вже доволі наскубла волосіні, набила мішок і зашила його. Господиня тим часом заснула. Дівчина, певно, давно вже прислухалася до розмови. Вона спокійнісінько, на подив приголомшеному юнакові, підступила до вогнища. І що ближче вона підступала, то дужче поймало його млосьне передчуття, що мрія його справджується. Він майже радів, що лице її було укутане легенькою димовою завісою.

Вона й не глянула на нього. Вона ні на кого не глянула. Її коротке вітання призначалося всім. Хоч і незграбні були в неї кашці, вона, проте, ступала легко й чітко поміж собаками, що ніби її й не помічали: жоден з них навіть не принюхався, не загарчав. Вона притулилася до стіни, заклавши зчеплені руки за голову.

Старий мисливець, роздратований несподіваним шурхотом, що перебив розповідь, нетерпляче трусонув рудого сусіду за плече, щоб той розказував далі:

— Що далі? — Круглі очиці низенького пробігли вдоволено по дівочій постаті.— Як те сталося, цікавий ти знати? Ми були селяни, до того ж убогі. Звичайно, були за нас і вбогіші. Ми все ж тримали двох корів, у нас були ще й свині, птиця, поле. Наше село лежало в долині. Ми ніколи не ходили в гори, хіба що на схили, де були наші лани. Ми трудилися од світу до смерку.

Але бували й свята, звісно. Гралось, танцювалося. Перегони, стрільба. Може, й не так пишно бувало в нас, як деінде. Певне, ми не були такі меткі та проворні, як деінде, ми ж бо звичайні собі селяни. Та веселитися ми вмiли незгiрше.

На нашу луку приходили й хлопці та дівчата з чужих сіл. Нові незнайомі обличчя на наших святах ще дужче бадьорили нас, селяків. Ми призначали всілякі нагороди переможцям, нам хотілося виявити перед чужинцями свою щедру вдачу. Сам я рідко коли здобував нагороди: хоч з натури я був терплячий, проте бракувало мені спритності. І ось зовсім мені не знайома дівчина підійшла до мене й каже: «Біжімо наввипередки. Он до тієї берізки, гаразд?» Я зчудувався, що дівчина — і раптом таке мені загадує. А може, є такий звичай по інших селах? Адже на чужі звичаї завжди дивишся трохи погордливо. Поміркував я — і вирішив: хіба таки я вже й дівчини не випереджу? І ми побігли навзаводи.

Поки він розповідав, його погляд перебіг з ніг дівчини на юнакове обличчя, навдивовижу суворе обличчя людини, яка раптом прозирнула свою долю. Круглі очиці його примружилися від задоволення. Він провадив:

— Вона гукнула першого-ліпшого шмаркатоного хлопчика, що трапив їй на очі поблизу. То був один із багатьох братів моєї нареченої. Звичайно ж, у мене була наречена. Аякже! Лани наших батьків були поруч — от вони все і владнали. Хлопчик поражував: раз, два, три — ми зірвалися з місця. Спочатку нічого особливого не помітив я в чужій дівчині. І тільки як вона обернулася подивитись, чи я біжу (вона одразу ж далеко випередила мене), мені, селянському парубкові, раптом упало в очі, що вона зовсім не схожа на наших дівчат. Не тим, що вона здалася мені красунею. Я просто подумав: «От чорт! Та й бігає ж дівка!» Я мчав за

нею, аж духу пускався. Вона давно вже поминула березу. Я шаленів, але наздогнати її не міг. Я падав, лаявся й знову біг. Була вже осінь, і ми бігли по стерні. Дівчина, проскакуючи між кущами ліщини, що саджають у нас по обніжках, летіла все далі й далі. Я гнав-ся за нею по луках, по шпильях. Нараз вона зупинилась, і я, геть засапаний, наздогнав її. Та вона лише зірвала зелену гілочку, засміялась мені в вічі й гайнула далі лісом. Я чув попереду тріск обламаних гілляк і бачив зрідка її вбрання, що маяло поміж дерев. Далі я більше нічого не бачив. Я прислухався, але й не почув нічого. Я хотів був гукнути її, але ж не знав, як її звати. Тоді я подумав: «Ну й дарма... Хоч відсапаюся нарешті». І розлігся на траві. Я вже вам казав, що ми ніколи не ходили в ліс. Та й коли б то? Він був у нас завжди перед носом, але ж буває, що й до хмар у небі лиш руку простягни — і дистанеш. Та що з того? Нам у лісі нічого робити. Але тоді, лежачи в гірському лісі на траві, я почував себе добре: повітря пахуче, співають пташки, а довкола не світло й не темно. І подумав тоді я, що тут, у горах, і справді добре жилося б. І я на часинку заснув. Прокинувся аж надвечір. «Певно, мене вже шукають»,— була найперша думка. І нараз я відчув, що мені нітрохи не хочеться повертатися до села. Мати й наречена, звісно, почали б допитуватися, де це я був та чого туди ходив. І на думку про ті «де», та «куди», та «нащо» мене аж нехить узяла. І я почав тинятися лісом. Потім вийшов на узлісся. Але переді мною була якась інша долина: ні села, ні ланів, тільки навдивовижу висока трава. Я зчудувався з тої трави. І повернувся до лісу. Стемніло. Я йшов навмання. Потім почув якийсь шурхіт, почув людські голоси. Я й звернув у той бік. І натрапив на вас, пам'ятаєте? Я підсів до вас, пригадуєте? І який смачний був мені ваш хліб! Ви спитали мене, чи не хочу я зостатися

з вами: вам якраз потрібен був п'ятий ловець. Я сказав вам: «Залюбки!» І залишився з вами.

Одноокий озвався:

— То он воно що! Це було якраз перед тим, як ти до нас прибився та зразу погодився до нас пристати?

Його єдине око зблиснуло. Коли він уважно слухав, то приплющував видюще око, і тоді всім здавалося, ніби він дивиться темним провалом порожньої очної ямки. Він був високий, дужий, дебелий чолов'яга, що бував і на коні, і під конем. І хоча він навряд чи був молодший за старого мисливця, та з лиця показував на середні літа,— либонь, йому було відміряно довше життя.

Надворі стукав молоток — господар прибивав дошки. Вітер трохи вщух. Але весь будинок безнастанно злегка тремтів, мовби вітер надумав хоч у такий спосіб зрушити його з місця.

Дівчина, заслухавшись оповідок, трохи змінила поставу. Ліва її рука звисла донизу. Молодий мисливець міг би тепер ненароком торкнутися тієї руки. Та він нахилився і правою рукою обняв за шию свого пса, і той аж знетямився з радощів. Юнак затамував дух. Найменша необережність могла сполохнути те, що потрібне було йому тепер на все життя. Так, напевне, на все життя, хоч би як дорого довелось йому за те «на все життя» заплатити. А може, воно й задарма йому дістанеться. Вона стояла коло нього так близько, що він ту хвилю не міг бачити її всю, а лиш край її сукні з голубої цупкої тканини, охайно залатаної саме на тому місці, що було в нього перед очима. Не треба дивитися на пояса, пов'язаного за звичаєм дівчат її села, щоб угадати, що вона справді дівчина, хоча вже й на відданні. Вона сама того ще гаразд не знала. Але збоку те добре видно, чи принаймні здається, що видно.

Дівчина ніби закам'яніла. Права рука її була закладена за голову, коліно трохи виставлене вперед. Вона чекала, що розповідатимуть далі.

Юнак злякався, що мовчання може затягтися, і тоді вона повернеться до своєї комірчини. Але їй самому йому страшно було починати. Він ще не зазнав таких пригод, щоби похизуватися ними перед іншими. Йому не було в чому признаватись, не було якої таємниці відкривати. Але він мусив щось говорити, бо ж дівчина чекала. І він почав сухуватим, але боязким тоном:

— Наше місто все обнесене муром з баштами. Є також і вартова башта за містом. Від неї до міських мурів також є стіна. По тій стіні можуть ходити вартівники. Звідти їм усе гаразд видно на всі боки. Край у нас рівний, тільки ледь з похилом спадає на обидва боки від міста. Тече поблизу й річка. Туди ходять вудити рибу. Жінки перуть там білизну. Вартівникові, звісно, часу було доволі, щоб розглядатися на молодиць та дівчат. Іноді він навіть кидав їм веселе слівце згори. Молоді дівчатка, що потрапляли сюди вперше і не встигали завважити сховану в чагарниках невисоку стіну, навіть жахалися, зачувши його голос.

Юнак почав розповідати так завзято, неначе забув навіть і про дівчину поруч нього, хоча, власне, тільки задля неї й розповідав:

— Так воно було, так і понині ведеться. Тодішній вартівник був ще молодий. Він ще й дівчини не встиг уподобати собі. Певно, тому, що кожного дня занадто вже задивлявся на праль коло річки.

Тепер, коли юнак більше не помічав її, дівчина повернулася лицем до нього й дивилася згори вниз на його чуприну. Пес також дивився на нього знизу вгору своїми холодними, блискучими, аж золотавими очима.

— Яюсь вітряного, студеного, осіннього дня, коли ніхто не зважувався і носа поткнути на річку, при-

йшла сюди з кошиком білизни, певно не з власної волі, якась дівчина. У неї були, либонь, дуже суворі хазяї. Вона була зовсім юна й худенька. Вона боялася вмочити руки в крижану воду. А білизни в неї була ціла гора. Пробачте, я не вмію доладно розповідати, як от ви. І всього цього вартівник не бачив. Це тільки я так вам змальовую. Та й саме це дівча сюди зовсім непричетне. Мова моя про іншу, ту, що її підмінила. Вона якраз ішла понад річкую. Вона прогорнула куці й побачила ту дівчину, що з острахом нахилилась над водою. Вона помітила, як маленьке, тендітне дівча пробувало раз, удруге, втретє занурити руку в крижану воду. А тоді підкликала дівчину до себе. По тому сама підійшла до річки, стала зручно на камені й перепрала всю білизну. А мала тим часом ласувала ягодами шипшини.

Дівчина помахала перед лицем руками, відганяючи дим. Вона так само дивилася згори вниз на юнака. Та не він, інші завважили на її обличчі легкі тіні від довгих вій. А він, хоча й розповідав для неї, тепер бачив іншу, ту, яка постала йому в переказі.

— Того ранку вартівник походжав на стіні. І побачив, що сама вона пере білизну. Віяв холодний вітер, річка аж пінилася. Дівчина була чимсь не така, як усі пралі, що він спостерігав на річці. Він спустився на берег глянути на дівчину зблизька, ніби очам своїм не вірив. Та марно — очі його не дурили. А як вона прала! Швидко! Чисто! І ніякого нарікання на холод, на стерті руки. Вона випростувалася після кожної випраної речі. Він бачив її перса, її рамена, її стрункі ноги...

Доти він ще не жадав жодної. А ця збудила в ньому жадання відразу, він хотів узяти її за себе негайно. А як вона йому відмовила, він утішив себе тим, що, звісно ж, мусив здатись їй божевільним, посватавшись

першого дня. І щотижня, як вона приходила, він благав її про одне й те саме. Кінець кінцем вона мусить переконатися в його сталості! Та вона й не сміялася з нього. І не відмовляла навідріз. Вона тільки казала йому, що ще замолода виходити заміж. Замолода, але ж збігали тижні, місяці. А тим часом її рамена при першій зустрічі здалися йому міцніші, а перса тугіші, ніж тепер. Але він ждав. Він щоразу благав її. Адже це, врешті, принадніше — бути дружиною міського вартівника, аніж прати білизну для чужих людей. Та щоразу вона відмовляла йому, хоча й не різко, а лагідно. І кожного такого вечора, прощаючися з ним, вона залишала йому невеличку надію до нової зустрічі через тиждень.

Нарешті настав край як не його терпінню, то спокосві, цебто зовнішньому спокосві, що його він завжди удавав із гордості. Якось увечері він почав домагатися, щоб вона притьмом кинула прати білизну, пішла з ним до його господи й не верталась більше до міста — хіба що завтра вранці, вже його дружиною. І вона, що доти за весь час і усмішки з вуст майже ні разу не зронила, раптом зареготала. Вона вигукнула: «Подивися-но довкола себе!» Він послухався й розглянувся навкруги. Осінь уже давно минула. І зима, і весна теж. Адже ж час плинув собі та й плинув, як завжди. На березі цвіла глуха кропива. Побіля стіни квітували кущі ожини. Вже й знов надходила осінь. Він сторопів. Тоді поглянув на місто. Останнім часом він і справді занедбав свою службу. У місто міг би вдертися ворог. А він навіть не помітив, що в одному місці міський мур підлагодили, в іншому змурували новий, вищий. Одну стару башту розвалили, поставили натомість дві нові. Через річку покладено міст. Він аж головою покрутив. Щоб усе краще розгледіти, він ступив кілька кроків по берегу. Глянув на світлу гладінь води перед

собою — малесеньке прозоре озеречко між двома каменями. Там він побачив самого себе, відбитого у воді. Його лице взялося зморшками, волосся посивіло. Він повагом обернувся до тої, що стояла позад нього. Можна, либонь, сказати, що тільки тепер він побачив її вдруге. Такий був довгий його перший погляд. А вона зосталась, як і завжди була, така ж прекрасна й спокійна, тільки ледь-ледь занадто юна, ледь-ледь занадто тендітна, щоб іти зараз до шлюбу. І він упізнав її. І тоді він упав перед нею долі. Упав, щоб уже більше не встати.

Самовпевнений красень — йому було десь років під сорок, — що сидів поруч одноокого, сміючися запитав:

— То це він через те й помер?

— Авжеж, — відповів юнак.

— Ти ж кажеш, що він був уже старий. Очевидячки, він і так би невдовзі помер.

Юнак хотів йому відказати щось гнівне. Та одноокий поспішився перший, розважливо мовивши:

— А ти б, певне, міг таке сказати і про будь-кого. Навіть про того, хто без зброї в руках відважно кидається на ворога. Невже й про нього ти міг сказати, що він однаково колись мав померти?

— А чого ж? Певне, що міг би.

Юнак раптом скинув очима на обличчя дівчини. Розмова, певно, не припала їй до душі. Обличчя її то займалося рум'янцем, то знов блідло; то глумливе робилось, то знов лагідне. І юнака охопив неспокій. Аж урешті він збагнув, що то лиш відблисками вогню та тінями від диму так безнастанно міниться її лице. Насправді ж воно залишалося незворушне.

Одноокий майже брутально спитав його:

— А ти хіба сам її бачив?

Зухвалий красень голосно розреготався:

— Певне, що ні. Та й нащо я її маю бачити? Вона

мені ні до чого. То все дурниці. Бридня й химерія. На моє щастя, в нашім краї доволі гарненьких дівчаток, на яких можна дивитися скільки завгодно й не боятися, що тебе зачаклюють або що вскочиш ще в якусь халепу.

І підморгнув служниці. Він і справді був вродливий — що так, то так. Він одхилився назад, виставивши ногу. Та дівчина зустріла його погляд спокійно, навіть не зашарілася на виду. Намарне красень їй моргав, намарне і юнак ревнував її до нього. Так спокійно й холодно дивитися в лице красеневі могла тільки дівчина, яка або не розуміла його натяків, або якій такі речі вже доволі набридли. Але він, захоплений собою, нездатний був того відчути.

— Якби вона схотіла заворожити тебе,— сказав одноокий,— то довелось б їй зачарувати ще й ручай або ж озеро, аби ти мав у що милуватися собою.

— Ах, ах, тобі так пощастило, що її стріла влучила тобі просто в око.

— Око я втратив випадком, через дурницю. Ще підлітком. Мені бризнуло в око вапно. Та я не раз вам уже розповідав. Але ти слухаєш лише самого себе. Я то, звісно, бачив її, але куди пізніше — око тут ні до чого.

Його пес, власне, той, що лежав збоку від вогню, простягнувши лапи, нараз уві сні заскавулів. Тонким, майже співучим голосом, що служниця аж засміялася. Але її сміху ніхто не почув; усі вгамовували собак, яких розлютило сонне скавуління пса. Одноокий розбудив свого гончака. Той обтрусився й підійшов до господаря. Нарешті всі собаки заспокоїлися й полягали знову на своїх місцях, поклавши морди або на землю, або на ноги своїм хазяям. Чути стало знову завивання вітру та безнастанний шурхіт ялинових голок.

Одноокий знову заговорив:

— Я страшенно журився, що не зможу більше ходити в ліс на полювання. Я боявся через якусь необережність позбутися й другого ока. Тепер я вже більше не боюся. Тоді якраз батько й відвіз мене до наших родичів, у далеке місто. Спочатку міський гамір мене був зовсім спантеличив. Я вештався тісними вуличками, мов той п'яний, на все натикався; все мені заважало, й сам я всім був на заваді. Та скоро я при звичаївся до шуму й міської тисняви і вже почував себе як удома. Мій родич тримав коло річки чинбарню. Спочатку він настановив мене розвантажувати сирі шкури, потім почав утасмничувати у всі тонкощі чинбарства, а згодом зробив мене наглядачем і над вантажниками, і над чинбарями. Він часто казав, що я одним оком бачу більше, ніж його сини двома. Я довідався про смерть батька й матері і відтоді ще дужче прихилився до родича. Я вже був зовсім дорослий, як він помер. До міста я вже давно звик, немовби й уродився в ньому. І так опанував чинбарське ремесло, ніби весь мій рід з діда-прадіда чинбарював. Я не одружувався, бо на мою голову по смерті родича лягли всі турботи по господарству. В потаємних думках моїх десь там снувалося, чи не побратися з родичевою вдовою, що була, правду кажучи, для мене застара, або ж з дочкою його, що була для мене замолода. А тоді все переламалось, бо затужив я нараз за рідними місцями.

Почалося воно так. Пішов я якось до корчми, а там сиділо троє чоловіків родом з мого краю. На одному з них була така ж сама куцина, яку носив колись мій батько. Я намагався придушити свою тугу за рідним краєм, переконати себе, що це хлоп'яцтво. Та вона виявилася дужчою за мене, дужчою за все, що мені там було дорогого. Я таки залишив сім'ю мого родича, вигадавши поважну причину. Я склав усі обов'язки та клопоти на старшого сина, враз переконавши себе, що

він уже тямить доволі в чинбарському ділі. А тоді вирушив у дорогу — все понад річкою. Дістався я нарешті й до повороту, за яким уже лежало моє село, де жили колись мої бабуся та дідусь. За мого дитинства село розташоване було під лісом, та ліс там давно вже вирубано, навіть дерево все вивезено до цурки. Весь берег був засіяний хлібами, засаджений виноградом та садками. І люди змінилися. Колишні мисливці, рубачі та вуглярі поставали хто садівником, хто виноградарем. Я нікого не впізнавав. Я повернув убік від річки, вгору, туди, де за пагорбами підносився шпиль гори. Там нічого не змінилось, я впізнавав навіть усі прискалки на вершинах. Я перебрався через гірський кряж і позирнув на долину, де народився. Але я, мабуть, заблудив. Ніякого села там не було. Нашу долину, з густим бором по схилах, я б не сплутав з жодною іншою. Проте ніякого лісу там не було. Певно, я потрапив у якусь незнайому, зовсім голу місцину. Я запримітив, щоправда, на одному схилі пеньки від вирубаного лісу, але на другому схилі і ближчих до нього виярках ліс було викорчувано дощенту. Трава росла лише там, де земля була ще не зрита ямами, де ще не встигли ввігнати паль у ґрунт і викопати рови, щоб спускати воду. Життя аж нуртувало в цій чужій для мене долині, куди я, певно, потрапив помилкою. Хмари пилюки з тирси висіли в повітрі. Робітників кишіло, як мурашні. І таке тяглося аж до нижнього коліна річки. Понад берегом шикувалися готові, напівготові й тільки-но розпочаті на підмурках комори пристані. Деякі мали тільки по чотири наріжні стовпи, але між ними вже стояли ящики та барила. Спантеличений усім цим людським гамором, я запитав у когось, як дістатися мені до мого села. Той перепитав інших побіч себе, але вони лише засміялися. Ніхто не знав такого села. Тоді я запитав про долину. «Раніше називалася вона

так і так»,— відповіли мені. «Яка саме долина?» — «Та ця ж таки». Я поглянув довкола і пішов неквапом далі. А в спину мені навздогінці лунав сміх. Я побрався на схил, де ще стояли невикорчувані пеньки. Нарешті-таки я впізнав свою долину по деяких незнищених ознаках, що їх, урешті, має все на світі. Адже ж ген там, унизу, видніє поворот річки. Там он, угорі, два зубці-шпили вершини. Нікому не під силу зрушити й отієї невисокої, приплесканої гори за долиною.

Я сів на пеньок і обвів оком долину, що роздавалася на захід і переходила в рівнину. За нею височіла низька приплескана гора. Скільки зором сягнути, долина вирувала людьми, що метушилися, працювали, будували,— там, де колись була моя непроглядна глушина, тепер діялися прості й зрозумілі речі. Я просто вшивався своїм розчаруванням. Проте хоч скільки там видно було всячини, за недовгий час я встиг усе те до дрібниць обійняти поглядом три-чотири рази, тоді як на ліс, хоча то, власне, все той самий ліс, та й годі, можна дивитися хтозна-поки і не набридне. А людські юрми, розпочаті будови й напівзабруковані дороги скоро стомили мої очі. Я стулив їх — мені стало просто нудно. Я враз так знемігся, що для відчаю вже не лишилося сили. Я ж так поривався сюди з далеких країв. А тепер мені вже було нудно. І раптом мене знову потягло на чужину, як тягло колись із чужини в рідні краї. Там, у великому місті, будинки принаймні були давно вже споруджені й вулиці прокладені, а в повітрі не стояли запах вапняного розчину і пилюка з тирси. З давніх-давен жили там люди, а плетиво їхніх вуличок, можна сказати, куди більше скидалося на лісові хащі, ніж те, що постало перед моїм зором нині. Очі мої були заплющені, але я відчував на собі проміння призахідного сонця. Певно, я б міг, якби захотів, уявити собі, що піді мною стелеться густий темний ліс. Та мені

увиялось іше — недавно залишене місто, його тісні вулички й базари.

Сам не знаю, чому я розплющив очі. Здається, мене ніхто не торкнув. Хіба що на моє лице набігла прохолода тіні. Я розімкнув повіки — переді мною постала вона. Була вона простоволоса, а загалом убрання її майже не різнилося від того, що носять дівчата мого краю. І пояс у неї був так само зав'язаний, як у наших дівчат на відданні. В її косах виднілася біла пушинка. Мені хотілося (і досі добре пам'ятаю) здмухнути її, але я цього не зробив. Вона тільки кивнула головою, привітавшись, але нічого не сказала.

Нараз, мов спалах блискавки, майнуло мені в голові, що це не звичайна собі дівчина з наших країв, а немертна богиня, родичка найвищим богам. Її брат могутній бог, чи не наймогутніший у світі. Я впа перед нею ниць і виповів їй коли не словами, то всім своїм еством, як мені соромно, що не привітав її належно відразу. Обома руками я обійняв її коліна і припав лицем до вбрання. Я заплакав. І плакав, мабуть, ревно. Бо коли я підвівся, то побачив, собі на сором, мокру пляму від своїх сліз там, де вбрання її ледь натяглося від виставленого вперед коліна. Вона промовила: «А чого це ти плачеш?» Тоді я й відкрив їй своє серце, бо прийшла йому така пора. Я розповів їй усе, що зі мною сталося. Я розказав їй про свою юність аж доти, коли скоїлося горе і я втратив око. Я розказав їй про своє життя на чужині, не приховав жодної дрібниці, звісно, пам'ятавши, що переді мною дівчина. Я оповів їй, як мене поїняла туга за рідним краєм, як спершу нападала вона на мене зрідка, а далі щораз частіше й частіше, поки нарешті мене не охопила так, що хоч би до чого я торкнувся, хоч би який запах відчув — усе мені нагадувало рідні краї: чи розвантажувалося дерево на каналі, чи чувся вночі десь

свист, чи входив я в густу темряву під склепінням ворит, чи торкалося мого лица м'яке жіноче волосся. І нарешті мене так узяла та туга, що ні вдень ні вночі не полишала мене, і не стало вже нічого такого для мене в світі, що не нагадувало б мені рідних місць. Я розповів їй, як я нарешті наважився і покинув усе. І яке розчарування мене спіткало. Я розповів їй, що пережив до тої миті, як розтулив очі...

Докінчивши розповідати, я аж зітхнув полегшено. Я гадав, що тепер вона мене заспокоїть, вона покаже всю свою силу, вона допоможе мені. Мій біль — то і її біль. Я глянув на неї — і злякався. Її лице було суворе й поважне. Вона звела до купи брови й сказала мені у відповідь:

«То ось у чому річ. Ти шукав свій давній рідний ліс, а його тут не знайшов. І через те ти плачеш. Ти хотів віднайти свою рідну пуцу, свою власну колишню пуцу, а побачив будову. А не знайшовши свого давнього лісу, ти гнівно називаєш рубачів блюзнірами й негідниками, а мулярів та будівничих — дурнями».

Я вигукнув:

«Але ж ти, невже ти сама не гніваєшся? Невже тебе не поймає відчай, коли дивишся, що ото робиться внизу? Хіба тобі не сумно, що твої ліси обернулися на дошки для комір і на клепки для барил?»

І вона сказала:

«Я? Гніваюсь? Але на кого? Ти забув, що богиня-охоронниця цього міста — моя сестра. Там, унизу, сидить вона на зводі для вантажів і киває мені здалека, й сміється. І я радію у парі з нею. Я знаю, що для неї немає нічого любішого за стук молотів, скрип корб і скрегіт пилок. Це подобається їй. Не мені. Але мене воно й не дратує. Коли я перебігаю з одного лісу до другого, долаючи на шляху гірські хребти чи безмежні степи, й очі мої мружаться від незвичного

сліпучо-яскравого і такого безтінного денного світла, я завжди чую сестрин посвист десь аж на супротивному кінці степу чи ген там у долині. Я їй відповідаю теж посвистом. Потім ще трохи біжу чистим степом. Тоді зупиняюся й оглядаюсь навкруги. І я не можу стримати сміху. Бо вона, найрозумніша, найпишновеличніша з-поміж нас, сестер, покірливо й безмовно знову вже дріботить за якимось неотесою з сокирою на плечі й торбинкою з хлібом та брусом біля пояса. Вона завжди йде за ним назирці, хоч би яку глушину він обрав, аж до узлісся. По тому вона причаїться десь поблизу й захоплено дивиться, як він, перший чоловік у цій пущі, підносить сокиру для першого удару. Вона просто закохана в цього вайла. В її очах він — засновник міст. А я біжу далі... І ти хочеш, щоб я сумувала? Щоб через якийсь клаптик вирубаного лісу я впала у відчай? Поглянь-но краще, що у мене в косах».

Вона повернула голову. В її густому волоссі над вухом ще й досі висіла та біла пушинка. Мені навіть і на думку не спало, що вона хотіла мені показати якраз її. Біленьке оперене зернятко-сім'ячко, і не одне, а кілька таких, застрягло в її косах. Вона рвучко мотнула головою. І дрібненькі сім'ячка розлетілися на всі боки.

Вона сказала:

«Одне повисло на шнурку твого черевика. Шкода. Друге впало в яму з вапном. Третє потрапило під поміст у великій коморі, що будується ген там, унизу. Але решта — то Ловий ліс».

Я зрадів, але тільки на хвилю, бо серце було таке знесилене болючим розчаруванням, що не могло вдержати тої радості надовше. Я вигукнув:

«Новий ліс! Але ж коли він виросте?»

Вона засміялася:

«У наших змаганнях виграє не той, хто буде перший,

як у вас, у наших змаганнях здобуває перемогу останній! Коли виросте? Коли виросте? Тоді, як тисячам на тебе схожих увірветься терпець. Бо ж ви спочатку втрачаєте терплячку, потім віру, а відтак і справа вся гине».

Я сказав:

«А як раптом одного дня знищать усі ліси...»

Вона передражнила мене:

«Усі ліси, усі ліси. Ось чого ви боїтеся і ось що вигадуєте, коли вам уривається терпець. Бо ж утратити терпець — це й означає піддатися потай страхові, що все вийде на гірше, що все пропаде... А ти спробуй розважно поміркувати про те, що ти вважаєш за найгірше. Спокійно уяви, що ліси зникли, що їх більше на землі не існує. Що вже тоді мені залишається робити? Але поки буде хоч одна людина, яка, підперши рукою голову, хай на хвилю задумається, що ж воно був за ліс, що про нього колись їй розказував один старий чоловік, що в давні часи де-не-де бачив його,— поки знайдеться на землі хоч одна людина, яка, підперши голову рукою й заткнувши вуха пальцями, замислиться про л. доти моє чоло буде таке ж ясне, а моя влада така ж непорушна, як і в добрі часи, коли вся земля була вкрита пущами й жодного дерева не торкалася сокира рубача».

Я склепив очі, щоб обміркувати почуте. А як знову їх розплющив — її вже не було. Незвична голизна вирубаного схилу здалася тепер мені ще голішою. У мене було таке відчуття, що кожен пень зрізали ще раз, при самій землі. Але на серці вже було не прикро. Чому? І сам того не знаю. Та й день ішов до вечірнього пругу. Я змерз.

Він махнув рукою на знак того, що скінчив свою розповідь. Хтось запитав:

— І ти її більше не бачив?

— Ні. Я тоді ж повернувся до міста. Там я прожив багато років, як жив і до тої мандрівки. Лиш пізніше, завдяки щасливій нагоді, я знову потрапив у рідні краї. Правду кажучи, я її вже не шукав і навіть думати про неї перестав. А коли така нагода випала, я скористався з неї й опинився коло вас.

Молодий мисливець запитав:

— А коли ти знову повернувся до лісу й почав разом з нами полювати, ти не шукав її, не кликав?

— Ні. То забобони, ніби боги чують наші до них звертання. Вони приходять, тільки-но ми про них цілком забуваємо. Коли в тебе навіть і бажання вже згасло з ними побачитися, хтось із них раптом постає перед тобою.

— Але тепер хіба ти не хочеш, щоб вона явилася тобі перед очі, як тоді?

Одноокий хвилю подумав, по тому сказав:

— Ні, таки не хочу. В моїй пам'яті і так усе свіже. Мені не треба стрічатися з нею вдруге.

Юнак хотів був відказати, що не розуміє, але ввійшов господар. Доц змочив його до рубця. Він зразу нагримав на служницю:

— Чого ти тут стала? Що, я привів тебе сюди слухати різні побрехеньки?

Юнак аж підхопився. Він ледве не накинувся з кулаками на господаря. А дівчина глянула господареві просто в вічі. Вона не змінила своєї поведінки — ані занадто скутої, ані занадто вільної. Господар запитав:

— Ти зробила своє діло?

Дівчина відповіла:

— Зробила.

Господар зміряв її поглядом з ніг до голови. Вона, не змигнувши оком, все так само пильно дивилася йому в обличчя. Тільки лице її стало блідіше, либонь,

просто тому, що вона відвернула голову від вогню. Молодий мисливець подумав, що не довго їй доведеться вислуховувати таке від господаря. Але поки що старий був її господар. Він наказав їй:

— Принеси води! — І додав: — Хіба сама не бачиш, що відро порожнє?

Дівчина нічого йому не відмовила. Вона взяла в одну руку цепок, у другу — відро. Чоловіки дивилися на неї зачудовано, мовби дівчина обрала новий, якийсь незвичайний спосіб чіпляти відро до цепка. Вона випросталася, і вбрання ледь обтягло їй перса. Всі чоловіки повертали голови вслід за нею, як вона йшла до дверей з відром. Воно навіть не схитнулося в її руках. Усі оповідки, щойно розказані тут, нараз забулись, ніби йшлося в них про звичайні буденні речі, які можна будь-коли почути. Тепер вони все забули і бачили тільки вузьенькі босі п'яти дівчини, що за кожним кроком виглядали з завеликих кашців.

Дівчина розчинила двері і моторно притисла їх до стіни. Вітер увірвався в хату. Він обдав дощем її лице, вбрання облигло стегна. Поставивши знадвору відро на землю, вона зачинила за собою двері. Всі, крім господаря, що перевіряв трохи погнуту заціпку, пильно дослухалися до шуму знадвору. Пси теж нашорошили вуха. Відро стукнулося об цямрину. Забряжчав цепок. Відро ще раз об щось ударилося. Хвилини минули. Пора б їй і повернутися. Господар почав уже невдоволено бурчати. Та мисливці, навіть старі, ждали її в хату. Ждав і молодий мисливець, мов той закоханий, який у всьому, що робилося не заради нього, шукає приводу для ревнощів, а бодай хвиливу розлуку з коханою сприймає за тяжкий удар долі.

Як зробилося раптом тихо! З останнім брязком відра весь світ нараз принишк. І сам господар, що був байдужий до дівчининої ходи, тепер теж вслухався в тишу,

від якої аж серце в грудях завмирало. Всі очі були прикуті до дверей. Раптом за великими дверима зачвакотіла мокра земля. Пси шалено загавкали. Всі повернули голови. Хтось, напевне чужий, торгав за клямку. Нарешті вона піддалася. Мисливцям довелося тримати своїх собак за нашійники, бо пси гарчали й рвалися до дверей. Вони відчинилися — на порозі стояла немолода жінка, років десь сорока-п'ятдесяти, у простому одязі та черевиках. Обличчя в неї було суворе, хоча й не зле. В руках вона тримала клуночок, перев'язаний міцною, видимо, шкіряною шворкою з петелькою, за яку його можна було повісити на пояса або почепити на руку. А що всі в неї уп'яли очі й не привіталися, вона сама зайшла в хату й звернулася до господаря:

— Я ваша нова служниця.— Його ошелешений погляд жінка сприйняла по-своєму і почала виправдовуватися: — Оце ж із першого дня довелося запізнитись. У тієї моєї господині пологи перед часом почалися.

А господар усе дивився отетеріло на неї. Вона тоді сказала вже трохи різкіше:

— Невже ж я мала покинути ^ї напризволяще? — І потім додала: — Такій служниці ви б теж не дуже зраділи.

Господар мовчки повернувся й пішов до задніх дверей. На грубуватому, пласкому обличчі жінки проступив вираз гідності й образи: мовляв, коли цього тобі ще мало, то що я вдію? Така, видно, моя доля — служити жорстокому й неспівчутливому хазяїнові.

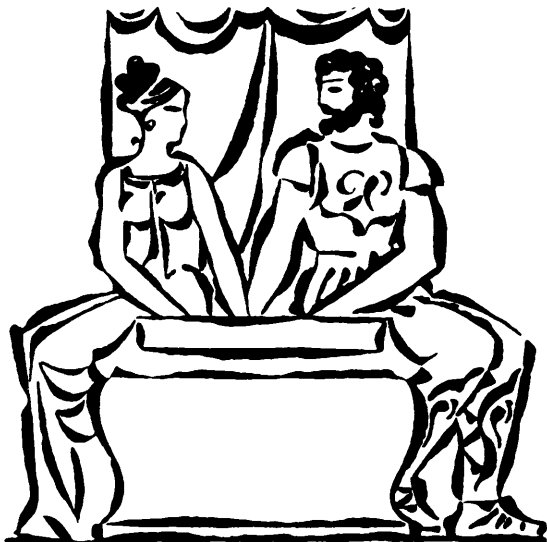
Мисливці також повставали й пішли за господарем. Пес наймолодшого побіг за ними. Решта гончаків тепер злісно загарчали на жінку. Але вона враз утихомирила їх спокійним бубонінням та тією небоязкістю, яка буває властива тільки скорботному серцю, що давно втратило все найдорожче, задля чого жило, а тому

вже не мало чого боятися. А мисливці попхалися у відчинені задні двері.

Обриси цямрин криниці ледве проступали в при-смерку дощового вечора. За порогом біля одвірка стояло повне відро. Жодного сліду від порога до криниці й назад не було знати. І чому раптом дерева перестали хвиськати віттям об стіни будинку, а ялини — посипати його дощем своїх голок, хоча темні хмари, як і раніше, стрімголов мчали над покрівлею та високим лісом?

Нараз із самої глибини лісу, з відстані десь у годину ходу, пролунав двічі тонкий, протяглий свист, та такий, що аж серце пронизав. Ялинова гілка ковзнула знову по стіні — і додолу посипалися голки. Увесь ліс зашумів.

Чоловіки повернулися до вогню, не важачись глянути один одному в очі. Тепер і служниця виглянула у відчинені двері. Вона помітила відро з водою. І перше, ніж їй устигли наказати, підняла його й почепила на гаку над вогнищем. То була її перша робота в домі.

ТРОЄ ДЕРЕВ

ДЕРЕВО ЛИЦАРЯ

Нещодавно в Аргоннах, вирубуючи старезний-престарезний ліс, рубачі натрапили на дупластий бук, а в дуплі — на лицаря при повному обладунку, який, судячи з герба, належав до почту бургундського герцога Карла Сміливого. Цей лицар, утікаючи від вояків короля Людовіка XI, пойнятий смертельним страхом, упхався якось у дупло дерева. Та коли його переслідники відійшли, він уже не зміг звідти вилізти — й загинув ганебно в своїй схованці. А бук, уже тоді старий

і могутній, шумів собі далі зеленим листом, поки лицар у ньому задихався, плакав, молився, помирав. Міцний і здоровий, без жодної тріщини, крім вузького дупла з мертвяком, він щорік розростався, набирив кілець, розпросторювався віттям, даючи притулок усе новим і новим поколінням птаства. Він би ще й досі ріс, якби не прийшли рубачі.

ДЕРЕВО ІСАІ

Із переказу про смерть пророка до нас дійшло, що його було розпилено в дуплі разом з кедром.

За життя він нічого й нікого не боявся. Ні погрози сильних світу сього, ні глузів рівних йому. Ні шпигів, що пильнували кожен його крок, ні каміння, яким його вряди-годи стрічала юрма. Ні сліз своєї родини, коли наспіла пора її залишати, ні безлюддя пустелі, ні погрозового ремства простолюду. Він не боявся у сонну добу лихоліття закликати народ до опору. Він не боявся вести своїх сподвижників на битву, хоч наперед знав, що вона приречена на поразку. Він не боявся головою накласти в цій битві вкупі зі своїми прибічниками. Але він не загинув. Народ його було розбито, і разом з народом змовк той віщій голос, чиї веління він звик слухати. Відтоді посів його страх.

Край ущелини залунали роги дозорців, що вишукували втікачів у горах. Він нечутно побрався вгору понад потічком і опинився на порубі. Там лежали стоси кедрини. Рубачі, очевидно, ще до початку битви порозбігалися хто куди. Він заліз у один стос. Та як роги дозорців залунали ближче, він злякався й переховався в дуплисту колоду. Роги вже давно відлунали, запала ніч, тільки потік шумів. Але він побоявся залишити свою схованку. Настав ранок. Прийшли знову на роботу рубачі та плотарі з пилками, сокирами й мотузям.

Тепер би йому схопитись на ноги, звернутися до рубачів та плотарів, як він звик звертатися до людей з пророчим словом. Але він побоявся робітників. Прийшов наглядач і наказав людям пиляти дерево в стогах. Йому і тепер було ще не пізно вискочити зі своєї схованки, але він побоявся наглядача. Робітники вже почали розпилювати одне по одному дерева. Залишалася ще мить, щоб вискочити із схованки. Але він побоявся. І його, як оповідає переказ, розпиляли разом з кедром, у дуслі якого він сховався.

ДЕРЕВО ОДИССЕЯ

І цей день уже скінчався. Винесено тіла мертвих женихів, зібрано стріли, змито сліди крові. Подружжя, як і колись, сидить знову поруч коло вогнища. Боги кидають на обох ще раз свій останній, уже байдужний погляд. Вони зробили все, щоб перешкодити їм зустрітись знову, все, щоб їх нарешті з'єднати. До яких тільки хитрощів не вдавалися вони, щоб допомогти чи завадити поверненню чоловіка до рідного дому. Переважило «допомогти». І вертаються тепер боги до своїх вічних покоїв, віддавши обох у руки долі.

Як тихо в господі! І в Одиссеєвій голові помалу завмирають звуки минулого. Музика на весіллі, коли був зачатий Ахіллес, що вже давно загинув під Троєю; сварка богинь, голоси рогів, що звістували війну, битви під Троєю, плачі на вулицях завойованого міста, спів сирен, ревіння циклопів, хрокання зачарованих супутників, співучі струни феаків і вічно невгамовне море.

Яка ж моторозна тиша! Коли йому доводилося змагатися з грізними богами, то й сам він прилучився до світу богів. Тепер усе змовкло. І дим над рідними пагорбами Ітаки — зараз мовби бліда хмаринка. Одиссей був би не Одиссей, якби не знав, про що зараз думає

його дружина: «Цей чоловік, може, й справді Одиссей, а може, і не він. Десять років блукань, десять років Троянської війни — це довга розлука. Щоправда, він повбивав женихів. А що, як він просто зухваліший від найзухвалішого жениха? Може, він тільки вдає з себе господаря дому? Може, він звичайнісінький собі пірат, а свого вітрильника заховав десь у затоці? Що ж мені підказує серце? А нічого».

І дружина сказала:

— Ти стомлений. Я накажу твоє ліжко поставити ближче до вогню.

Одисей на те їй відповів:

— Цього ліжка переставити не можна. Коли я тебе покохав, коли я до тебе сватався, тоді, коли ні ти, ні я ще не знали, що десь є Троя, я пішов шукати на моєму острові місця, найзручнішого для нашого майбутнього дому. Я знайшов місце тут і викорчував дерева. Тільки одне могутнє дерево я й залишив. Воно мало позначити осереддя мого дому. Я зрубав верхів'я дерева, але могутнього пня з його корінням зоставив. От у ньому я й видовбав наше ложе. А втім, ти й сама про все добре знаєш.

ПРОГУЛЯНКА МЕРТВИХ ДІВЧАТ

— Ні, багато далі. З Європи.

Чоловік глянув на мене насмішкувато, ніби я сказала йому: «З Місяця». Це був господар пулькерії, що стояла край дороги за виходом з села. Він відступив від столу і, спершись об стіну, почав розглядати мене, мовби дошукувався причини моєї фантастичної появи тут.

Раптом мені самій здалося фантастичним те, що мене з Європи занесло в Мексику.

Село було щільно огорожене органічними трубами

кактусів, мовби міцним парканом. Крізь просвіт між ними я могла бачити брунатно-сірі гірські схили, голі й дикі, як місячні кратери; вже самим своїм виглядом вони розвіювали найменшу підозру про наявність будь-коли якогось життя на них. Двоє перцевих дерев червоно полум'яніли на краю майже зовсім пустельної улоговини. Здавалося, що вони не цвіли, а горіли. Господар пулькерії сів навпочіпки, заховавшись під велетенською тінню від свого капелюха. Він облишив мене розглядати, ні село, ні гори його не цікавили. Застигнувши, він вдивлявся в те єдине, що загадувало йому непомірну, нерозв'язну загадку — в цілковите піщо.

Я притулилася до стіни, що відкидала вузьку тінь. Моє пристановище в цій країні було занадто сумнівне й непевне, щоби я могла вважати себе за врятовану. Бо хоч усі незліченні небезпеки війни мене ніби й оминули, але тут причепилася хвороба, що не відступалася від мене кілька місяців. І хоч від спеки й втоми мені щеміло в очах, я все-таки могла бачити частину дороги, що вела з села в хаці. Дорога була така біла, що неначе відбивалась ізсередини на моїх повіках, стояла переді мною, навіть коли я стулювала очі. З-за краю улоговини витикався і ріг білої стіни: його я помітила ще з даху заїзду у великому, розташованому вище в горах селі, звідки я щойно спустилася сюди. Тоді ж я запитала і про ту стіну — чи то ранчо, чи що там — з єдиним, піби з нічного неба впалим вогником, але ніхто мені не зміг нічого до пуття пояснити. Тоді я подалась сюди сама. Незважаючи на квалієть і втому, через які я мимоволі зробила тут перепочинок, я все ж вирішила на власні очі побачити, що там таке. Безцільна моя цікавість — то були лише рештки колишньої любові до мандрів, вплив задавненої звички. Як тільки я втамую її, одразу ж повернуся назад, до призначеного

мені притулку. Лавка, на якій я відпочивала, була найдальший пункт моєї подорожі, найзахідніший пункт, якого я на ті часи сягнула на земній кулі. Жадоба звідати незвичайних, запаморочливих пригод, що колись не давала мені спокою, вже давно була вдоволена аж надміру. І єдине, що могло б збадьорити в мені дух,— це повернення на батьківщину.

Ранчо, як і самі гори, лежало оповите мерехтливим серпанком. Мені важко було зрозуміти, чи утворився він з сонячних пилюнок, чи то моя втома все огорнула млою так, що предмети поблизу туманіли, а далина вимальовувалась ясно, як марево. Я встала, бо мені самій була гидка моя втома. І туман перед моїми очима трохи розтанув.

Я вийшла крізь прохід у кактусовому частоколі, обминула собаку, що безживним падлом розплатався в пилюці просто на дорозі й спав. Скоро вже мали починатися дощі. Голе коріння переплетених дерев чіплялося за кручу, мов хотіло врости в камінь. Біла стіна підступила ближче. Хмара пилюки чи моєї втоми, що була трохи розтанула, знов погустішала в западинах гори, але не темна, як звичайні хмари, а лискуча й мерехтлива. Я б звернула все на пропасницю, якби легкий подув гарячого вітру не розірвав хмари, мов клапті туману, і не поніс їх до інших схилів.

За довгою білою стіною мигнула зелень. Очевидно, там була криниця або проведений каналчик, що для ранчо давав більше води, ніж для села. І все ж пусткою віяло від того ранчо з низеньким будиночком, що глухою стіною дивився на дорогу. Єдине світло, якщо я не помилялася, горіло вчора ввечері у хатині воротаря. Гратчасті ворота, давно вже зовсім негодящі й струхлявілі, були виламані. Але над склепінням ще ледь проступав герб, змитий незліченними дощами. Невиразні обриси його видалися мені знайомі, як і половинки

кам'яних мушель, що його облямовували. Я ввійшла в браму без ворітниць. На свій подив, я почула легке, рівномірне порипування десь усередині. Я ступила ще крок уперед. Тепер я вже відчула запах зелені в саду. Вона ставала чимдалі свіжіша й розкішніша, як я придивлялася до неї. Рипіння стало незабаром виразніше. З-за кущів, що на очах моїх усе густішали й розростались, я вловила рівномірне погойдування гойдалки. Тепер моя цікавість була вже така непереборна, що я кинулася просто з воріт на скрип гойдалки. І ту ж мить хтось гукнув:

— Нетті!

Від шкільних часів так мене ніхто не гукав. Я звикла до добрих і злих назвиськ, якими мене кликали друзі й вороги, до імен, якими мене протягом багатьох років називали на вулиці, на святах і зборах, уночі наодинці, на поліційних допитах, які писали на книжкових обкладинках, у газетних статтях, протоколах та паспортах. Коли я лежала хвора, в непам'яті, як мені хотілося почути те своє давнє ім'я! Але воно згубилося, те ім'я, що, здавалося мені, може зробити мене знову здоровою, юною, веселою, поверне назад колишнє життя, навіки втрачене для мене й давніх моїх товаришів. Почувши своє колишнє ім'я, я з несподіванки,— за цю звичку з мене завжди і в класі глузували,— вхопилася обома руками за коси. Як дивно мені — вхопитися знову за дві товсті коси! Отже, їх мені в лікарні не відрізали.

Пень, до якого було прибито дошку-гойдалку, постав мені перед очима мовби заволочений густою хмарою. Та невдовзі хмара порідшала й розтанула в кущах шипшини. І в тумані, що вже стелився лише по землі, виглянули з високої та густої трави поодинокі квіточки лискучої курячої сліпоти. Туман так хутко розступився, що вже стали чітко вимальовуватись і журавельник, і кульбаби. А між них вирізнялися брунатно-рожеві

жмутки трясушки, що вже тремтіла від самого погляду на неї.

По кінцях дошки верхи сиділи дві дівчини, дві мої найкращі шкільні подруги. Лені сильно відштовхувалася великими ногами, взутими в тупоносі черевики на гудзиках. Мені пригадалося, що вона завжди доношувала черевики старшого брата. Правда, брат той загинув восени 1914 року на самому початку першої світової війни. Водночас мене здивувало, чому на обличчі Лені не зосталося й сліду від жорстоких подій, що занапали їй життя. Її лице було гладеньке й чисте, як свіже яблуко. На ньому не було жодного шраму, жодного синця від побоїв, що дісталися їй у гестапо, коли вона відмовилася свідчити про свого чоловіка. Її туга моцартівська коса заносилася над головою, як гойдалка сильно злітала догори. Її кругле обличчя зі зведеними докупи густими бровами мало рішучий, енергійний вираз. Такого виразу воно прибирало ще в дитинстві, коли Лені замірювалася на щось важке. І зморшку на її чолі я впізнала. Я завважувала її завжди на звичайно гладенькому, круглому, як яблуко, обличчі Лені, коли гралося тяжку партію у волейбол, чи плавалось наввипередки, чи писалося складний класний твір, а пізніше — коли ми бували на бурхливих зборах або розкидали листівки. Цю саму зморшку між бровами я спостерегла в неї вже й за гітлерівських часів, незадовго до моєї втечі, коли я востаннє стрілася в рідному місті з друзями. Вона ще й раніше перетинала їй чоло, коли чоловік її в домовлений час не з'явився на призначене місце, з чого стало ясно, що його схопили нацисти в підпільній друкарні. У неї, певне, були насуплені брови й міцно стулені уста, коли потім й саму її заарештували. Ця зморшка, що раніше прорізалася в неї на чолі тільки з особливої нагоди, закарбувалася назавжди, коли в жі-

ночому концентраційному таборі на другу зиму цієї війни її повільно, але певно морили голодом. Дивно мені було, як це часом губилася в моїй пам'яті її голівка з широким бантом у моцартівській косі, хоч я переконана була, що навіть смерть не може змінити схоже на яблуко лице її зі зморшкою на чолі.

На другому кінці гойдалки сиділа, випроставши перед собою струнки довгі ноги, Маріанна, найвродливіша дівчина в нашому класі. Попелясті коси вона підколола так, що вони крендельками звисали над вухами. На її лиці, окресленому так шляхетно й правильно, як лиця кам'яних середньовічних статуй в Марбурзькому соборі, годі було побачити щось інше, крім ясності й чарівності. На ній, як на квітці, не видно було ніяких знаків жорстокості, бездушності чи провини. Я й сама одразу викинула з голови геть усе, що чула про Маріанну, й раділа, на неї дивлячись. Її струнка, худорлява постать щоразу тіпалася, коли вона, не відштовхуючись, намагалася дужче розгойдати гойдалку. Здавалось, наче вона легко може знятися і полетіти отака, як є,— з гвоздиком у зубах, з тугенькими маленькими груденятами під запряною зеленою блузкою.

Упізнала я й голос літньої вчительки, панни Меес: вона шукала нас поряд, за низькою стіною, що розділяла подвір'я з гойдалками та терасу з кав'ярнею. «Лені! Маріанно! Нетті!» Я вже більше не хапалася за коси від подиву. Адже вчителька не могла кликати мене вкуші з дівчатами якимось іншим іменем. Маріанна враз спустила ноги з дошки і, як тільки кінець, де сиділа товаришка, опинився внизу, твердо поставила їх на землю, щоб Лені було зручно встати. А потім вона однією рукою обняла за шию подругу й дбайливо повитягала травинки з її волосся. Тепер мені здалося неймовірним усе, що мені розповідали й писали про обох. Коли Маріанна так дбайливо придержує гойдалку

для Лені і так по-дружньому, обережно повитягала у неї травинки з волосся і навіть обійшля її за шию, то неможливо, щоб вона потім так різко й холодно відмовила Лені в товариській послугі. Неможливо, щоб у неї язик повернувся сказати, що їй байдуже до дівчини, з якою колись десь випадково ходила разом у один клас. Що кожен пфеніг, витрачений на Лені та її сім'ю, то намарне викинуті гроші, то, мовляв, обкрадання держави. Гестапівці, що заарештували спочатку батька, а потім і матір, пояснювали сусідам, що осиротілу дитину Лені треба негайно віддати до націонал-соціалістського притулку. Сусідки перехопили дівчинку на дитячому майданчику й заховали, щоб потім відвезти її в Берлін до батькових родичів. Вони прибігли до Маріанни, яку раніше бачили часто під руку з Лені, позичити на дорогу грошей. Але Маріанна відмовилася допомогти й сказала, що її власний чоловік займає високу державну посаду і що Лені та її чоловіка цілком справедливо заарештовано, бо вони обоє наважилися виступити проти Гітлера. Жінки злякалися, щоб і їх, бува, не потягли до гестапо.

Мені раптом спало на думку: чи й на личкові дівчинки, як і на чолі її матері, з'явилася така ж сама зморшка, коли її все ж забрали до нацистського притулку?

Тепер обидві вони, Маріанна й Лені, хоча з вини першої друга втратила дитину, залишили садочок з гойдалками і йшли, обійнявшись, притулившись скронею до скроні. Мені стало трохи сумно, і, як часто траплялося зі мною в шкільні роки, я відчула себе нараз чужою серед загальних розваг і щирої товариськості інших. Але обидві подруги зупинилися ще раз і взяли мене між себе.

Ми, як трое каченят за качкою, йшли слідом за панною Меес до тераси з кав'ярнею. Панна Меес трохи

накульгувала, і цим, та ще й великим озаддям, вона й справді дуже нагадувала качку. На грудях, у викоті блузки, висів у неї великий чорний хрест. Я б теж мусила стримувати усмішку, як і Лені та Маріанна,— бо вигляд у неї таки був кумедний,— якби не почувала до неї такої пошани. Адже вона без остраху носила собі у викоті на грудях масивного хреста замість свастики й ходила на службу божу, навіть коли заборонили її віру.

Тераса з кав'ярнею на березі Рейну була засаджена трояндовими кущами. Вони в порівнянні з дівчатами були такі правильні, такі рівні, такі вишпекані, як ото садові квіти поруч з польовими. Крізь пахощі води й саду пробивався знадливий аромат кави. За столиками, позастельюваними скатертинами в червону й білу клітинку, перед довгою і низькою ресторацією дзвеніли, мов той бджолиний рій, молоді голоси. Мені захотілося на берег — подихати неосяжною широчінню сонячного краю. За собою до садової огорожі я потягнула й Лені та Маріанну. Звідси ми задивилися на посріблену сірувато-блакитну річку. Села й шпилі на тому березі вкупі з ланами та лісами відбивалися в воді, помережаній сіткою сонячних блискіток. Що більше й довше я роззиралася навкруги, то вільніше мені ставало дихати. І серце по вінця наливалось світлою радістю. Майже непомітно зникав тяжкий гніт меланхолії, що лежав на кожному подихові. На самий лиш вигляд лагідного, пагористого краю замість смутку в серці самі зроджувалися життєрадісність і бадьорість, так немов просто неба з благодатного ґрунту проростає благодатне зерно.

Голландський пароплав, за яким низкою тягнулися вісім барж, ковзав по відбитих у воді пагорбах. Баржі навантажені були деревом. Шкіперова дружина підм'ятала якраз палубу, а навколо неї вистрибувало цуценя.

Ми, дівчата, зачекали, поки зникне на Рейні білий слід від низки барж. І знову на воді більше нічого не було видно, крім відбиття другого берега, що зливався з відбитим садом по сей бік. Ми повернулися до столиків. Попереду нас ішла перевальцем панна Меес. Вона вже зовсім не здавалася мені смішна зі своїм нагрудним хрестом, що теж погойдувався у такт ході. Він раптом став для мене урочистим символом непохитності.

Можливо, серед школярок і були понурі та неохайні дівчатка. Але зодягнені в барвисті, літні суконьки, з стрибкими кісками й веселими кучериками, вони виглядали всі свіжо й святково. А тому що вільних місць бракувало, Маріанна й Лені примостилися на одному стільці й поділили на двох одну чашку кави. Маленька кирпатенька Нора з тонесеньким голоском, з двома накрученими на голову кісками, вбрана в картатеньку суконьку, з такою гідністю розливала каву й розподіляла цукор, що, здавалося, ніби вона тут за господиню. Маріанна, що й думати забуде про своїх шкільних подруг, нараз ясно пригадає собі цю прогулянку, коли Нора, що стане керівницею нацистської жіночої організації, привітає з вступом до неї і колишню свою шкільну товаришку Маріанну.

Блакитна завіса туману, набігла з Рейну, чи, можливо, млистий серпанок утоми в мене на очах обволік усіх так, що я більше не вирізняла облич Норі, Лені, Маріанни та поруч інших дівчаток, як не розрізняють окремих стебелець в оберемку польових квітів. Я чула суперечку між дівчатками, де б зручніше посадити молодшу вчительку, панну Зіхель, що саме вийшла з ресторації. Поволока туману знову розвіялася перед моїми очима. І я виразно розпізнала панну Зіхель. Вона була зодягнена, як і її учениці, в усе свіже й чисте.

Панна Зіхель сіла впритул коло мене. Метка Нора

наляляла улюбленій учительці кави. Рада догодити панні Зіхель, вона навіть устигла прикрасити її місце кількома гілочками жасмину.

Якби Норина пам'ять не була така ж ріденька, як і сам її голос, то за цю догідливість вона б картала себе, коли стане пізніше на чолі нацистської жіночої організації в нашому місті. А тепер вона гордо і навіть аж закохано дивилася, як панна Зіхель стромляє собі в петельку одну гілочку жасмину. Під час першої світової війни Нора просто б раділа, якби їй випало в одну зміну з панною Зіхель чергувати в загоні жіночої служби, що роздавав проїжджим солдатам їжу й питво. Зате згодом цю ж саму вчительку, що аж трусилася вся з старості, вона прожене з лавки над Рейном брутальними словами, бо ж не могла вона сидіти поруч з єврейкою. Сидячи поруч панни Зіхель, я нараз відчула як прикру прогалину в своїй пам'яті,— так, немовби моїм священним обов'язком було пам'ятати довіку всі найменші дрібниці,— що волосся в неї зовсім не було завжди сніжно-біле, як запам'яталося мені: під час нашої шкільної прогулянки воно в неї ще було густокаштанове, й лише кілька сивинок сріблилося на скронях. Так небагато, що їх можна було навіть порахувати. І все ж мене те вразило, мовби я вперше, сьогодні, тут натрапила на слід старості. Решта дівчаток за нашим столиком разом з Норою раділи, що поряд з ними сидить їхня улюблена вчителька, не здогадуючися, що пізніше вони плюватимуть на неї й кричатимуть їй услід: «Жидівська свиня!»

Найстарша серед усіх нас Лора,— вона носила спідницю й блузку, кучерявила руде волосся й давно вже крутила справжні романи,— ходила тим часом поміж столиками й роздавала спечені власноручно тістечка. Ця дівчина була ніби створена для хатнього кубельця, бо мала великий хист і до любовних справ, і до кухо-

варства. Лора була завжди весела й привітна і до жартів та витівок метка. Одначе її зарано розпочате легкодумне життя, суворо засуджуване вчительками, не привело до одруження, ані навіть до жодного тривкого роману. І коли більшість з її подруг були давно вже зразковими матерями, вона, як ось і тепер, ще скидалася на голоногу школярку з великими, червоними, пожадливими устами. Як міг спіткати її такий жахливий кінець — самогубство за допомогою трубочки снотворних таблеток? Один її поклонник, ревнивий нацист, погрожував їй концтабором, бо вона своєю невірністю нібито безчестила расу. Довго він намарне вистежував її, щоб застукати з «протизаконним» любовником. І все ж, попри його ревності та мстивість, йому вдалося викрити її тільки незадовго до цієї війни, коли під час учбової повітряної тривоги всіх мешканців міста, серед них і Лору та її затаврованого коханця, підняли з ліжок і погнали до підземних бомбосховищ.

Вона потайки тицьнула (нашого ока те не уникло) посипану корицею зірочку, що лишилася в неї, такій же чарівній і лукавій Іді, кучерявій з природи дівчині. Вона єдина в класі зоставалася Лориною вірною подругою, коли на Лору за її нерозважливу поведінку всі вже скоса дивилися. Спостерігши, як Іда з Лорою про щось домовляються, ми без кінця осудливо шепотілися між собою про них та про їхні спільні відвідини плавальних басейнів, де вони наглядали собі кавалерів. Я тільки не розумію, чому Іду, що крадькома гризла посипану корицею зірочку, не таврували ревні охоронниці жіночої порядності? Можливо, тому, що вона була вчительева дочка, а Лора — тільки перукарева. Іда свого часу поклала була край легковажному життю, але і в неї не дійшло до весілля — її наречений загинув під Верденом. Те горе спонукало її стати сестрою-жалібницею: вона хотіла хоч чимось допомогти пораненим.

І навіть як 1918 року було підписано мир, Іда не зрадила свого покликання і вступила до ордену милосердних сестер. Її гарненьке личко вже трохи поблякло і кучері трохи посріблилися, мовби хто їх посипав попелом, коли вона стала керувати націонал-соціалістською організацією сестер-жалібниць. І хоча в цю війну вона вже не мала нареченого, її мстивість, її запеклість не притупилися. Вона втовкмачувала в голови молодшим доглядальницям державні настанови, що забороняли під час чергування розмови з військовополоненими і будь-які вияви фальшивого співчуття. І все ж остання її настанова — витратити чисту марлю тільки на німців — так і лишилася не виконана, бо на нове місце її діяльності — госпіталь, розташований далеко від фронту, — впала бомба і винищила до ноги всіх — і своїх, і ворогів, не пожаліла навіть Ідиної кучерявої голівки, яку оце тепер Лора гладила своїми п'ятьма пальчиками з манікюром, що його мала в класі тільки вона.

Якраз у цю хвилину панна Меес постукала ложечкою по чашці і звеліла своїй улюбленій учениці обійти всі столики і зібрати складку за каву в тарілочку з синім візерунком. Так само вправно й рішуче збирала пізніше панна Меес пожертви на заборонену нацистами істинно євангелічну церкву. Звикла до таких доручень, вона нарешті стала й скарбничкою. Доручення було небезпечне, але вона збирала пожертви й надалі невимушено й жваво. Улюблена її учениця Герда весело бряжчала сьогодні тарілкою, а по тому віднесла її господині. Герда не була вродлива, але симпатична й моторна. Вона мала стовбовату, ніби конячу голову, цупке розкуйовджене волосся, міцні, завеликі зуби, гарні карі, трохи пукаті очі, довірливі й щирі, теж ніби конячі. Герда враз примчала від господині назад (вона ще й тим нагадувала лошатку, що завжди бігала

мовби чвалом), попросила дозволу відстати від класу й повернутися додому іншим пароплавом. У ресторації вона довідалася, що хазяйчина дівчинка тяжко занедужала, біля неї нікому ходити, і тому вона захотіла сама доглянути хвору дитину. Панна Меес відхилила всі заперечення панни Зіхель — і Герда помчала чвалом до ліжка недужої дитини, як на свято. Вона просто народжена була доглядати хворих, любити людей, бути вчителькою з покликання, в найкращому, майже забутому тепер розумінні цього слова. Їй мовби долею було призначено всюди шукати дітей, яким вона була потрібна, всюди й завжди їх знаходити й опікуватися ними. І хоч життя її зрештою обірвалося непомітно й безглуздо, ніщо з того, чим вона жила, жодна дрібочка нею поданої допомоги не пропали марно. Її власне життя легше було знищити, аніж його сліди в пам'яті тих багатьох, кому вона хоч один раз випадково допомогла. Проте хто допоміг їй, коли Гердин чоловік, всупереч її забороні й погрозам, вивісив Першого травня за наказом нової влади прапор зі свастикою, бо інакше його б звільнили з роботи? Нікого не було поруч неї, хто б її вчасно заспокоїв, коли, прибігши з базару додому, вона побачила свою оселю, споганену страшним прапором, і, паленіючи з сорому, поійнята відчаєм, відкрила газовий кран. Нікого не було поруч неї ту хвилину. В останню свою годину Герда почувалася безнадійно самотньою, хоча багатьом людям вона стільки допомагала!

З Рейну долинув гудок пароплава. Ми повитягали голови. На білому його корпусі золотом блиснув напис «Ремаген». Хоч пароплав був ще далеко, мої хворі очі все ж легко розібрали його назву. Я бачила дим, що клубочився з димарів, та ілюмінатори кают. Я стежила за пароплавом, що за ним на воді то враз зникав, то враз з'являвся пінявий слід. Очі мої за цей час при-

звичаїлися до такого рідного й знайомого мені світу, і я вже все бачила виразніше, ніж тоді, коли пропливав голландський буксир. Чистесенький «Ремаген», що плив широкою тихою річкою повз села та пагорби, повз безперервний похід хмар, огортала така незнищенна ясність, що її ніщо в світі не здатне було скаламутити. Я вже сама на палубі і в круглих шибках кают вирізняла знайомі обличчя людей, чиї імена дівчатка тепер голосно вигукували: «Учитель Шенк! Учитель Райс!.. Отто Гельмгольц!.. Ойген Лютгенс!.. Фріц Мюллер!»

Усі дівчата кричали тепер хором:

— Реальна гімназія! Передвипускний клас!

Чи цей клас, що, як і ми, виїхав на прогулянку, зійде на берег поблизу нас, чи десь далі? Панна Зіхель і панна Меес по коротенькій нараді наказали нам, дівчаткам, стати по чотири в ряд,— вони хотіли уникнути зустрічі двох класів. Маріанна стала заново кренделиками укладати коси, що розпелися ще під час гоїдання на гоїдалці, бо її бистрозора подруга Лені, з якою вони вкупі гоїдалися і вдвох сиділи на одному стільці, своїми пильними очима нагляділа на палубі Отто Фрезеніуса, Маріанниного поклонника й найкращого танцюриста.

Лені нашіптувала їй на вухо:

— Вони зйдуть на берег. Він мені рукою махнув.

Фрезеніус, русявий довготелесий сімнадцятиліток, давно вже настирливо махав нам з пароплава: він ладен був стрибнути в воду й плисти до нас, аби тільки хутчіш побачитися з коханою дівчиною. Маріанна міцно обійняла за шию Лені, обійняла як свою вірну подругу, якої згодом і знати не захоче, коли до неї звернуться по допомогу, як щирю сестру, в радощі й муки свого кохання утаємничену, як сумлінну посередницю в своєму листуванні і таємних побаченнях. Маріанна, вродлива й квітуча дівчина, вже тільки від однієї близькості

друга робилася такою дивовижно чарівною й принадою, що вирізнялася з-посеред своїх шкільних товаришок, ніби те казкове дитя.

Отто Фрезеніус, що звіряв матері всі свої таємниці, вже розповів їй також і про захоплення Маріанною. Мати раділа такому щасливому виборові й вірила, що згодом, коли дочекаються діти свого поволіття, їм ніщо не стане на перешкоді до щастя. Заручини таки відбулися, весілля ж — ні: наречений загинув 1914 року в Аргоннах, куди він потрапив у складі студентського батальйону.

Пароплав «Ремаген» розвертався, щоб причалити до пристані. Обидві наші вчительки, що вже нетерпляче чекали зворотного пароплава, почали нас ні з того ні з сього перераховувати. Лені й Маріанна втупили очі назустріч пароплавові. Лені з такою цікавістю витягувала шию, мовби передчувала, що її майбутня доля залежатиме від того, з'єднається чи розлучиться закохана пара. Якби все залежало тільки від Лені, а не від кайзера Вільгельма, що оголосив мобілізацію, а пізніше від французького снайпера, вони й насправді були б гарним подружжям. Лені відчувала, що вони обоє і вродою, і душею одне одному рівня. Безперечно, тоді б Маріанна не відмовилася подбати про дитину Лені. І Отто Фрезеніус, очевидно, завчасно допоміг би Лені втекти. Напевне, й на ніжному, вродливому обличчі дружини він би помалу викарбував такі риси справедливості й людської гідності, які не дозволили б їй зрадити шкільну подругу.

А поки що Отто Фрезеніус, якому в першу світову війну кулею прошиє живота, окрилений коханням, перший збіг містком до нашого саду. Маріанна, одною рукою обнімаючи Лені за плечі, подала йому другу вільну руку й не віднімала її. Не тільки мені та Лені, а всім школярам ясно було, що це — закохані. Вони дали

нам уперше не вимріяне, не вичитане з віршів, або казок, чи з класичних драм, а щире й правдиве, земне уявлення про закохану пару, як сама її природа замислила й створила.

Маріаннин пальчик затримався в його руці. Все лице її тепер виказувало безмежну відданість, навічну вірність високому, худорлявому русьвому юнакові. І коли відісланого на польову пошту листа Маріанна дістане назад з позначкою «загинув», вона на пам'ять про свого Отто по-вдовиному одягнеться в жалобу. В ті чорні дні Маріанна, що над усе раніше любила життя зі всіма його великими й малими radoцями — виявлялися вони в коханні а чи в гойданні на гойдалці,— у ті чорні дні вона зневірилася в усьому. А подрузі її, Лені, яку Маріанна нині обнімала за плечі, випало в ті самі дні зазнайомитися з відпусником Фріцом, сином залізничника з нашого міста. Тоді як Маріанна надовго закуталася в чорну хмару смутку, чарівна навіть у відчаї, в своїй глибокій скорботі за коханим, Лені красувалася, мов достигле рожеве яблуко. І обидві подруги, як воно звичайно ведеться, деякий час цуралися одна одної, як страждання цурається щастя. Та коли Маріанна скинула жалобу, вона знов почала навідувати кав'ярні на березі Рейну, й зустрічатися там з різними молодиками, й затримувати руку в руці, як оце тепер, і з таким самим, як тепер, виразом навічної вірності на лагідному довгастому лиці, а врешті обрала нового коханого — такого собі Густава Лібіга, що цілий пройшов крізь першу світову війну, а пізніше мав стати штурмбанфюрером СС у нашому місті. А коли б Отто Фрезеніус повернувся живий з війни, він би не став ні штурмбанфюрером СС, ні довіреною особою в гаулайтера. Риси чесності й справедливості, що вже тоді проступали на його ще хлоп'ячому лиці, немовби говорили, що Отто заказані такого роду кар'єри й професії.

Лені тільки втішалась, коли дізналася, що її шкільна подруга, яку вона й надалі любила, мов рідну сестру, зазнає нових радощів, знайшовши своє щастя. Як і тоді, так і тепер Лені була занадто ще наївна, аби передбачати, що долі хлопчиків і дівчаток у цілому складають долю її батьківщини, долю її народу і що коли-небудь горе або радість її шкільної подруги може кинути тінь або промінь світла і на неї саму. Коли Маріанна легенько, ніби ненароком, сперлася на юнакову руку, від мене, як, між іншим, і від Лені, не втаївся вираз на її обличчі, що засвідчував непорушну, нероздільну відданість. Лені глибоко зітхнула, мовби для неї то особливе щастя — бути свідком такого кохання. Ще перше, ніж Лені та її чоловіка арештувало гестапо, Маріанна наслухалася від свого Лібіга, якому вона теж поклялася в навічній вірності, так багато зневажливих слів про чоловіка своєї шкільної подруги, що в неї й самої невдовзі пропало всяке почуття приязні до цієї зневаженої жінки. Чоловік Лені нізащо не хотів уступати ні в есесівські, ні в штурмові загони, де Маріаннин чоловік, гордий зі свого чину й посади, був би його начальником. Коли Лібіг помітив, що чоловік Лені зневажає виявлену йому, як на думку Лібіга, високу честь, він звернув увагу містечкової влади на ненадійного співвітчизника.

Нарешті весь хлопчачий клас із двома вчителями зійшов на берег. Пан Нееб, молодий учитель з білявими вусиками, тільки-но розкланявшись з обома вчительками, обійняв гострим поглядом нас, дівчат, і зразу ж помітив, що Герди, яку він мимоволі шукав, немає. А вона тим часом купала й няньчила недуже хазяйське дитя, нічого не знаючи про хлопчаче поповнення в саду, не підозрюючи, що саме її бракує вчителеві Неебу, якому вже раніше запали в серце її карі очі та її співчутливість. І лише після 1918 року, по закінченні

першої світової війни, коли Герда вже сама стала вчителькою й обоє вони домагалися поліпшення шкільної освіти у Веймарській республіці, відбулася їхня вирішальна зустріч у новоорганізованому «Союзі рішучих реформаторів школи». Але Герда виявилася вірніша своїм юним пориванням і цілям, ніж він. Побравшись нарешті з дівчиною, яку Нееб уподобав передовсім за її погляди, він дуже скоро почав цінувати в подружньому житті спокій і добробут більше, ніж спільні переконання. Тому він і вивісив біля свого вікна прапор зі свастикою, бо на випадок непослуху закон загрожував йому втратою посади, отже, й шматка хліба для родини.

Не самій лише мені впало в очі Неебове розчарування, коли він не знайшов Герди поміж нашого дівочого гурту — тієї Герди, що її він таки розшукав пізніше й зробив своєю, ставши врешті й призвідцею її смерті. Ельза, кругленька, з тугою косою і з червоним, повним, як достигла вишня, ротом, була, здається, наймолодша серед усіх нас. Удавано байдуже, ніби між іншим, вона сказала, що одна з наших, Герда, залишилася в ресторації доглянути хвору дитину. Я і всі ми майже забули про Ельзу й не помічали її, як не помічають круглого пуп'янка на розквітлому кущі. Вона й справді була мала й непомітна. Проте хоча й не звідала ще любовних пригод, все ж любила примічати їх у інших і копірситися в них. Тепер, по блиску очей пана Нееба вгадавши, що вона правильно цілилася, Ельза додала мовби нехотя:

— Це в кімнаті зразу ж за кухнею.

Ельза таким чином перевіряла, як діє її хитрість. І її іскристі дитячі оченята краще читали Неебові думки, аніж заклопотані очі досвідчених дорослих. Одначе власне кохання змусило її ще довго чекати. Її майбутній чоловік, столяр Ебі, пішов спочатку на війну. Ще

до служби в нього вже були гостра борідка й черевце. Та й літами він був набагато старший за неї. Коли після укладення миру він узяв за себе кругленьку кирпату Ельзу, йому, майстрові-столяру, не зашкодило в господарстві те, що вона в торговельній школі опанувала бухгалтерську справу. Обох цікавила тільки їхня столярня і троє дітей. Згодом столяр часто казав, що для його ремесла байдуже, чи в Дармштадті, головному місті їхньої провінції, посідають владу міністри великого герцога, а чи соціал-демократичні. І на прихід Гітлера до влади, і на нову війну він дивився як на стихійне лихо — громовицю або повінь. На той час він уже постарів. Та й в Ельзиних густих косах блищало чимало сріблинок. Змінити свою думку він не встиг, коли під час нальоту англійських бомбардувальників на Майнц він сам, його дружина, їхні діти та столярчуки в одну мить попрощалися з життям і розлетілися на всі боки укупі з будинком та майстернею.

Ельза, туга й кругла, мов горішок, що розколоти його спроможна була хіба лиш бомба, стрибнула в середину дівочого ряду, а Маріанна притулилася позаду і скраю, де Отто ще міг стояти поруч неї й тримати її руку в своїй. Через паркан Отто й Маріанна дивилися на річку. Їхні тіні зливалися з відбитими в воді пагорбами, хмарами та білими стінами літньої кав'ярні. Вони нічого не говорили одне одному. Вони певні були, що ніяка сила не здатна їх розлучити: ні шерега по чотири, ні відхід пароплава, ні навіть мирна смерть у глибокій старості в колі своїх дітей.

Старший учитель хлопчачого класу,— він човгав по землі черевиками й одно відкашлювався, за що його учні прозивали Стариган,— оточений своїми учнями, спустився містком у сад. Хлопці порозсідалися жваво й нетерпеливо за столом, який нещодавно залишили дівчата. Господиня, рада, що її хворою дитиною опі-

кується Герда, винесла їм новий, розписаний синім візерунком посуд. Керівник хлопчачого класу, учитель Райс, зразу заходився біля кави, сьорбаючи так смачно і гучно, немов який бородатий велетень.

Учитель, а таке трапляється не часто, пережив своїх юних учнів, що загинули і в тій війні під чорнобіло-червоними знаменами, і в війні пинішній, під прапорами зі свастикою. А він усе пережив цілісінький. Бо він поволі встиг обернутися на старого німецького діда, нездатного не тільки до боротьби, але й до сміливих слів, за які кидали до в'язниці або концтабору.

Якщо хлопці — одні чемні, виховані, інші — шибай-голови — стрибали навколо Старигана, мов ті кобольди із саг, то невеличкий дівочий гурт у саду своїм вищанням скидався на ельфів. При переліку виявилось, що кілька дівчаток зникло. Лора сиділа в хлопчачому товаристві, бо вона завжди, при першій-ліпшій нагоді, вертілася коло хлопців, не тільки сьогодні, а й ціле своє життя, увірване ревнющами нациста. Поруч з нею скалила зуби Еллі, що стріла несподівано свого постійного партнера по танцях Вальтера, мордастого хлопця. Короткі штанці, які він неохоче, але ще носив, тепер уже були затісні для його міцних стегон. Пізніше настане час, коли він, уже підстаркуватий, проте ще показний есесівець, як начальник конвою назавжди спровадить невідомо куди арештованого чоловіка Лені. Лені якраз дбайливо заступила Маріанну, так, щоб та могла перемовитися кількома прощальними словами зі своїм коханим, сама про те не здогадуючись, як багато майбутніх ворогів зараз оточує її в саду. Іда, майбутня сестра-жалібниця, бігла до нас униз, насвистуючи і пустотливо пританцьовуючи. Круглі хлоп'ячі очі й косувати теплі очі старого вчителя, що смакував каву, приязно дивилися на кучеряву голівку, обвиту оксамитовою стрічкою. Пізніше, під час російської зими

1943 року, коли на її шпиталь упадуть бомби, вона пригадає й оксамитову стрічку в своїх кучерях, і сонцем залиту ресторацію, і сад на Рейні, і хлопців, які щойно прибули, і дівчаток, що вже від'їжджали.

Маріанна випустила руку Отто Фрезеніуса. І плечей Лені вона вже не обнімала. Вона самотньо стояла в дівчачому ряді, заповнена любовними мріями. І хоча Маріанна була переповнена почуттями найземнішими, вона вирізнялася серед інших дівчат майже неземною вродою. Під руку з молодим учителем Неебом Отто Фрезеніус повернувся до столу, де сиділи хлопці. Нееб тримався як добрий товариш, не допитувався, не кепкував, бо й сам уподобав у цьому-таки класі дівчину, бо поважав пробуджене почуття кохання і в наймолодших. Юного Отто смерть розлучила з коханою раніше, ніж старшого віком учителя, зате в короткому житті йому була подарована вірність, і все лихе його омипуло — всі випробування, вся нищість і ганьба, жертвою яких став старший віком учитель, що захотів урятувати для себе й Герди оплачуване державою місце.

Панна Меес зі своїм масивним, незнищеним хрестом на грудях пильнувала нас, дівчат, щоб котрась до прибуття пароплава не втекла до свого партнера по танцях. Панна Зіхель пішла розшукувати Зофі Майєр і знайшла її, нарешті, на гойдалці укупі з хлопцем — Гербертом Беккером. Обоє вони були в окулярах, худючі й скидалися скорше на брата з сестрою, ніж на закохану пару. Герберт Беккер, як тільки побачив учительку, дременував щодуху. Я часто потім бачила його, як він гасав по місту, корчачи гримаси й щирячи зуби. У нього було все таке саме хитре хлоп'яче обличчя в окулярах, коли я зустрілася з ним у Франції, куди він прибув після громадянської війни в Іспанії. Панна Зіхель так висварила Зофі за непосидючість, що та аж окуляри мусила витирати від сліз. Не тільки коси вчи-

тельки, в яких я тепер з подивом завважила сивину, а й коси школярки Зофі,— нині смоляно-чорні, мов у снігуроньки,— теж укрилися сивиною, коли в переповненому зашломбованому вагоні нацисти депортували їх обох до Польщі. Постаріла, в зморшках, Зофі скидалася вже на однолітку панни Зіхель, на руках у якої вона тоді нагло й померла.

Поки ми заспокоювали Зофі й протирали їй скельця окулярів, панна Меес плесканням у долоні скликала нас до пароплава. Нам було соромно, що гімназисти бачать, як нас женуть строем, і ще тому, що всі сміялися з качиної кульгавої ходи нашої вчительки. Тільки у мене ту насмішку пом'якшувало почуття поваги до її непохитності, яке не могли зламати ні виклики в гітлерівський «народний суд», ні погрози вкинути її до в'язниці. Всі ми ждали на майданчику, поки пароплав пришвартується до берега. Мені врізалось в пам'ять, як боцман перехопив кинуту линву, як потім намотав її на стовпець і як на диво швидко спустили трап, і цей ласкавий до мене новий світ, що вітав наше товариство, наше плавання по Рейну, плавання, проти якого усі інші подорожі нескінченними морями від континенту до континенту зі всіма їхніми фантастичними, мов у дитячих мріях, пригодами просто бліднуть. Ті навіть і наполовину не були такі зворушливі, такі справдешні своїми пахощами дерева і води, легким погойдуванням трапа й скрипом каната, як ця двадцятихвилинна прогулянка Рейном до мого рідного міста.

Я перша вискочила на палубу, щоб сісти ближче до стерна. Задзвонили в дзвоник, линву відіп'яли — і пароплав рушив. Білий, лискучий струмінь піни вибився з-під нього й прослався вслід йому по річці. Мені уявилися найрозмаїтіші кораблі, що встелюють пінистими дорогами моря під усіма можливими широтами. Швидкоплинність і безповоротність дороги, бездонність

і досяжність води ніколи вже більше не залишали в мені такого сильного враження. Переді мною нараз постала панна Зіхель. На сонці вона здалася мені зовсім юною в своїй крапчастій сукні, що обтягувала її маленькі тугі груди. Її сірі блискучі очі мовби говорили мені: «Коли ти любиш прогулянки, коли ти охоче пишеш твори, то, отже, мусиш до наступного уроку з німецької мови описати нашу шкільну прогулянку».

Усі дівчата мого класу, що воліли лишатись на палубі, ніж іти до кают, юрмилися довкола мене на лавках. З саду махали нам і свистіли хлопці. Лора відповіла їм теж пронизливим свистом. Панна Меес за таке її добре присоромила. А хлопці все свистіли, ні на що не зважаючи. Маріанна перехилилася далеко через поруччя й очей не спускала з Отто, наче вони розлучалися назавжди, як згодом у війну 1914 року. Коли вже не видно стало її друга, вона обійняла однією рукою мене, а другою — Лені. На своїй шиї разом з ніжністю її худой голої руки я відчувала і тепло сонячного проміння. Я теж оглядалася на Отто Фрезеніуса, що не зводив погляду з дівчини, котра схилила свою голівку до голівки Лені. Він ніби хотів, щоб вона назавжди застигла йому в очах і нагадувала про вічне й непорушне кохання.

Міцно обійнявшись втрьох, ми дивились уперед, куди плив пароплав. Скісне проміння призахідного сонця освітлювало на пагорбах садки й виноградники в білому та рожевому квіті. Кілька вікон у останніх зблисках проміння полум'яніли вогнем. Села неначе виростали, як ми до них наближалися, й дрібніли одразу ж, щойно ми їх минали. Ніколи не можна наситити вродженого потягу до мандрівок, бо все навкруги одбігає геть, не давши себе гаразд і розгледіти. Ми пропливали під мостом через Рейн, по якому невдовзі, під час першої світової війни, військовими поїздами проїжджатимуть

усі хлопці, що зараз п'ють каву в саду, і юнаки з усіх інших шкіл. А коли перша війна закінчиться, цим же самим мостом рушать солдати союзних військ, а згодом і Гітлер зі своєю ще молодією армією, що знову заволоділа Рейнською областю, поки нові військові поїзди під час нової світової війни помчать усіх юнаків країни назустріч смерті. Наш пароплав плыв повз скелю Петерсау, що на неї спирався одним биком міст. Ми всі помахали трьом білесеньким будиночкам, що були ще з дитинства рідні нам. Вони мовби постали перед нами з книжки казок з малюнками. Будиночки та самотній рибалка відбивалися в воді, а з ними і село на тому боці річки, з ділянками ріпака в рожевій піні яблуневого цвіту та хлібними ланами, що тулилися один побіля одного, спинаючись на гору готичним трикутником, увінчаним шпичастою церковною вежею.

Пізнє сонячне проміння зблискувало то в глибині долини на залізничному полотні, то у вікнах віддаленої каплиці, а потім ще раз на якусь мить перебігло по Рейну, перше ніж розчинитися в присмерку.

Ми всі притихли в тихому вечірньому світлі. Чулося пташине крякання і фабричні гудки з Аменбургга. Навіть Лора принишкла. Маріанна, Лені та я міцно тримали одна одну за руки. В тому єднанні була частка великого єднання всього суцього під сонцем на землі. Голівка Маріанни все ще хилилася до голівки Лені. Як могли потім їй убитися в голову такі облудні, такі божевільні переконання, що лише вона зі своїм чоловіком загарбала назавжди всю любов до Німеччини, а тому може з цілковитим правом зневажати й зраджувати подругу, до якої тепер горнулася? Ніхто й ніколи не нагадав нам про цю спільну прогулянку, хоч і був ще час. Хоч би скільки класних творів писалось потім про батьківщину, про історію батьківщини, про любов до батьківщини, в них навіть натяку не було на найважливіше:

що трійко пригорнених одна до одної дівчаток на пароплаві в скісному промінні вечірнього сонця — це теж батьківщина.

Один рукав річки вів до затону, звідси свіжовирубаний і розпиляний ліс сплавливали до Голландії. Місто, здавалося мені, було ще так далеко, що воно не знадить мене зійти на берег і зостатися там, хоча його затон, шереги платанів і склади на березі були мені куди ближчі, ніж якісь там гавані чужих міст, що знадили мене зупинятися в них. Переді мною поволі вимальовувалися щораз чіткіше обриси рідних вулиць, гребені дахів, церковні шпилі, ще цілі й такі рідні, як ото давно відбігли вкупі із дитинством краєвиди з казок та пісень. День шкільної прогулянки здався мені водночас і загубленим, і мовби заново віднайденим.

Коли тепер наш пароплав, окресливши дугу, причалив до берега і діти та цілий гурт роззяв знічев'я кинулися назустріч, нам здалося, що ми вертаємося не з прогулянки, а з багаторічної подорожі. Жодної пробоїни в стінах не було, жодного сліду від пожежі не знати. Ніщо не спотворювало знайомого, тісного, залюдненого міста. Мій неспокій улігся, і я відчула себе вдома.

Тільки-но ми причалили, Лотта попрощалася з нами перша. Вона хотіла встигнути до вечірні в собор, дзвони якого вже чути було аж на пристані. Пізніше Лотта скінчила тим, що пішла в монастир на рейнському острові Нонненверті, звідки її разом з іншими черницями переправили через голландський кордон, але доля спостигла їх і там.

Клас попрощався з учительками. Панна Зіхель нагадала мені ще раз про твір. Її сірі очі блищали, як вигладжені кремінці. Наш клас розпався на окремі купки, і ми розійшлися у різні кінці міста по домівках.

Лені та Маріанна йшли під руку по Рейнштрассе. Ма-

ріанна ще тримала в зубах червону гвоздичку. Такою ж гвоздичкою вона прикрасила і моцартівську косу Лені. Я бачу Маріанну завжди з червоною гвоздичкою в зубах: і коли вона сердито відповідала сусідкам Лені, і коли вона з напівзвугленим тілом у димлячому лахмітті лежала в попелі свого батьківського дому. Пожежна команда прибула надто пізно, щоб урятувати Маріанну: вогонь, що спалахнув од вибухів бомб, перекинувся і на будинок Маріанниних батьків по Рейнштрассе, де вона якраз тоді гостювала. Її смерть була не легша, ніж смерть зраженої нею Лені, що померла в таборі від голоду й хвороб. А втім, через цю зраду донечка Лені, спроваджена гестапівцями у далекий дитячий притулок, не попала під бомби і пережила війну.

Я бігла з кількома однокласницями в напрямку Крістгофштрассе. Спочатку мені було страшно. Коли ми від Рейну повернули в місто, мені якось зробилося важко на серці, немовби мене очікувало щось недобре, щось лихе, щось на кшталт поганої звістки або якоїсь біди, про які я легковажно забулася через радісну прогулянку. Тоді я збагнула, що Крістгофська церква не могла бути зруйнована під час нічного бомбування, бо ми ж на власні вуха чули її вечірні дзвони. Взагалі даремно я боялася йти додому цією дорогою тільки тому, що мені в'їлося в мозок, ніби центральна частина міста геть знищена бомбами. Газетне фото, на якому усі майдани й вулиці центру виглядали зруйнованими, напевне було помилкою. А спочатку мені подумалося, що це з наказу Геббельса, аби приховати розміри руйнувань від бомб, гарячково збудували бутафорське місто, яке виглядало нібито справдешне, хоча жоден камінь тут не стояв на своєму місці. Ми ж бо давно вже звикли до такого окомилування не тільки в разі бомбувань, а й за інших okazій, з яких важко було чогось допевнитися.

Проте будинки, сходи, фонтан — усе було, як і раніше. Також і Браунова крамниця шпалер, що згоріла в цю війну вкупі з хазяїном і його родиною (під час першої війни в ній лише повилітали шибки у вікнах від зенітного снаряда), постала переді мною з квітчастими й строкатими шпалерами на вітринах. Отож Марія Браун, остання з дівчат, що йшла зі мною решту дороги, заквапилася в крамницю до батька. Ще одна дівчина, що поверталася з нами, Катаріна, підбігла до своєї малесенької сестрички Тоні, що бавилася під платанами на кам'яній приступці перед фонтаном. Фонтан і платани були насправді давно вже знищені, однак дітям те не заважало гратися, бо і їх давно вже спостигла смерть у підвалах навколишніх будинків. І сама маленька Тоні, що тепер пирскала на всіх водою з товстощогокого рота, загинула разом зі своєю донькою, такою ж малесенькою, як і вона тепер, і в цьому ж будинку, що перейшов їм згодом у спадщину від батька. Також і Катаріні, старшій сестрі Тоні, що схопила тепер малу за чубчик, і матері її та тітці, що стояли в розчинених дверях і зустріли її поцілунками, — усім їм судилося загинути в підвалі їхнього будинку. А чоловік Катарінин, шпалерник, наступник тестя, допомагав тим часом окупувати Францію. Він, зі своїми короткими вусиками й відігнутим, як у всіх шпалерників, великим пальцем, поведився там як представник народу сильнішого за інші народи, поки не дізнався, що його дім і його родину знищено. Маленька Тоні ще раз крутнулася і пирснула на мене водою, що набрала за свої пухкенькі щічки. Решту дороги я бігла сама. На Флаксмартштрасе наткнулась я на блідолицю Лізу Мебіус, дівчину з мого класу; вона перехворіла на запалення легенів, і їй уже два місяці не можна було їздити з нами на прогулянки. Тепер вечірній дзвін Крістгофської церкви звабив її вийти з дому. Майнули

повз мене дві її довгі каштанові коси, пенсне на маленькому личку. Здавалося, що так хутко біжить вона не до вечірні, а на майданчик розваг. Вона просила згодом дозволу в своїх батьків піти разом з Лоттою в черниці до Нонненвертського монастиря. Але згоду дали тільки Лоттині батьки, і Ліза стала вчителькою в одній з народних шкіл нашого міста. Я іноді бачила її, як бігла вона до вечірні: з блідим, гостреньким личком, у пенсне, як і сьогодні. Нацистська влада знущала з неї за релігійність. Але навіть переведення її за часів Гітлера в школу для розумово відсталих, що означало неласку, не дошкулило їй, бо вона вже звикла до всіляких переслідувань за віру. Навіть найзапекліші нацистки, найуїдливіші сусідки, ставали на диво милі й сумирні, коли під час повітряних нальотів сиділи вони навколо Лізи в підвалі. Старші віком навіть пригадували, що вони, мовляв, уже колись переховувалися з тою-таки Лізою разом, коли вибухали перші снаряди під час першої світової війни. Тепер вони тулилися до зневаженої маленької вчительки, мовби її віра та спокій вже раз відвернули від них смерть. Пайнахабніші та найглузливіші ладні були взяти щось від віри маленької вчительки Лізи, яка в їхніх очах завжди була залякана й боязка, а ось тепер так гідно трималася серед спотворених, крейдяних від карбідного світла в підвалі облич під час бомбування, що цього разу майже доценту знищило все місто, а заодно не оминуло й учительки та всіх її сусідок, побожних і безвірниць.

Крамниці щойно позачинялися. Я пробігла по Флакмарктштрассе повз юрми людей, що поверталися з роботи. Вони раділи, що день закінчується і їх чекає спокійна ніч. А що їхні господи не були пошкоджені ні снарядами першої великої репетиції 1914—1918 років, ні новітніми досягненнями військової техніки, то

й обличчя їхні, вдоволені, такі мені знайомі — худі й повні, вусаті й бородаті, гладенькі й з бородавками, — не були позначені ні слідами злочинів, ні докорами сумління, що їм довелося бачити ті злочини й мовчати через слабодухість, через страх перед державною владою. А тим часом їм невдовзі якраз довелося спізнати досхочу тієї бундючної влади та її чванливих наказів. А може, їм усе те припало й до вподоби — пекареві з підкрученими вусами й кругленьким черевцем, у якого ми на розі Лляного ринку завжди купували потрушені цукром тістечка, або ось кондукторові трамвая, що проїжджає дзеленькочучи повз нас? А можливо, мирний вечір з поквапною ходою перехожих, церковним передзвоном, останніми гудками далеких фабрик і скромний затишок будня, яким я в ту мить так тішилася, — можливо, все це таїло в собі щось відразливе для всіх дітей, а тому вони дуже скоро почали вже жадібно всотувати звістки з фронтів од своїх батьків і палко поривалися поміняти свої припалі пилом чи борошном спецівки на військову форму?

Мене знову поїняв страх, і я боялася звернути в свою рідну вулицю, мовби передчуваючи, що вона зруйнована. Однак те передчуття хутко зникло, бо вже на останньому кварталі Баугофштрасе я могла йти додому, як завжди, своєю улюбленою дорогою під двома великими ясенами, що цілісінькі, незнищенні, праворуч і ліворуч вулиці підносилися вгору, змикаючись гіллям, мов колони тріумфальної арки. Я вже бачила й білі, червоні та сині кружала клумб з журавельником та бегоніями на моріжку, що помережали мою вулицю. Тільки-но я підійшла ближче, вечірній вітер, такий свіжий, як ще ніколи не обвіював мені скронь, ввійнув на мене з куців глоду хмарою пелюсток, осяяно-рожевих, і не від сонячної заграви, як здалось мені спершу, а насправді. На серці мені було так, як завжди

після денної прогулянки: мовби я вже цілу вічність не чула свистіння рейнського вітру, що заблукав на мою рідну вулицю. Я геть-то зморилася й раділа, що нарешті стою перед батьківським домом. Тільки підніматися сходами було мені невимовно тяжко. Я зирнула на вікна третього поверху, де було наше помешкання. Моя мати вже стояла на балконі, над вулицею. На ньому цвів у ящиках журавельник. Мати чекала мене. І яка ж вона здавалась молода! Куди молодша за мене. Яке темне було в неї гладеньке волосся проти мого. Моє невдовзі геть візьметься сивиною, а в неї не видно було жодної сріблінки. Вона стояла вдоволена, вся випростана, неначе створена для сімейного життя, сповненого праці, щоденних радощів і клопотів, але ніяк не для болісної, лютої смерті в глухому селі, куди її заслав Гітлер. Вона вже мене впізнала й радісно махала мені, мовби я прибула з далекої подорожі. Так усміхалася вона й кивала мені завжди, коли я поверталася з прогулянок. Швидко, як тільки здужала, я бігла вгору по сходах.

Та на першій площадці я зупинилася. Я відчула себе параз занадто змороною, щоб підійматися вище. Все огорнув сіро-голубий туман утоми. Проте довкола мене було світло й жарко, а не півтемно, як завжди буває на сходах. Я силувала себе йти вгору, до матері, але сходинок, невидимі в млі, здавалися мені недосяжно високі, нездоланно круті, мовби вели вони на стрімку гору. Напевне, мати вже зайшла до передпокою й жде мене біля дверей. Одначе ноги мене не слухалися. Таке було мені колись, ще як була я маленька, тоді теж мене охопив якийсь страх: здалося мені, що щось неминуче перешкодить нашій зустрічі. Я уявила, як марно жде мене мати, відділена від мене лише кількома сходишками. Але тривожитися було нічого — якби я тут упала від знемоги, батько мій мене одразу ж

знайшов би. Адже він живий і прийде невдовзі додому, бо робочий день уже скінчився. Щоправда, він ще дужче, ніж мати, любив десь на розі вулиці потеревенити з сусідами.

Уже в кімнатах бряжчали тарілками, готуючись до вечері. Я чула, як за всіма дверима ритмічно розпліскують між долонями тісто. Дивно мені, що у такий спосіб роблять коржі: замість розкачувати в'язку масу, її просто розпліскують між долонями. Десь із двору я вчула горластий індичий крик і здивувалася, відколи це в нас на подвір'ї раптом почали розводити індиків. Я хотіла оглянутися, але дивовижно яскраве пасмо світла з вікон, що дивились на подвір'я, засліпило мене. Приступки оповилися млою, сходи роздалися безмежно вшир і вглиб, мов якась безодня. Тоді у вікнах заklubочилися хмари і хутко заповнили ту безодню. У голові моїй промайнуло кволе: «Шкода! А так хотілося, щоб мати мене обняла. Коли я надто квола, щоб піднятися сходами, то звідки ж мені взяти сили повернутися до далекого горішнього села, де мене чекають на ночівлю?» Сонце пекло нестерпно: його проміння надвечір ще палючіше. Я ніяк не могла призвичаїтися до того, що тут зовсім немає смеркання, а лише раптовий перехід від дня до ночі. Я зібралася на силі і стала твердіше ступати по землі, хоча сходи губилися в безодні. Їхнє поруччя стало сторчма й обернулося на могутній паркан із органічних труб кактусів. Я вже більше не змогла розрізнити, де гірські кряжі, а де завіса хмар. Я знайшла дорогу до шинку, де відпочивала, опустившись з вище розташованого села. Пес уже зник. Два індики, яких тут раніше не було, походжали по дорозі. Мій хазяїн і досі сидів перед будинком, а поруч нього сидів його приятель чи родич, теж, як і він, знерухомілий або від напливу думок, або від безділля. До ніг їхніх лягли дві однакові тіні від капелюхів. Мій

хазяїн навіть не поворухнувся, коли я підійшла: я була не варта того, я просто стала часткою його звичного потоку думок. Я почувала себе занадто змореною, щоб ступити бодай ще один крок, і сіла за стіл, де й раніше сиділа. Я хотіла повернутися знову в гори, тільки-но трохи перепочину. Я питала себе, як я маю віднині збавляти час, бо відчувала тепер нескінченний плин часу, неподоланий, як і повітря. Ще з дитинства нас привчали, замість покірливо віддаватися у полон часові, опановувати його в той чи інший спосіб. Несподівано пригадалося мені знову завдання описати якнайдетальніше шкільну прогулянку. Неодмінно завтра вранці чи, може, ще й сьогодні ввечері, коли моя втома минеться, я візьмуся виконувати те завдання.

САБОТАЖНИКИ

I

Навесні 1943 року на одній з ділянок Українського фронту німецьким солдатам було віддано наказ відбити назад село Закоє. Під час штурму селянського подвір'я, що було важливою ключовою позицією, вийшла халепа з гранатами. Як з'ясувалося згодом, коли підраховували втрати,— чимало солдатів загинуло від передчасно вибухлих власних же гранат. Повідомлялося також, що певна кількість гранат взагалі не вибухла. Було встановлено, що їх виготовили на одному

заводі поблизу Грізгайма на Майні. Щоправда, рота все одно не могла б довго утримуватися на селянському подвір'ї. Вже другого дня вона зі своїм батальйоном мусила відступити від села Закоє на вісім кілометрів. Бо ж долі народів вирішувалися не в небі, не в пухнастих прозорих хмаринах, що плинули над безкрайною українською рівниною, і не в штабному панцерникові. Неминучий кінець визріває у таємній глибині волі народів, о керманічі битв!

За штемпелями на гранатах гестапо точно встановило, в якому цеху і якого дня вони були виготовлені,— першого дня, коли спалахнула війна з Радянським Союзом. Подальші розслідування незаперечно довели, що в саботажі брало участь троє робітників — Герман Шульц, Франц Марнет і Пауль Боланд. Коли кинулися їх арештовувати, з'ясувалося, що двоє з них, Марнет і Боланд, уже давно на фронті. Боланд загинув. Франц Марнет пропав безвісти. Третього, Германа Шульца, що залишився працювати на підприємстві, було заарештовано і страчено. Цим гестапо перед кінцем ще раз довело, що його коси й далі скопують усе так само запопадливо і вправно, достоту як і коса давно непотрібного й цілком усуненого господа бога,— так само чисто, під корінь.

Коли Герман Шульц ранніми ранками вибирався велосипедом із свого села, що на правому березі Рейну, до міста, йому треба було переїжджати міст через річку Майн, щоб дістатися на вулицю Вільгельма Опеля, яка раніше звалася просто Довгою. Він завжди тричі сигналив, а тоді кидав погляд на кухонне вікно великого наріжного будинку. Вікно було завішене гардинами, на підвіконні цвів журавельник. Пані Боланд навіть премію одержала за нього, як перед війною керівничка їхнього кварталу, що займала одночасно

якусь посаду ще й у націонал-соціалістській жіночій спілці, скориставшись з капітального ремонту будинку, влаштувала конкурс. Будинок був триповерховий, досить старий, збудований десь у перші роки нашого сторіччя. За свій вік він бачив не одне покоління робітників і добрих десять чи й п'ятнадцять тисяч ранкових та нічних змін, що проходили чи проїздили повз нього з Костгайма, Майнца-Кастеля і довоколишніх сіл.

По трьох Германових дзвінках вікно розчинялося. У легкому серпанку гардин вистромлялася з нього голова пані Боланд, немов кругле, сріблясто-лискуче вранішнє сонечко. Вона була й так старша за свого чоловіка, а здавалася ще старіша. Вона вигукувала: «Він іде!» І коли Герман минав ганок, Пауль Боланд уже сідав на велосипед. Це був маленький, патлатий чоловічок. Йому дали прізвисько Бурячок, що дуже йому пасувало, бо його обличчя завжди ставало буряково-синє, коли він вип'є або коли бував надто вдоволений чи сердитий. Обидва вони трималися один одного в людській гущі велосипедистів; при виїзді з вулиці Вільгельма Опеля вони зустрічалися з таким собі Францом Марнетом, що їхав з Шмідгайма. Він до них не приставав, а вони теж навіть не віталися до нього. Це вже давно нікого не дивувало. Бурячок часто пояснював причину. Шульц і Марнет багато років були друзями, але невдовзі після Марнетового весілля посварилися. Франц відступив Германові в оренду по домовленій ціні садок на Майні, що належав родичам його дружини. Та виявилось, що помпа для поливання зіпсована. Звісно ж, Герман, довідавшись про таке, розсердився. Зрозуміло також, що Франц, нарешті оженившись, більше дбав про вигоди для своєї родини, ніж чужої. З цього, власне, моменту всі балачки снувалися навколо його одруження. У Францові, певно, щось було таке, що відштовхувало від нього дівчат. Численні

Його залицяння закінчувалися невдачами, поки не знайшов він свою Лотту. Вона була не надто вже молода й не дуже вродлива жінка. Одне око в неї було скалічене за прикрого випадку на роботі. Вона мала ще й маленьку дочку від якогось хлопця, що дівся невідомо куди. Не вельми приємний то обов'язок — рстити чужу дитину.

Та врешті увага людей відвернулась від цієї історії. Цілий світ хвилювався в німому очікуванні. Увагу людей привертала подія, що розгорталась у Франції й Голландії, у Англії й Африці. Увагу людей привертала подія, що відбувалися у далеких куточках світу — у північній гавані Нарвік і на середземноморському острові Криті. Тепер уже такі речі, як зіпсована садова помпа, нікого не цікавили.

Увечері, напередодні 22 червня, Пауль Боланд та Герман Шульц, повертаючися додому, як завжди, спіткали Франца. Він саме котив велосипеда, бо дорога до Шмідгайма виляся на гору.

Люди, долаючи втому, поспішали якомога хутчіше до своїх домівок — у місті чи довколишніх селах. Вони й не здогадувалися, що цей вечір, який нарешті поклав кінець ще одному гіркому дню, був тільки передпочатком. Надвечірнє сонце лиш де-де зблискувало на воді, ледь-ледь пробиваючися крізь завісу сіро-голубого диму. Довкола фабрик дим клубочився вгорі, чорний і густий, мов сажа. Він повисав над селами, і крізь нього ледве блимали цяточки вогників. Ці пугучні, моторошно раптові сутінки, гірко-солодкі на смак, осідали кіптявою в зморшках, у кутиках очей, у вухах, у ніздрях; вони лягали невимовно важким тягарем на серце.

Пауль, на прізвисько Бурячок, і Герман випередили Франца, який щойно зіскочив з велосипеда. Спостережливого Бурячкового ока не уникнув той єдиний короткий погляд, що кинув Франц на Германа. Адже погляд

годі стримати або замовчати, як слово, годі й передати далі або виказати. Він блиснув, пронизавши штучні сутінки, і зразу ж сховався в душу, бо там його вже більш ніхто не вгледить.

Через десять хвилин, стомлений і зомлілий, навіть помитися негодний, Пауль, сівши за кухонний стіл до юшки, пробурмотів:

— Дивина.

Дружина запитала:

— Яку ти там дивину знайшов у юшці?

— Та не в юшці,— відмовив їй Пауль.— В отій ворожнечі між Францом і Германом. Щоб ото двоє таких нерозлучних друзів обернулися на ворогів! І через що? Через якусь садову помпу?

— Яка там садова помпа,— відповіла дружина.— Для справжньої ворожнечі мусить бути справжня причина. А її люди не хочуть виявляти. От і вигадують що-небудь. Отож і знайшли привід — помпу.— А бачачи, що чоловік замислився, вона провадила далі:— Я думаю, що все те через дружину.— І додала, хоча Бурячок їй нічого не відказав:— Гадаєш, через Францову? Де там! Через Германову. Вона ж іще молодісінька. Вона йому годиться за дочку.

Пауль відповів їй коротко:

— Казна-що верзеш.

Тоді заходився коло кістки в юшці. Погризши її, мовив:

— Франц так подивився сьогодні на Германа, наче хотів йому сказати: «Я ладен помиритися, коли твоя ласка».

Пауль замовк і взявся знову за кістку. Йому набігла одна думка, але він не захотів її висловлювати вголос. Адже Франців погляд означав більше, ніж замирення. Він мовби потверджував непорушність давньої дружби. Одначе такі спостереження не для жінки.

Пані Боланд сіла перед ним і, глядячи на патлатого маленького чоловічка, що, тупо дивлячись перед себе, гриз кістку, відчула, як стислося їй серце від незбагненної скорботи. А коли він почав за звичкою висмоктувати мозок з об'їденої кістки, пригадався їй один сповнений відчаю недільний день, що ніби ввібрав у себе всі нанизані один на один людські болі. Вони тоді так само сиділи вкупі за столом. Тонкий посвист висмоктуваної кістки відтоді нагадував їй сурму, що звістувала нещастя: «Поліг на французькому фронті». Їй і не снилося, що її син може загинути. У Франції, де тільки здобувалися перемоги. Пауль тоді зачинив двері, щоб не збіглися сусіди на її плач і не чули, як вона, затиноючися, кричала: «Що нам з отих триклятих перемог!» На щастя, того дня Герман їхав велосипедом до жінчиних рідних, посадивши на рамі поперед себе маленького сінка. Пауль поманив з вікна батька й сина. Тоді ще вони були мало знайомі з Германом, тільки й того, що разом їздили на роботу. Пауль хотів був спершу затулити жінці рота, коли вона, побачивши малого, заголосила: «Покладіть край, поки й вашого не зжерли!» Та Герман лагідно відхилив Паулеву руку вбік. Той потай здивувався, що Герман з таким щирим, похмурим і мовчазним смутком гладить волосся чужої йому жінки. Малий синок теж чудувався подумки: «То ось як корчаться, гнуться від горя матері, коли ми, хлопці, вмираємо!»

Герман тоді просидів у них до ночі. Дивовижні слова говорилося там під щораз тихіше ридання жінки. А наступного ранку, мов нічого не сталося, вони поїхали на фабрику. Коли він пообідньої пори вернувся додому, його дружина була хоча й не втішена, але ніби якось трохи приспана тими виявами співчуття в горі, що їх вона несподівано почула від багатьох людей. Вона сказала:

— Можна подумати, що ми не знати що.

Не лише сусіди приходили одне за одним потиснути їй руку. З'явилася й керівниця кварталу, а за нею делегація від спілки жінок, робітничого фронту, гітлерівської молоді, 178-го піхотного полку. Бурячок сказав:

— Якби вони хоча б наполовину опікувалися ним так, поки живий був.

А тоді замовк, бо не хотів позбавляти дружину хоча б цієї мізерної втіхи. Їй видимо було приємно чути, що все-таки її сина люди запримітили. Вона тепер думала також, що її одинак наклав головою немарно: він, як їй доводили всі, хто приходив, загинув задля великої ідеї, за свій народ. Так міркувала жінка. А що думав її чоловік — невідомо. Він просто нічого не говорив про загиблого.

Пауль ще з кісткою в ющі не впорався, а Герман уже дійшов до свого надрейнського села Бінцгайма. Відколи після смерті тестя й теці він перебрався туди до їхньої хатини, дорога додому йому була найдальша. Однак він почував себе вільніше, коли втікав з-під зловісного туманного ковпака, переїхавши Майнський міст і звернувши на прибережну дамбу, що вела до його села. Рейн блискотів поміж вербами. Герман чув пах води й землі.

Марія ждала його коло ганку. Голова її була пов'язана хустиною, і тому вона більше скидалася на дочку селянина, ніж на дружину фабричного робітника. В її ясных сірих очах світилась безмежна відданість йому. Вона ледь злякано насушила брови, коли подала Германові до столу трохи пригорілу юшку, бо боялася його, мов того суворого батька. Проте Герман або вдав, ніби нічого не помічає, або й справді не помітив нічого — і вона весела та зраділа вибігла геть, наспівуючи собі

щось. Його завжди мучили докори сумління, коли він чув її чистий голосок, бо узяв її за себе п'ять років тому ще зовсім юною дівчиною, щоб мати хоч якусь розраду в своєму заплутаному житті. Він щонаочі боявся, надто ж у перший рік одруження, щоб його хату не оточили есесівці чи штурмовики. Але він грів себе надією, що вона не здогадувалася про страшну небезпеку, яка лише дивом дивним оминула його. З усього кола давніх своїх друзів він залишився єдиний поза підозрою; з іншими час зробив своє: одних ув'язнено, других замордовано, треті втекли. Йому було дано пораду сидіти тихо і берегти себе для найважливішого. Та хіба взагалі можна уберегти нестримно порске, як в'юн, життя? Як? І для чого? Інколи його поймаło почуття, що те, найважливіше, давно вже розпочалося, а він ще й досі себе береже.

Молода жінка співала, рада, що він їй і не натякнув про горілу юшку. Він тим часом розмірковував над казаним йому в дитинстві: хто життям своїм не боїться важити, той виграє його.

Синочок смикнув його за рукав. Щомісяця на одвірку робилися зарубки, з яких видно було, наскільки хлопчик підріс. Батько почав карбувати їх, ледве син зіп'явся на піжки. Угорі, на три долоні вище останньої зарубки, стояв самітно глибокий карб. Коли Герман його вирізував на одвірку, він подумав собі: «Поки син дотягнеться до нього, Гітлерові буде капут. Мені не доведеться його віддавати до нацистської школи».

Хлопчик спритно струснув з ніг капчики і в самих шкарпетках став коло одвірка. Він сам поклав собі на голову єдину книжку, що завжди лежала на комоді,— бабусину біблію, з якою мати ніколи не розлучалася. Він якомога виструнчився, намагаючись дотягтися до останньої зарубки. Герман подумав: «Небагато вже в нас лишилося часу. Щось не тим діло пахне. Оці

блискучі перемоги у Франції всім затуманили голови. Не варт хлонцеві так витягуватися: він і так росте занадто швидко». І він подумав також, що треба хоч раз, хоч один-єдиний раз бодай коротко, але щиро поговорити якось із Францом: самітність стає нестерпна. Він так думав і почував потребу поговорити не тому, що той вечір був передпочатком, а тому, що таке почуття мав кожного вечора.

На світанку, ще як слід не прочулавшись від сну, хоч і вмився до пояса холодною водою, Герман підійшов нетвердою ногою до велосипеда. Він злився, що і в неділю випало працювати. Дружина, заваривши йому кави, уклалася знову в ліжку. Кризь завішені сільські вікна пробивалося світло. Досвітні зірки виблискували над вербами занадто ясно й виразно, всупереч постанові про затемнення. Але вони зовсім зблідли, поки він наблизився до перехрестя, звідки дорога завертала до села Рідлінгена. Там його піджидав, повернувшись лицями до нього, гурт робітників.

У сутінках він не міг розпізнати облич, але серце його, мовби зв'язане з ними в якийсь таємничий спосіб, грізно закалатало.

— Германе! — звернулися до нього робітники.— Германе, що ти тепер нам скажеш?

— Я? Про що? — запитав своєю чергою Герман.

Тепер, коли ці бліді лиця оточили його, а очі їхні блискали на нього, він зрозумів, що напередодні сталося щось незвичайне. Він зрозумів також, що вони тому його тут і очікують, щоб почути від нього, власне від нього, пояснення, хоча він і уникав їхнього товариства, завжди був скупий на слова й відлюдний.

— Він ще нічого й не знає,— заговорили чоловіки.— Уявляєте, він ще нічого не знає!

Один з них, на прізвище Зіверт, дивлячись йому просто в очі, сказав:

— Війна з Росією.

Усі втупили очі в його лице, неначе звістка, щойно йому повідомлена, була закляттям, що відкривало вхід до тасмничої печери. Але робітники, не добачивши в світанковому мареві, як зблідло Германове лице, тільки й зауважили на ньому якийсь чудний, не зрозумілий їм вираз, сповнений гордості й замкнутості. Зіверт так само пильно дивився йому в очі. Германові треба було щось нарешті сказати. І він промовив:

— І з цим ми мусимо впоратись.

По такій відповіді Зіверт відвів свій погляд. Він зараз і розчарувався, і заспокоївся, бо нічого підозрілого від нього не почув. А старий Бенч задумливо дивився на нього збоку. Він знав Германа вже здавна. Що таїла в собі його відповідь?

Нараз усі немовби опам'ятались і кинулися до велосипедів. Вони щодуху гнали насипом, і Герман уловлював уривки фраз: «Починається...» — «Ні, це вже кінець...» — «Цього слід було сподіватися». — «Та ні, могло й не бути...» — «Отепер минеться...» — «Отепер почнеться...»

Але він, Герман, щойно вони наблизилися до мосту, куди з усіх сіл плавом пливли робітники з наляканими й стурбованими обличчями, відчув, ніби його дім, його дружина і його дитина лишилися десь ген позаду, як далеке видіння, і ніби й сам він, власне, проїжджає востаннє мимо всього довколишнього: мимо купок вузлуватих верб, церковних веж по той бік річки, мимо пристані з двома причалами — і ніколи вже більше він усього того не побачить. А коли він уже з'їхав з мосту, коли нарешті в'їхав у фабричну зону, то відчув раптом смерть так близько коло себе, як відчуває її кожний, хто вирішив пожертвувати собою. Перед мостом через Майн стовпилися всі, що прибули сюди — хто поромами, хто по шосе, хто путівцями з навколишніх сіл. І на усіх

обличчях, так здавалося Германові, проступало щось таке, немовби вони, вже зотлілі, сьогодні, у вранішній млі, пробудились од вічного сну. Він подумав: «Невже вони й сьогодні вистоять біля верстатів свої десять годин і вироблять свою норму, коли напевне знають, що все це піде проти Червоної Армії? Ні, мертві пробуджуються не для того, щоб знову повернутися в таке саме життя. Ні, неможливе не стане можливим!»

За Майнським мостом довкола маленького сірого опея, що належав старшому інженерові Кресу, з'юрмився гурт. Крес був жвавий, насмішкуватий, дотепний чоловік, що вмів ладнати з усіма. Він і тепер дивився з іронічною усмішкою на тих, що оточили його.

— Пане старший інженер,— запитували вони,— невже все правда?

— Ну, звісно, що правда,— відказував він.— Ви ж самі усе чули.

— І з ними так само швидко впораються?

— Авжеж,— сказав Крес.— Коли вже фіорер перейде Німан, то він зруйнує велику державу.

Одна пара очей серед сотні інших уп'ялася в нього. Крес упізнав, чії то очі. Якось п'ять чи шість років тому він мав коротку зустріч з Германом. Вони одразу ж упізнали один одного, коли з різних підприємств потрапили нарешті на той самий завод. Але вдали, що вони незнайомі, ніби їхнє нічне побачення у Франкфурті випало їм із голови, як і короткий потиск руки, що ним Герман тоді закінчив своє повідомлення про щасливий кінець Гайслерової втечі,— обидва вони до неї доклали рук¹. Довго ще по тому Кресові сінало насмішкуваті губи при згадці, що він прихистив у себе на ніч утікача і це колись може виплисти наверх.

¹ Йдеться про Георга Гайслера, героя роману Анни Зегерс «Сьомий хрест».

Цікаво, де тепер Гайслер? На землі? Під землею? Поліцай подав знак — і Крес обережно спрямував авто вулицею, на якій з цієї ночі було вдвічі більше постових. У людській тисняві раз по раз гримотіло уривчасте «хайль». Одначе те «хайль» викрикували не перехожі, воно вилітало з гучномовця, встановленого на перехресті. Неприродний голос гучномовця переплітався із звичайними людськими розмовами: «І як тільки росіяни зважилися піти війною проти нас?» — «Та ж то ми пішли проти них». — «А ще вчора говорили про дружбу й мир навіки». — «Чи не могли б ви заткнути свої пельки!» — «Коли гаркають «хайль», то ти, певно, свою роззявляєш».

Перед будинком на розі, де Герман щоранку тричі сигналив дзвінком, стояв гурт робітників. Бурячок уже ждав його на вулиці і розшукував очима в натовпі велосипедистів. Єдиний раз цієї ночі, коли він одержав звістку про загибель сина, Герман бачив на Паулевім обличчі, дитячому й старечому водночас, таку розгубленість.

По дорозі Пауль сказав Германові:

— Отже, тепер і ми повинні стати проти них?

— Ніхто не повинен, — відповів йому Герман.

Три слова, як три камінці, вкинуті між жорна в млині, змусили Паулеві думки заскреготати й зупинитися, заскреготати й зупинитися.

Коли ще влилося робітництво з Вісбаденського шосе, потік велосипедистів зробився такий густий, що, здавалося, між двома стрічками пішоходців середина вулиці рухається в напрямку до Гехста. Стоячи Пауль скидався на гнома, та коли він сидів на велосипеді, то йому не треба було дивитися на Германа знизу вгору. Проте зараз Герман не зауважував косих поглядів Паулевих. Він дивився просто перед себе і дослухався, що гомонять навколо нього: «Отже, війна ще тільки роз-

починається». — «До зими її треба впорати». — «Там же в них немає ніякої армії». — «Кілька тижнів — і їм кінець, а то...» Пауль анітрохи не здивувався, що, тільки-но Вісбаденське шосе лишилося позаду, поряд Германа раптом опинився Франц. Пауль цього ранку анітрохи не здивувався, що Герман заговорив до Франца, мовби між ними ніколи й не було розбрату, мовби між ними не було й сліду ворожнечі.

— Як ти гадаєш, норму й сьогодні виконають? — запитав Герман.

І Франц відповів:

— Ні!

Перед від'їздом на роботу Франц мав лише кілька вільних хвилин — дізнатися про новину й попрощатися. Сусідка з другого поверху стояла серед кухні ще в нічній кофтині. Вона випорснула звідти, щойно він туди зайшов. Лотта була біла мов стіна. Що з нею сталося? Вона забула навіть прикрити жмутком волосся спотворене хворе око. Він ухопив її за руку; вона подивилася на нього своїм здоровим оком і сказала:

— Війна з Росією.

І відвернулася. Обоє кілька хвиль нервово бігали сюди-туди, як по клітці, по тісній кімнаті. Потім жінка якимось дивним порухом притиснула обличчя, а надто своє хворе око, до маленької фотографії, пришпиленої кнопками до стіни. З фотографії дивився молодик із веселим і сильним обличчям, що враз викликало довіру. Його було вбито влітку тридцять третього. Франц збагнув, що його дружина, коли zostавалася наодинці, часто так припадала до фотографії. Збагнув і те, що той молодик був перше і єдине кохання в її житті. Проте почута звістка була така разюча, що приглушила тепер цей його біль.

Він тільки сказав їй:

— Ну, Лотто, мені вже час вирушати. — І додав: —

Тепер треба бути готовому до всього: може, пішовши з дому, назад уже не повернешся.

Усе те сталося десять хвилин тому. За цей час він якраз устигав спуститися з гори. Тепер він їхав ліворуч Германа, по праву руку — Бурячок, попереду них — старий Бенч між братами Фріцом та Ернстом Ендерсами. Потім Пауля відтиснули вбік і між ним та Германом опинився Абст. Франц на хвилику загальмував велосипеда і став лівою ногою на землю. Не знімаючи правої ноги з рами, він нахилився всім тілом донизу і почав нібито підкручувати ослаблу гайку. Біля нього враз опинився Герман і почав йому допомагати та щось доводити. Далі Бурячок, озирнувшись, помітив, що Франц на знак порозуміння кивнув Германові головою. Невдовзі ряди змішалися, і Герман їхав тепер між братами Ендерсами. Пауль раніше зовсім не знався з Францом, бо той останнім часом узагалі не спілкувався з Германом. До Германа ж Пауль прихилився, як люди прихилиються, коли раптом доля їм дарує ще раз у житті несподівану дружбу. Зовсім по-хлоп'ячому він поривався проникнути в думки і почуття Германові, намагаючися в них розгадати для себе те, завдяки чому товаришеве життя було яскравіше, ніж його власне. А власне його життя перебігало і до війни, і під час війни одноманітно, в якомусь глухому невдоволенні. Якби хто зажадав, — щоправда, такого не знаходилося, — заглянути йому всередину, він би подивувався невимовній гіркоті й тузі в Паулевім серці, від яких воно, здається, висохло і втратило здатність до будь-яких почуттів. Та ось зустрівся на його шляху Герман, зажадав заглянути йому всередину — і нічому не здивувався.

Пауль помітив, що Франц йому щось хоче сказати. Він під'їхав ближче.

— Порозважай трохи Абста, — кинув Франц, — і як

побачиш, що я розмовляю з Германом, під'їдь знов до мене і передай далі, що я тобі скажу.

Пауль не здивувався, що Франц раптом розламав бар'єр мовчання й замкнутості, яким відгородив себе від Германа в останні роки. Він тепер тримався Абста. Франц утиснувся між Германом і Фріцом Ендерсом.

— Германе,— мовив Франц,— кажи хутчій, що я маю робити?

— Прикусити язика і...— промовив той обережно, дивлячися просто перед себе: — Робить коротший ударник, щоб не діставав до капсуля.

А потім Герман швидко обернувся до Ернста Ендерса і засміявся, бовкнувши щось таке, від чого зайшовся сміхом і Ернст. По тому він став пильно дивитися вперед, тільки губи його й далі усміхалися. Він думав: «Якби мені вдалося ще спитати Креса хоч про дещо, відтак передати все те далі, поки ще не в'їдемо в тунель, було б просто чудово, бо там уже буде запізно». Він ще щось гукнув сміючися Ендерсові. Поки той трусився од сміху, Герман, дивлячися просто перед себе, нечутно для інших сказав те, що призначалося тільки Францові:

— Бенчеві для ливарного цеху передай: нехай він робить слабінку в капсулі, тоді він не вибухатиме, а лише розколюватиметься надвоє.

Фріц Ендерс голосно заговорив до свого брата Ернста:

— Він думає, що крутитиме нами знову, як йому захочеться.

Ернст перестав сміятись і відповів Фріцові:

— Тільки щоб облизня не спіймав.

Франц і Герман ззиралися. У сказаному вони відчували натяк. Але так і не дізналися, кого мали на увазі брати, бо вони звернули на путівцець.

Пауль наздогнав Франца:

— Малий Абст не дає мені спокою. Запитує, що робити. І негайно ж. Сьогодні, зранку.

— Нехай перегартує пружину ударника і охолоджує її дуже повільно. Тоді в ній не буде сили. Хай він це перекаже Деррові, Мозерові, своєму братові й більше нікому.

Франц обернувся до чоловіка, що їхав позаду, вуста його видавали криву усмішку. Це здавалося дуже дивним, бо його лице було завжди похмуре й задумливе.

Коли воно дісталися до поля, Бенч упритул під'їхав до Германа:

— Багато дечого можна зробити...

— Ти це про що?

Їхні погляди схрестилися й аж у саме серце проникли кожному.

— Похибки в запальнику,— відповів Бенч. Його й завжди важко було зрозуміти, і взагалі він розтуляв губи тільки тоді, як уже доконче треба.— В трубці провертати дірочку, щоб іскра запалила порох ближче.

Герман кивнув головою. Правда, останнім часом він не дуже покладався на Бенча, але й не мав нічого проти нього. Він просто спостерігав за ним і ждав. І тепер Герман окинув його бистрим поглядом. І кожен побачив у очах у другого ясні крапочки, мов те світло в печері, якою вони брели навпомацки всі ці роки, сповнені недовіри й самотності.

Більшість поїхали по шосе до Грізгайма. Менша групка робітників спрямувала свої велосипеди полем до будівель, де розташувалися деякі цехи грізгаймських заводів. Над новим висілком, що стелився рожевою стрічкою кубиків за картопляними полями, висів круглий диск сонця. Все було оповите легким серпанком. Межами і вузькими стежинами люди з висілка квапилися на роботу. Вони всі знали новину. Німецьке військо вже перейшло річку, захопило троє сіл. Подробіці

надалі повідомлятися не будуть, щоб не виказати себе ворогові й тим самим не зірвати наступу. Деякі висловлювали сумнів: «Чи правда ж то?» Інші говорили: «А може, їх тільки впустять до себе, щоб заманити в пастку?» Вони казали не «нас», а «їх». Вони казали також: «Гаразд, до зими все впорують, а потім? Якщо до зими все впорують, почнеться щось нове?» — «Отже, договір про ненапад — котові під хвіст, а ще вчора писали, що він непорушний як скеля». — «І навіщо було тільки затівати?» — «Це мусило колись статися».

Жили в людях рештки спогадів, жевріли вони приховано у багатьох їхніх тривожних думках (навіть вісім років неспроможні були їх випалити чи витруїти), що там, на Сході, є нездоланна країна, одмінна від усіх інших на землі.

Франц під'їхав ще раз до Германа і кинув йому знову кілька слів:

— Останній контроль — у Креса. Як він поводитиметься? Про нього нам нічого не відомо.

— Коли він щось і помітить, — цебто як захоче щось помітити, хоча, по-моєму, навряд, коли навіть і повідомить, ніхто не доведе, що це щось більше, ніж звичайне собі недбальство. Перекажи ще: кожна п'ятнадцята граната — не частіше. І не говори більше до мене.

Одначе перед тим, як зайти у заводські ворота, Франц ще раз підійшов до Германа:

— Але ж як ти викрутишся?

— Про мене не турбуйся. Я, може, десь, між іншим, і знайду брак, і нагримаю на кого-небудь, але решту я можу ж прогавити.

Франц пропхався зі своїм велосипедом до контрольного пункту попереду Германа. Пауль уже проїхав. Перший контроль був при воротах, у мурі, що відгороджував завод від навколишньої рівнини. Той мур був іще вищий за стіну, якою був огорожений власне сам

завод. Проміжок між муром і заводською стіною називався тунелем, хоча за дах йому правило чисте небо. Герман дочекався Зіверта. Той здавався йому найліпшим супутником для решти дороги. Зіверт перезирнувся з вартовим, а той віддав йому контрольного жетона, для ока пропускаючи саме його за всією формою, бо ж Зіверт був довірена особа нацистської партії і таємний наглядач. Вдоволено насвистуючи, він пішов собі далі, хоча іншим, що опинилися між стінами, робилося тоскно на серці.

Правда, над ними ще височіло чисте небо. Але червене сонце вже не пробивалося крізь туманну завісу. І різкі тіні не падали на землю. У тунелі гуркіт машин лунав гучніше, ніж надворі, гучніше навіть, ніж на самому заводі. Решту дороги вони йшли в диму й тріскотняві, мовби на зміну обложеним у фортеці. Власні голоси у тунельному проміжку між першим контролем коло брами в мурі і другим контролем при вході на завод лунали, нібито чужі. У полі дзвінки й глухі голоси зливалися в один загальний гомін, і глухі голоси чути було не гірше, ніж дзвінки. Тут, між стінами, чутно було тільки найкрикливіші голоси: «Ми з ними хутко впораємось».— «Наш фюрер їм покаже».— «Вони самі щойно своїх генералів порозстрілювали».

Одні думали: «Коли й там усе покотиться так швидко, як скрізь, то нам ніколи вже не визволитися з-під Гітлера». Інші міркували: «Чи є яка рація тут проти цього боротись?» — «А коли інші не підтримають?» — «А як раптом я зостануся сам? Тоді ж одразу помітять, що це моя робота».— «А чи багато знайдеться таких, що чинитимуть, як я?» І тільки троє з усієї робітничої маси думали: «Я скоріше ладен загинути сьогодні тут, на місці, ніж пальцем ворухну проти цієї країни». Ті троє були Герман, Франц і Пауль, на прізвисько Бурячок.

У роздягальні Герман ще раз зіткнувся з Бенчем. Він охоче ще раз повторив би йому свої поради, але Бенч уникав його погляду. Коростою чорних літер рясніли на стінах заклики й накази. Гучномовці ревіли на всю силу, передаючи промову чи то по заводській, чи по державній радіосітці; бездушний, якийсь безтілесний, але владний голос супроводжував кожного до робочого місця словами: «Німецькі робітники, діти німецького народу, що вашими руками сьогодні зробиться... Ви від сьогодні захищасте не тільки Німеччину, ви захищасте цілу Європу...»

І хоч би які відповіді чулися там, поза стінами заводу, тут давалося тільки дві — «хайль!» або мовчання. Перше ніж розійтися по цехах, — Герман у другий монтажний, Абст — у ливарний, — Герман пошукав очима товариша. Усе Абстове чоло зборознилося тонкими зморшками, мовби його збрижило вітром. Він був аж зелений. «Я, певно, теж від цього світла позеленів», — подумав Герман. Пауль пройшов повз нього до ливарного цеху. Його чоло було гладісіньке. Герман сьогодні уперше помітив, що тільки у Пауля на лобі нема жодної зморшки. Хоча й він при світлі ламп зробився зеленаво-блідий, однак Пауль завжди лишався Бурячком, чи був він зелений, чи рожевий. Не було такого світла, яке б змінило його.

Франц затримався коло дверей, поки не надійшов Герман. Він сказав йому:

— Шпенглер знову йде вантажити до контрольного приміщення. Він словістить нас, як поводить Крес.

Фріц Ендерс заступив свого попередника в монтажному цеху. Він звіряв за еталоном деталі в ящиках, що надходили з верстатів. Кожен у цеху знав, що він свояк і приятель Зіверта. Такі взаємини не полишали сумніву, що від нього годі сподіватися чогось порядного. І хоч який він там був зухвалий та веселий на вулиці, та

щойно опинявся в стінах заводу, сміх його де й дівався. Він так ретельно стежив за кожною деталлю, що мимо його прискіпливого ока ніщо б не прослизнуло непомічене. Просто в голові не вкладалося, щоб він чогось не допильнував. Якість для нього свідчила не просто про майстерність чи недбальство робітника, а й про напрям його думок. Після належних контрольних вимірів він відсилав ящики в монтажні цехи. Там з окремих деталей монтувалися дві основні частини ручної гранати.

Герман у другому монтажному цеху перевіряв гранати вже цілком зібрані й заряджені. Після того як він робив позначки крейдою на ящиках, їх відвозили до останнього монтажного столу. Там угвинчували в гранати капсулі й ставили на кожній штампель.

Герман завагався. Він подумав: «У цієї гранати короткий ударник. Може ж бути звичайна випадковість: вона ще виготовлена в нічну зміну. Я її викину як браковану. Зате я можу легше пропустити те, що ніде від наших людей». А потім він подумав: «А все ж треба було її пропустити». Він-бо відбракував гранату з коротким ударником, що не дістав би до капсуля. А тепер ударника замінять — і граната вибухне.

Він відчував, де сидить Франц, і не дивився в його бік. Франц також з не меншою силою відчував, що його друг разом з ним в одному цеху. Його ще дужче поривало до Германа, хоч він сидів у самому кінці цеху. Аж параз заgrimів гучномовець, поставлений не знати як і коли в їхньому цеху: «Німецький народ! Ми перейшли річку Л. Сили росіян у п'ять разів більші за наш підрозділ. Ворог міцно окопався на березі. Він наважився за всяку ціну втримати свої бойові позиції».

Франц кинув погляд у кінець цеху, де стояв монтажний стіл. Снаряди гули й розривалися в ефірі. Всі обличчя й руки видавали напруження й сум'яття. «Ось, брати німці, перший наш солдат ступає на ворожий

берег. Він загинув... Наші кидаються слідом... Росіяни відчайдушно опираються... Ви, німецькі робітники, у себе, на батьківщині... Все, що кожен із вас у цю хвилину виготовить...»

Уже підкочували свіжу партію гранат. Вона прибула від нової зміни, від своїх людей. Герман придивлявся до браку, як до найбільшої коштовності. «Чому Абст не втямив, що пружину треба охолоджувати повільніше, щоб вона втратила пружність? Зате вже такий, як Бенч, сам усе гаразд розуміє. І дорогою він же мені все пояснив. Сам навіть запропонував. Він таке робив і за першої світової війни, під час страйку робітників військових заводів 1917 року. Завдання лишилося те саме. Тоді Бенч його розумів. Та й тепер, ще не доїхавши до заводу, він збагнув, що має робити. Хіба так раптом щось змінилося? Невже обов'язок став інший? Чи страх — інший? Чи смерть — інша? Чи, може, важче стало розлучатися з життям? Можливо, — міркував далі Герман, — його руки рухаються в інший бік, ніж думки? Таке буває, коли занепадає віра в те, для чого живеш. Спочатку, либонь, і сам не помічаєш, як віра твоя гасне. Відчуваєш тільки, що став дуже боятися. Чому ж ще не натрапив на жодну несправну гранату? Що ж там роблять ці троє — Боланд, Дерр і високий Абст? Малий Абст на них так покладався. Гранати надходять з їхнього цеху, і ніякого браку я в них не знаходжу, — все як годиться. Абст був такий певний за цю трійку! А може, й сам він утратив віру, а з ним і ті троє, що на них він покладався?»

Франц зі свого місця не міг добачити розчарування на Германовім обличчі. Він почував тільки, що перші могутні пориви хвилювання минули. Тільки тепер йому нараз стало ясно, який він самотній. Світ поза ним спокійно жив далі. І тільки він кількома порухами руки виключив себе із звичайного життя, до якого всі

інші призвичаїлися. Він зробив ударника ледь-ледь коротшого, щоб не діставав до капсуля. І те невеличке вкорочення ударника незмірно віддалило його від решти людей.

Нараз Германове розчарування де й поділося. Те, що він тримав у руці, було, без сумніву, Паулеве вітання. Пауль працював у іншому цеху, аж за двома стінами. Його старе, дитинне на вигляд обличчя усе, крім лоба, взялося зморшками. Він навіть не мав часу уявити собі, як його граната вибухне, ще не долетівши до цілі. Йому тільки на серці ставало легко й бадьоро, коли він, закусивши губу, спрямовував свердло косувато. Його висохле серце потепліло, як у давні часи.

Наспіла обідня пора. Сонячне проміння линуло пасамами крізь скляний дах. Бганки на одязі й зморшки на лицах у людей давно вже припали пилом.

Гучномовець на перерві кричав: «Держава, що безсромно називає себе соціалістичною, злигалася з грошовими мішками та жидівськими банкірами. Від сьогодні вона стає найважливішою ланкою в капіталістичному оточенні нашої батьківщини. Зіткнення було неминуче. Наш фірер до того часу уникав його, поки це дозволяли честь і наше майбуття. Велика година нарешті настала. Відтепер кожен завод стає кузнею зброї німецького народу. Всі горни повинні палахкотіти безперестану». Зіверт свердлив очима то одного, то другого робітника. «Дивися й на мене,— думав Герман,— вивір'яй, чи я насправді ще той, кого занесено у твої списки,— колишній червоний, що вчасно схаменувся, навчений гірким досвідом. Ми обидва, Зіверте, знаємо, що означає цей день. Він для нас — останнє велике випробування». Найстаріший з Германового цеху, Штрауб, на прізвисько Дідусик, пробурчав:

— Там видно буде.

Після обідньої перерви, коли робітники розходилися

по цехах, свіжі плакати, розвішані по всіх стінах, уже погрожували суворою карою за всяке недбальство, бо найменший недогляд може поставити під загрозу життя німецьких солдатів. Кожне слово сумніву каратиметься як підрив авторитету армії. Пішли чутки, що якогось чоловіка, на ймення Бец, уже заарештовано. З його вуст зірвалося якесь неприпущенне зауваження. Його вже відслано в табір Остгофен.

Герман, як і Франц, як і будь-хто на його місці, не міг увесь час триматися в найвищому нервовому напруженні. І коли він знову став до праці, серце йому так охолело, як раніше було розгарячилося. Він уже ввійшов у ритм звичайного життя; тепер воно було для нього ще звичайніше. Руки рухалися, як завжди, обличчя товаришів були такі ж безбарвні й стомлені, як завжди. Він глянув на Франца. Хоча Герман загалом і почував над Францом свою перевагу, усе ж тепер йому додадо мужності спокійне, таке знайоме обличчя. Франц був добродушний, як завжди, і, як завжди, трохи неповороткий.

Але тепер Франц ждав щохвилини, що на плечі йому ляже чиясь рука і відведе його з цеху. Тим часом готові гранати, напевне, вже дійшли до Креса. Інженер при контролі вже міг натрапити на брак і, двічі знайшовши таку саму ваду, насторожитися. Тоді дослідять цілу серію. І коли буде встановлено, що в багатьох гранатах пружина не може подолати опору шарніра, стане ясно, що брак тут — не випадковість. З обережності можуть усю серію вилучити. Одначе Герман ручиться за Креса і переконаний, що він не викаже. То правда, що Крес у останні роки цілком відійшов від активної боротьби. Проте для такої людини, як Крес, набагато легше удати, що він не помічає дій іншого, аніж самому зважуватися на дію.

До цеху зайшов один тип, на прізвище Шульце,

й кивнув Зівертові. Франц подумав: «Ну, мабуть, починається. Чи буде який переполох? А якщо мене заберуть, чи мій сусіда й далі працюватиме так само, як досі?»

Зіверт працював у кінці цеху при вході до контрольного відділення. Правда, він виконував свій робочий обов'язок, як і кожен інший. Пильна увага до роботи поєднувалася в нього ще й з аж надто пильною увагою зовсім іншого характеру. Коли Зіверт хутко підійшов до Шульце, Франц лишився такий же спокійний і м'який з виду, як і завжди. Він подумав: «На жаль, Герман помилився. Крес про все повідомив». За хвилину, що її якраз вистачило Шульце й Зіверту дійти до складальника, Франц перебіг думкою все своє життя. Вони були вже зовсім близько, коли Францові сплив перед очі образ дружини. Він знову побачив знівечене Лоттине око під час прощання вранці. Вона забула навіть прикрити його пасемцем волосся. Він побачив маленьку свою пасербицю Анні, що її полюбив, як рідну дитину. Він подумав: «Лотті вдруге не пощастило в коханні, хоч, власне, сьогодні це не завдасть їй такого болю, як тоді. Вона ж бо мене так і не любила». Шульце поклав руку на плече Германові. Зіверт щось сказав і засміявся. Потім повернувся знову до свого робочого місця, а Шульце вийшов кудись із зали. Якщо Герман і зблід ту мить, то припале пилом обличчя заховало його блідість. Отож на ньому, крім пильної зосередженості, не можна було помітити нічого.

Герман не міг більше приховувати од себе: діяти за його інструкцією, певно, ніхто не зважувався. І він вирішив сам допомогти справі. Час від часу він ударяв молотком по шарнірах, щоб запальник не міг спричинити вибух гранати.

Франц вирішив не зважати на дрібниці і в жодному випадку не втрачати спокою. Він тепер був перекона-

ний, що Герман цілком правильно оцінив Креса. А тим часом сам Герман тепер завагався. Адже навряд чи ще хто робить таке, як він; а тому Крес, перевіряючи гранати, міг ще й не натрапити на брак. Зате як натрапить та викаже, то тим легше буде виявити саботажників. Їх, щоб не привертати уваги на заводі, арештують одразу ж по закінченні зміни, як ітимуть додому,— якщо, звісно, Крес щось помітить та викаже. За себе Кресові не було чого боятись: хто, зрештою, зможе щось йому закинути, коли ящики вже вийдуть з контрольного відділу. І все ж Крес, що знав виробництво як свої п'ять пальців, найскорше міг уявити собі, що і як йому можуть закинути. Саме через це такі люди, як Крес, очевидно, бояться дужче, ніж інші. Адже ж інші теж сплюхували, а Крес боїться смерті не менше за всіх. Він хоче вернутися цілий додому, знов побачити дружину й дочку так само, як і всі.

«Сьогодні ввечері я вас обох побачу знову,— думав Крес.— І ви мене побачите, але не завважите, що той, з ким ви сьогодні привітаєтесь,— це вже не та людина, з якою ви віталися вчора. Мала мене ніжно-ніжно зустріне; такої зустрічі мені хотілося б від її матері. Поцілує мене в вуха й кінчик носа. Але чи то справжні мої вуха й ніс, чи то лише маска, яку я натяг на сьогоднішнє обличчя ще з учора? Дружина спокійно дивитиметься на нашу зустріч, налле всім чаю й почне розповідати за звичкою про різні справи, а думатиме все про те саме, кинуте якимось жорстоко мені просто в обличчя: «Колись ти хотів увесь світ змінити і за те я тебе покохала, однак не ти, а він тебе змінив». Вона приготує їжу, дбайливо й чемно, а водночас зневажливо-терпляче. І я все муситиму знести. Я не зможу їй пояснити, чому, власне, сьогодні вона має бути мною вдоволена».

Він уже завчасу спокійно підготував себе до того, що

сьогодні не все йтиме гладенько та рівненько. Він вряди-годи навіть згадував Германа. Такий чоловік, звісно, не міг угамуватись назовсім. І якщо йому досі не вдавалося нічого зробити, то сьогодні він неодмінно щось зробить. А втім, під заводським дахом знайдеться ще кілька таких Германів. Одначе хоч він уважно перевіряв гранати, а браку не знаходив жодного. Вимірявши приладами все що слід, він надіслав за приписом з кожної партії по гранаті на випробний полігон. І не здивувався, коли й звідти не надійшло жодного три-вожного повідомлення.

Шпенглер, що допомагав навантажувати й розвантажувати ящики, котрі прибували на останній контрольний пункт, а вже звідти відвозились запаковуватись, хоча й пильнував свого діла, але з й Креса не спускав очей. Проте він нічого не міг спостерегти на інженеровому обличчі, бачив лише, як кутики вуст його кривилися щораз насмішкуватіше. Та ось по обіді, невдовзі після перерви, щось змінилось в Кресовому лиці. І Шпенглер одразу ж уловив ту зміну: нічого нового в Кресовому обличчі не з'явилось, а скорше щось зникло. Вуста Кресові на якусь хвилиночку перестали кривитися чи то від насмішки, чи то від зневаги, чи то ще від чого. Якраз на стільки, скільки треба затратити часу на вимір мікрометром кількох деталей гранати, що потрапила йому до рук. Тої зміни в лиці вже й не було, коли Шпенглер удруге глянув на Креса. Він тільки зміг собі уявити, яке було б у Креса обличчя, якби... якби, подумав Шпенглер, те, що спалахнуло в ньому на хвилиночку, застигло назавжди. Гранати з ганджем Крес не відкинув, а поклав у ящик до решти. Шпенглер полегшено зітхнув. «Отже, Крес із нами,— майнуло йому в голові,— він не викаже». А Крес тим часом уже давно махнув своєму помічникові подавати для перевірки наступну партію гранат. Його рот кривився

знову чи то насмішкувато, а чи стомлено. Він мав неначе два лиця, одне поверх одного, так разюче, до омани схожі, хоча лише одне з двох було справжнє. Найменше він зважав на вантажника, що сьогодні, як і завжди, стояв від нього за кілька метрів на тому ж самому місці.

Після роботи в роздягальні Шпенглер підійшов до Германа й сказав:

— Крес про все знає, але він мовчатиме, будь спокійний.

Проте Герман не міг заспокоїти Франца та Пауля, а обидва вони, напевно, потерпають, що при виході їх зупинять і непомітно заарештують. Із власної полегкості він зрозумів, який радий буде за дві години побачити все знову: причал на Рейні, сучкуваті верби, дружину на ганку й синочка, що тертиметься біля його ніг, мов той вірний песик. Він також зрозумів, що боявся не менше від інших, а може, ще й більше. Він дужче за інших прив'язаний до життя, а того йому було б ще важче з ним розлучатися.

Після кінця зміни усім робітникам знов було наказано прослухати звернення по радіо. Хоч голос диктора видобувався з звичайного людського горла, з гучномовця він здавався якийсь нелюдський. Цей голос утовкмачував у мозки, що означає договір між Росією, Англією та Сполученими Штатами Америки: «Нема нічого дивного,— лунало з гучномовця,— що черствий і холодний діловитий дух британця, його націлена тільки на зиск натура зайшли в спілку з богоненависництвом і безвірництвом. Тепер, коли англійці, аби лиш процвітали їхні гендлі, не побоялися зв'язати себе з антихристом, наш обов'язок — рятувати християнство в Європі. Що важать для росіян договори й пакти? Це папір, який можна розірвати, коли захочеться. Якби ми сьогодні не напали на Росію, то вона б завтра стала проти

нас». Герман почув за спиною в себе глухе бурчання. То був, певно, знову старий Штрауб. «Вони сподівалися, що зможуть убрати нас у шори, що ми такі собі добродушні, наївні люди і за нашими спинами вони спокійнісінько собі озброюватимуться. А потім, як грім з ясного неба, нападуть на нас. Вони думали, що ми нічого не бачимо. Наш фюрер терпів, поки можна було терпіти. Він не хотів, щоб наш великострадний народ зазнав страхіть нової війни. Але фюрер побачив, що ворог покладає надію на наше недоумство, що він ладен щомиті накинутися на нас, а тому й постановив несподіваним нападом попередити його заміри».

Герман помітив, що трохи збоку перед ним стоїть Бенч. Він саме затуляв рота, щойно роззявленого для «хайль». Бенч і сам тепер вжахнувся свого вигуку й здивувався, як дивується заворожений чоловік тваринному крикові, що вилетів із його власної горлянки. Герман побачив і Креса, що стояв попереду, біля начальства. Його обличчя аж до кінчика носа було гордовите й байдуже. Жодного відблиску від довколишнього світу не можна було завважити на цій корі, жодної щілинки, крізь яку можна було б зазирнути всередину.

Як і на роботу, Герман перший у парі з Зівертом пройшов через прохідну при брамі. Не роззираючись нікуди, уникаючи будь-яких зустрічей, він щосили тиснув на педалі, аби тільки не потрапити в загальний потік велосипедистів, бо поривався якнайскорше дістатися додому. Рівнина розпросторилася в безконечність, щойно він вибрався з густого туману. Постових ще побільшало, а взагалі все лишилося незмінне. Тільки якесь виразніше, подумав Герман, так наче бачиш його, повернувшись з далекої й довгої подорожі. Вежі й фронти міста по той бік річки окреслювалися

так чітко й різко, мовби вони закарбовані для вічності чи привиділися вві сні. Вербові пні на дамбі, очерет, запах води — усе було, як завжди. Тільки самому йому було набагато легше всього того одцуратися, набагато легше було зректися самого себе. Ще було досить світло й тепло, коли він в'їхав у село. Але звідси, вище по річці, на схід від рейнського мосту, поля й села, церковні шпилі й хліба на пні почали вже непомітно огортатися сутінками. Перший день наближався до кінця. Час, про який думалося, що це вже кінець усіх часів, плинув далі. І люди знали, що на зміну дню страшного суду прийде новий і той новий день уже не буде такий страшний і незвичайний.

II

Герман лежав у ліжку. Ранок у нього сьогодні був вільний, і він поназагадував собі всякої всячини зробити, але тільки-но хотів устати, кожен мускул, кожен нерв просто волали за спочинком.

Його вважали на заводі за доконче необхідного й незамінного фахівця. Більшість робітників на підприємстві складали чужоземці й військовополонені, відколи вирішено було їх використовувати як робочу силу. Завдяки Германовій розважливості в його цеху рідко бували якісь пригоди. Хоча він і ухилився від будь-яких зближень, усе ж між ним і робітниками з самого початку було якесь таємне порозуміння.

Старий Бенч, після того як вони один одного довгий час уникали, сказав якось Германові:

— Тепер ти сам бачиш, що шкода змагатися з ними. Навіть полонені їм не противляться. Вони самі виготовляють гранати проти своєї ж країни.— Він говорив далі тим запальніш, чим упертіше мовчав Герман:— Коли кілька дурнів щось там і надумують робити, їх

відразу ж пристукнуть, а на їхнє місце поставлять нових. Нас замало. Коли ніхто не йде за нами, коли нас ніхто не підтримує, то все ні до чого. Ви теж на щось замірялись, та й чого ж тоді добилися?

Бурячка віддавна вже переведено в цех до чужоземців, бо там для безпеки потрібні були старі, надійні робітники. А Франца давно забрано до війська. Він так раптово зник з їхнього кола, мовби у прірву провалився, що Герман, замість болю в серці, почував лише невимовну пустоту. Її він надто гостро відчував щоразу там, де шмідгаймська дорога впадала в центральне шосе і він майже завжди колись зустрічався з Францом.

Крізь легку дрімоту Герман слухав ніжний голос дружини, рівнотонний, мов бджолине гудіння чи цвіркунове сюрчання. Він почув крізь сон, як його синок чимось стукнув і дружина урвала пісню й насварила його, а потім знову почала з тієї самої ноти, з якої й урвала, щоб угамувати хлопчика. Це знов ніби приспало Германа. Засинаючи й прокидаючися, він думав про те саме: «Що робити?.. Того минулого, що за нього хочеш зачепитися, вже немає; воно зотліло, потонуло, а як вряди-годи вирине, хочеш його схопити, а його знову змило, потопило. А те, що в тобі живе так само, як і в перший день, для інших тільки спогад. Не можна міряти всіх людей по собі. З кожним усе треба починати заново. Чинити, як ті, що колись розбуркували в людях перші сумніви. Тільки як їм щастило зроджувати сумніви в людських серцях? З чого вони починали? І з кого?» Думки ці діймали, турбували його, аж доки дружина за дверима починала знову співати своїм журливо-ніжним голоском, мов бджолине гудіння чи цвіркунове сюрчання. І тоді йому знов снилося, що довкола нього луки, хмари, конюшина й ставок із млином.

Маріїн спів знову стих. Вона ще раз вичитала хлопчикові, тепер за те, що він надто довго морочиться коло засува в дверях — прийшов хтось. По тому Герман почув, як його дружина щось каже у відповідь іншій жінці, голос якої здався йому знайомий. Марія тихесенько зайшла до його кімнати, щоб не розбудити його, коли б він спав. А що його очі були розплющені, вона заговорила:

— Знову прийшла та жінка, що вже в нас була якось. Від тих людей, що нам садок відступили. Щось хоче забрати. Здається, гвинта від шланга, він нібито десь там зостався в альтанці.

Коли Герман вийшов, його синок пильно дивився на дівчинку, що прийшла з незнайомкою. Він і собі глянув на неї. В її спокійних і яєних очах, що аж блищали під опуклим чолом, і навіть у тому, як вона тримала свою голівку, було щось від жінки, яку він знав десять років тому, а не від тієї, що тепер стояла перед ним. Жінка насмішкувато поглядала на нього. На півчоло у неї було хитромудро начесане волосся, що прикривало спотворене око. Те знали всі. Вона сказала:

— Гвинт загубивсь, а купити тепер ніде не можна. Будьте такі ласкаві, пошукайте ще раз як слід серед свого струменту.

Герман угледів у погляді її здорового ока гіркоту й суворість. Він кивнув їй і сказав:

— Пошукаймо-но вдвох. Дрібна ж річ, може, десь і загубилася між начинням.

Він зайшов разом з жінкою та дітьми за свій будинок і попростував полями до садка. Дівчинка одбігла вбік і щось зірвала. Вона присіла навпочіпки. Над нею, скільки оком сягнути, розпростерлося весняне небо, по якому пливли пухнасті хмаринки; довкола неї зеленіли куці й молоді, ще блідо-зелені вруна. Все ніби обступало маленьку дитячу постать. Герман промовив:

— Твоя донька буде така ж красуня, як і ти колись була, Лотто. Як ми тоді пишалися тобою! Ти була прекрасна, мов щаслива юність, про яку ми мріяли.

Жінка тихо одмовила:

— Авжеж, і мені втіха дивитися на неї.

Удвох вони підійшли до альтанки, яку минулої неділі Герман уже почав на весну фарбувати. Гвинта вони не стали шукати, а просто посідали на лавці. Герман сказав:

— Уже цілий рік мені так хочеться з кимось хоч раз щиро поговорити. Знаєш, на самоті думки просто розпирають голову. Хоча я вже й звик до самотності.

— Оце ж і я того прийшла до тебе,— відказала йому Лотта.

Вони трохи помовчали, наче мовчати вдвох — теж полегкість.

Відтак Герман почав:

— Про Франца ти ще й досі нічого не перечула?

Вона так примружилася, що її хворе око геть сховалося в зморшках. Зрештою, вона і не думала тепер приховувати його за пасмом волосся. Вона промовила:

— Не більш ніж ти. «День всенародної жалоби», видно, і його не минув.— Вона копирснула передком черевика в піску й провадила далі:— Я вже звикла втрачати найдорожче. Либонь, у кожному серці якась така цупка жила є, що на ній усе знов наростає. Бо мені від нього стільки вже шматків відривали, що там уже наче нічого не могло зостатись. А воно, бач, іще виросло, щоби знову зневіритися й знову з чогось радіти. Спершу, з самого початку вони вбили мого коханого. Влітку тридцять третього. А тепер відправили й Франца на Східний фронт. Бозна-що з ним там сталося: чи сплив він кров'ю, чи замерз на кістку.

Герман поквашливо сказав:

— Це ще хтозна.

Лотта хотіла щось одмовити, але стрималася. Вона уважно глянула на нього й відчула нараз, що Германова з Францом дружба значно міцніша, ніж її подружні почуття. Він не хотів миритися з неминучістю. Його не вдовольняли ненависть і скорбота.

— Я не вірю,— сказала Лотта,— що він по смерті на третій день воскресне.

Герман їй різко заперечив:

— А я не певний, що він справді помер.

— Але ж він під Сталінградом був. А там уся армія ляснула.

— Я за тієї війни був на фронті з першого до останнього дня. Я знаю, що таке розгром цілої армії. Не усі й гинуть поголовно. Завше по різних окопах та ямах лежатимуть з перебитими ребрами, з простреленими ногами. Будуть і такі, що завчасно переповзли фронт і здалися в полон. Багатьох і захопили. Якщо взагалі все це правда. Бо «хайлями» та фанфарами цього разу їм не вдалося заморочити наших голів. От вони тепер пробують по-іншому — опущеними знаменами, жалобними маршами.

Дівчатко заглянуло в альтанку. Герман сказав:

— Біжи-но, дівчинко, до мого малого. Він знає, де ще можна знайти вербових котиків.

Вони стежили, як діти йшли по залитому сонцем полю.

— Батько її вбитий,— сказала Лотта якось уже легше, байдужніше,— вітчим, певне, теж. І що з неї вийде, коли буде таке, як оце тепер?

— Щось ліпше, ніж із нас. Бо в нашому житті були самі тільки хиби та страждання.

— Ні, не все було хибне,— заперечила Лотта. Вона недбало відкинула назад волосся, як колись замолоду. І в її скаліченому оці між збриженими повіками спалахнули такі ж миготливі іскорки, як і в здоровому.

— Не все. Але занадто слабке і тим-то й хибне.

Жінка суворо відказала:

— А що ти зробив ліпшого? Хіба й ти не був слабкий? У перший день війни проти Радянського Союзу ви були на все готові. Ви щось робили.

Герман подумав: «Отже, Франц таки про все їй розповів».

— А після, як збагнули, що ви самі, розгубилися й принишкли. Францові довелося ті самі гранати кидати на росіян. Пауль і далі сумлінно працює на заводі. А ти — ти так справно робиш своє діло, що тебе вихваляють, як людину незамінну.

— Авжеж,— мовив Герман,— я роблю своє діло так справно, що в слухну хвилину ще виявлюся на місці.

Він мимохить ужив вислову, що його сам ненавидів. І Лотта відповіла йому саме так, як він сам собі раніш відповідав подумки:

— А коли ж це має статися? Слушна хвилинка давно вже наспіла.

— Що давно наспіла — то так. Але ми не готові. Для нас трьох — так. Ми думали, що досить нам тільки почати. Досить тільки нам подати знак. Ми гадали, що й інші, дивлячися на нас, робитимуть те ж, що й ми. Але ми гадали хибно. Нитка, що всіх зв'язувала, перетліла.

З берега чути було вищання дітей, що мчали наввипередки до альтанки. Засапана дівчинка спинилася коло матері й сказала:

— А котики на вербі пухнаті, наче малюсінькі курчаточка.

— Ні, наче кошенятка,— озвався сердито хлопчик,— тому й кажуть на них котики.

Вони рушили назад до села, діти попереду. Герман сказав:

— От і маємо кінчати нашу розмову, хоч тільки почали її.

— І все ж мені полегшало,— відповіла Лотта.— Я не шкодую: недарма приходила.

Герман промовив до дружини, що чекала їх на ганку:

— Всю альтанку обшукали, але гвинта не знайшли.

Як Лотта з дочкою пішла, Марія сказала Германові:

— Я така рада, що вже ця сварка через помпу минулась!

Як є змога поділити з кимось тягар думок або хоч іти поруч з тим, хто почуває й на собі їхню вагу, тоді й вага їхня не така вже велика. Пауль тепер мав те, чим Герман його раніше переважав. Звісно, він радів зустрічам з Германом хоч по дорозі на завод, бо той не охочий був ходити в гості. Йому все ж щастило витягнути з нього якусь новину або бодай якийсь пояснення її. Він не дуже любив сушити собі мозок думками. Він рідко коли розчаровувався і рідко коли грів себе надіями, і так само важко було його чимось здивувати або пригнітити. Хоч би що розповідав йому Герман, він сприймав усе за чисту монету. Він вірив у Германа, як і завжди. Паулеві й на думку не спадало, як довго Герман сушив собі голову, щоб здобутися хоча б на одне пояснення, що його самого вдовольняло.

Бурячка не бентежили й не пригнічували триумфальні ревища, що лунали після кожної нової перемоги чи наступу з людських горлянок і металевих горлянок гучномовців. І коли ті голоси трохи притихли та, замість гриміти, стали закликати і втішати, коли люди три-вожно чекали повідомлень із Сталінграда, то він не дуже здивувався. Загибель цілої армії так само мало його приголомшила, як і раніше поразка під Москвою взимку, у перший рік війни. Він ніколи не міг уявити собі, щоб Гітлер захопив Москву. Його ніколи не полишала

надія, що у війні має ще статися перелом,— та вже він, мабуть, і почався. Чому? Бо поразка Радянського Союзу здавалася йому такою ж неможливою, як падіння на землю сонця, місяця або зірок. Бувають, звісно, й сонячні затемнення, й зорепади, були і в цій війні тимчасові відступи й жертви — в нього, наприклад, загинув єдиний син. Але ніхто не може зламати законів життя.

Герман завжди був радий бачити хай здалека, хоча б на якусь мить у гущі велосипедистів патлатого Бурячка, сповненого надії й довіри. Якось у другій половині дня він задзеленчав під кухонним Паулевим вікном, що дивилось на Майн. За останні дні знов сталося багато такого, що нестерпно було залишатися самому. І тому він вирішив усе-таки заскочити до Пауля. Ба й Зіверт уже був якось запитав його, ніби між іншим: «Чого це раптом між вами кіт дорогу перебіг? Ви ж раніше жили як одна душа».

Відчиняючи йому, Паулева дружина вигукнула вдоволено:

— О, нарешті ви знов завітали до нас!

Герман зайшов, розглянувся довкола й сів. Бурячок на знак вітання щось буркнув йому з кутка. Кімната, як завше, сяяла чистотою, шибки й підлога аж блищали. А що Пауль полінувався скинути брудні черевики, дружина постелила йому під ноги газету.

— Певно, ви й від Пауля знаєте,— сказав Герман,— що тепер часу обмаль, ніколи, як раніше, посидіти за кавою та потеревенити.

— І що воно буде далі? — запитала жінка.— Як ви думаєте, Германе?

Герман щільно глянув на неї. В неї було ніби троє облич, одне поверх одного. З-під самого споду просвічувалося крізь двоє верхніх її старе, справжнє обличчя з слідами давньої доброти й материнської ласкавості.

На ньому лежало друге обличчя, пооране глибокими зморшками, позначене скорботою й гіркотою. А третє, що було поверх обох перших, майже згладжувало ті зморшки, проте мало вже нові, свіжі від розгубленості, від усяких турбот і ще чогось, чого він не міг зразу збагнути. І він відповів їй наздогад:

— Бог знає.

Пауль зі свого кутка кинув у Германів бік застережливий погляд. І Герман зрозумів, що Пауль такий самотній, як і він. Він, Герман, самотній зі своїм маленьким, веселим сином та невеличкою, безжурною, завше співучою дружиною, а Пауль — зі своєю огрядною, охайною в хаті старою та мертвим сином. Однак його, Германа, самотність пригнічувала дужче. Бо Пауль мирився зі своїм становищем, ніби то був закон природи, хай прикрий, але непорушний. «Що ж ти вдієш, є такі люди, як ми з тобою, і в такі часи, як нині, вони самотні»,— міркував Герман.

Паулева дружина поставила на стіл кавник і чашки, одразу ж витерла краплини, що впали на церату, коли вона розливала солодову каву. «Вона, певно, через те й схиблена так на порядку,— думав Герман,— що надто сильно відчуває великий не порядок у світі і хоче чимсь йому зарадити». Жінка сказала:

— Не може ж того бути, щоб у нас раптом усе пішло шкереберть. З нами ж не скоїться такого, як з італійцями. Ми ж, кінець кінцем, інший народ. Нам таке годі й уявити. Всі нещастя, що ми витерпіли, не можуть пропасти марно.

— Кожне нещастя винагороджується,— відповів їй Герман.

— Ви говорите, як священик.

Вона почувала себе належною до великої спілки тих матерів, що втратили своїх синів. І пишалася цією належністю. Вони ще трохи побалакали, сьорбаючи каву.

А коли Герман підвівся з-за столу, Пауль кинув дружині:

— Я проведу його до мосту.

Герман котив свого велосипеда. Бурячок дрібцював побіч нього.

Він сказав:

— Одному поганцеві нитка вже урвалася.

— Поки що не зовсім,— одмовив Герман.— Адже наш його вже викрутив з тюрми.

— Ну що ж, тоді вони вдвох на шибениці теліпатимуться. А поки що хай наші люди подивляться, як воно бува, коли десь ідола спихають.

Вони зупинилися коло Майнського мосту. Обидва поглянули на воду: сонячні кренделики в ній, здавалося, не бліднули, а тонули.

Герман промовив:

— Треба щось робити.

Пауль ствердно кивнув головою. В думці йому миттю промайнуло все, що пережив він за попередні роки: розчарування, заперечення, відмовки, запитання: «Чи це справді ота, слухна хвилина? Чи хто мене підтримає?» Вкупі з думками зринали в його пам'яті й люди, яких йому довелося вивіряти. Він знав тих людей наскрізь, знав, хто чим дихає. І тому для відповіді йому потрібно було часу стільки, скільки потрібно, щоб кивнути головою. «Хай там що, а хвилина слухна, і треба щось робити».

У Паулевім домі мешкав один юнак, на ймення Отто Шанц. Коли Пауль, перше ніж відповісти на Германову пропозицію, перебирав у пам'яті багатьох людей, заляканих, боягузливих, зіпсутих, зашкарублених, зрадливих, спав йому на думку й Шанц. Уже в перший рік війни він втратив ногу і ще кілька кісточок. До військової служби він уже був непридатний, зате на завод його

взяли. Він раніше був пишний красень, веселий і зухвалий. Він зазнав удосталь любовних пригод і бійок без ліку. І на війні спочатку, доки його не поранили, він був відчайдушно хоробрий. Тепер він став похмурий і холодний і тримався майже завжди осторонь. Від його давньої вроди не лишилося нічого, крім густого чорного чуба, зрослих до купи брів і колись іскристих, а тепер крижаних синіх очей. Він горнувся до Пауля, хоча інших людей з будинку уникав. Обидва вони відчували, що думки в них однакові. Вони певні були, що війна скоро закінчиться, а з війною буде кінець і Гітлерові. Напочатку Пауль підсвідомо сподівався знайти в Шанцові ніби заміну загиблому синові, куцу заміну рештками знівеченого життя. Він ставився до нього так, як не ставився навіть до рідного сина. Про живого він би так багато не думав. Він так опікувався молодим Шанцом, як би опікувався єдиним своїм сином, якби той повернувся додому, сповнений відчаю. Та син не повернувся — не судилося йому турбуватися сином. І не синові, а Шанцові тепер він доводив, що коли вже йому й не судилось безжурно гуляти по цьому світі, то все ж є невідомі краї, які можна об'їздити, сидячи на місці. Що уважніше юнак слухав, то більше зроджувалося в голові Паулевій думок. Іноді вони, з головою закутані ковдрою, лежали в ліжку з саморобним Шанцовим радіоприймачем і слухали заборонені передачі з закордону. Шанц не міг підійматися сходами аж на горішній поверх, де жила його родина, і мешканці будинку ласкаво віддали йому повітку для дворового інструменту на подвір'ї.

Одного дня Пауль тицьнув Шанцові в руки листівку, що підсунув йому Герман. З натури Шанц був зухвалий та спритний. Свою винахідливість, яку раніше вкладав у одчайдушні витівки та авантюри, він тепер так уміло використовував, що здавалося, ніби то ору-

дує ділом душ із десятків. Знедолений, скалічений, він аж хмілів з радощів, що мав можливість впливати на багатьох людей.

Хоча видруковував він на іграшковому верстатіку лише кілька десятків листівок, їхній зміст передавався з уст в уста, бо невдоволення й розпач сприяли, як ніколи, поширенню всіляких чуток. Почалися допити, домашні обшуки. Заарештували кількох, підозрілих із якогось погляду, але ні Шанца, ні Пауля серед них не було. Герман не заходив у жодні стосунки з новачком, якого знайшов Пауль. Він не вивідував, що то за чоловік. Він певний був, що Пауль поганого не вибере. І коли Пауль розповідав йому про почуті радіоновини, Герман так йому їх розтлумачував, ніби його слухав отой невідомий юнак, який хоча запізно, гарячково, але все-таки надумався мислити. З колишніх часів у Германа зберігалася замурована в стіну одна маленька книжечка. А тепер він розлучився з нею. І допитувався в Пауля, що каже про неї Шанц. Але Пауль не відзначався пильною спостережливістю. Він міг лише сказати: «Радий!» або «Каже, що зроду ще такого не читав!»

Восени того самого року лежав Герман якомсь уранці в неділю на теплому прибережному піску. А його синок кидав у воду гальку, намагаючись, щоб вона падала на водяну гладінь пласким боком і, перше ніж потонути, підстрибнула кілька разів. Герман так зручно влігся, що йому ліньки було й голову підвести. На одному рівні з його очима тремтіло в воді відображення міста по той бік річки, а відбитий у ній високий шпиль собору сягав майже правого берега. І церковний дзвін линув, мовби з потонулого у воду міста.

Він навіть не звернув уваги на тихе гудіння мотора поблизу. І не завважив, що позад нього пристав до

берега якийсь човен. Він здригнувся лише, коли його гукнули на ймення.

Рука, несподівано покладена на його плече, раптовий оклик, поява незнайомця десь у відлюдному місці — всі такі дрібні випадки, звичайні ознаки наближення одних людей до інших, уже віддавна були для Германа сигналом можливої небезпеки. Він став ще стократ обережніший відтоді, як почав з допомогою зв'язкових організовувати окремі невеличкі групи. Зв'язкові раз у раз мінялися і не належали до жодної з груп, та й самі зв'язкові не знали одне про одного. Тільки Герман знав про кожну групу все, а Пауль і Шанц знали тільки те, що обом належало знати. Одного дня і старий Бенч об'явився. Він довго потай карався, що тоді, по дорозі на завод, дуже багато наобіцяв, а нічого не зробив. Він часто сам собі пояснював, чому не взяв участі в саботажі. Йому тоді було цілком ясно, що всі, навіть ті, хто твердо обіцяв, відмовляються щось робити, бо, мовляв, перше ніж на щось рішуче зважитися, треба добре до нього підготуватися. Та як одного дня сусіда по роботі показав йому листівку, знайдену в скриньці з інструментами, Бенч швидко зметував, що як усе ж таки щось діється, то воно не минуло Германових рук — тепер, як і раніше. Тоді він і підкотився до Германа:

— Послухай-но, тоді було саме лише базікання, та й годі. Та як ви знову надумали щось розумне і вам буде потрібна надійна людина, згадай про мене.

На те Герман йому відказав:

— Не второпаю, про що ти говориш, Бенчу.

Проте Паулеві він натякнув, щоб той при нагоді промацав старого.

Так помалу їх набралось з десять-дванадцять чоловік. Інколи їм здавалося, що на великій заводській території й без їхньої участі в різних кінцях виникають

ще окремі групи. Та раптом почали хапати й арештовувати багатьох людей уночі вдома або по закінченні зміни. Власне з їхнього кола було застукано тільки двох, не зв'язаних з рештою. Не вдалося з'ясувати, чи тих двох схоплено випадково, чи були вагомі підозри, чи, можливо, за ними пильно стежили і помітили щось, чи, може, їх виказав шпиг, що втерся в довіру. Могло бути, що про людське око й шпига заарештовано вкупі з ними.

На сліди інших не натрапили. Але й приплив нових сил на тому скінчився. Заміни тим, що вибули, не знайшлося. Між нацистами і їхньою замкненою групою лежало щось непевне, на зразок нічиєї землі, мілке, інертне й хистке. І коли звідти можна було раніше почути: «Проти нацистів нічого не вдієш» або «Бачите, вони знову взяли гору; вони навіть свого дуче визволили, і що не кажіть, а спритно це діло впорали»,— то тепер звідти співали іншої: «Війні й без нас уже скоро кінець» або «Стільки вже витерпівши, не хочеться наостанці накласти головою». Це нагадувало луну, яка, замість завмерти в долині, віддавалася знову в горах.

Почувши, як його ззаду гукнули на ймення, Герман подумав: «Ну, дійшло й до мене». Він спочатку вдав, що не чує. Потім нарочито байдуже звівся на лікоть.

Він би мав був зміркувати, що для арешту поліція б не витрачала стільки часу. Герман спочатку не впізнав чоловіка, що нетерпляче поспішав до нього через піщаний горб. Крес скористався недільним ранком, щоб прогулятися човном. Він сів поруч Германа на пісок:

— Мені вже давно хочеться поговорити з вами наодинці. Зі свого човна я допильнував, де ви любите у вихідні дні бавитися з синком.

Герман на те нічого не відказав. Він перевів погляд з обличчя Крессового, досить йому знайомого, на шпиль-

ку в краватці — вишукану, невеличку свастику, таку скромну, таку непримітну, що одні її і взагалі не завважували, а на інших вона діяла заспокійливо.

— Ви, певне, частенько дивувалися,— сказав Крес,— чому після того вечора, коли ми з вами зустрілись у Франкфурті й ви мене сповістили, як закінчилася Гайслерова втеча,— відтоді вже минуло більше шести років,— чому я зник з арени? Цебто з арени боротьби?

І на те йому Герман нічого не відказав. Його погляд ніби прикувала блискуча крапочка шпильки на білій манишці Креса, на зовнішній його поверхні. Крес хвилинку зачекав на відповідь. Але, не дїждавшись її, повів далі:

— У порівнянні з тим, що діється сьогодні, той день, коли ми з вами зустрілися, і всі, що були до нього й по ньому, і найстрашніша, найнеминучіша небезпека, яку тільки можна було уявити собі тоді,— все те здається мені тепер дитячою пригодою, хлоп'яцькою витівкою. То були, в порівнянні з сьогоднішнім, майже щасливі дні. Ми на щось зважувалися. Ми були сповнені надій, ми вірили: коли нам удалося щось, то вже вдалося головне. І те, що нам уявлялося тоді поворотним пунктом, було насправді, Германе, лише непомітною рисочкою, крихітним епізодом. І ми тоді витримали. А після того мені здавалося просто безголовістю ризикувати своїм добрим місцем, своїм ще не залямованим перед нацистами ім'ям. Я вважав за розумніше дїждатися справжнього поворотного пункту. Він настав — у цьому я переконаний.— Крес знову змовк. А що Герман і на те йому нічого не сказав, він провадив: — Любий Германе, я цілком певний, що ви правильно мене зрозуміли. Саме ви, бо інакше ви не були б ще й досі на волі. Мене ви не заморочите, я не повірю, ніби ви раптом так наскрізь змінилися. На людях я знаюсь... Хай вам чорт, Германе, ви що, не хочете

зі мною й розмовляти? Я не на те сюди приїхав, щоб слухати вашу мовчанку. Ви ж знаєте мене, як облупленого, та, до речі, і я вас.

— Чого вам від мене треба? — сказав нарешті Герман. — Про що я вам маю розповідати? Я знаю не більше, ніж ви, — і подумав собі: «Я вже двічі ручився за цього чоловіка. І знаю про нього тільки, що обидва рази він дотримав свого слова: вперше — тоді, під час Гайслерової втечі, і потім удруге — Шпенглер пильно стежив за ним, коли він перевіряв гранати. Крес виявив брак, але замовчав його. Він тоді й не помітив, що та перевірка гранат була й перевіркою його самого».

Крес урвав мовчанку:

— Але я не був такий собі тихомирний, як вам здається. Я був певен, Германе, що деякі речі на заводі не минули ваших рук. І тому, що я був цього певен, я й повадився так, ніби нічого не помічаю. Ви знаєте, Германе, на що я натякаю. Ви тоді були б провалилися, якби я не тримав язика за зубами. Ви і кілька ваших друзів. У ті дні, Германе, — а ви знаєте, про які дні я говорю, — хвиля арештів прокотилася по всій країні. І на нашому заводі — не тільки по нашій філії, а й у Гехсті. Були й крім вас люди, яким спадало на думку те, що й вам. Їх було небагато, правду казати, занадто мало, щоби не можна було усіх їх поодиноці швидко виловити і понищити або спровадити в концтабір. А потім усе пішло, як і доти. Ніхто не хотів наражатися на небезпеку. Наші співвітчизники воліли героїчно вмирати на полі бою, а не на тюремному подвір'ї під сокирою чи в гестапівських катівнях. А тепер, коли вже вони самі передчувають, що «тисячолітньому царству» надходить кінець, вони хочуть вижити й побачити, що ж воно буде далі. Раніше кожен з них думав: «Хоч би що я зробив, однаково нічого не зміниться

від того». Тепер вони думають інакше: «Вже ж кінець близько, то нащо я маю ризикувати?»

Підбіг Германів синок.

— Ходімо додому, мама чекає на обід.

Герман підвівся.

— Там, у човні, лежить моя шкуратянка,— сказав Крес.— Збігай, хлопчику, принеси її мені.

Тим часом він хутко звівся на ноги, схопив Германа за рукав і сказав:

— Як усе це огидно! Я ж не такий, як здається, і ви самі про мене так не думаєте, Германе! І я не хочу, щоб ви про мене так думали. Я не хочу потай вичікувати, коли все минеться, щоб потім думати про себе: «А таки я вижив». Я хочу щось робити разом з вами. Я вас знаю якнайкраще, і ви підкажете мені, що я маю робити.

Хлопчик помахав з човна шкуратянкою. Тепер не можна було втрачати жодної хвилини. І Крес говорив палко і квапливо:

— Не кажи, що ви нічого не робите. Якщо хочеш, можеш собі мовчати. Я не тягну тебе за язика звіритися мені. Але я знаю, що ти, як завше, вірний собі. Я знаю також, що ви й далі існуєте. Торік, як мої шановні колеги, шаленіючи з люті, показували ваші листівки, мені було ясно, на чий я слід натрапив. Я тоді боявся за тебе. Але потім, після низки арештів, вони знову затихли, бо думали, очевидно, що зловили всіх, кого було треба. Тепер я тобі все розповів, я нічого від тебе не приховав. Більше я зробити нічого не міг. Благаю тебе, продумай і зваж, чим я можу прислужитися в твоїм ділі, що я можу зробити. Припли когось до мене. Щодня по дорозі на роботу й назад коло мене товпляться люди. Я вже якось збагну, хто з них від тебе.— Крес погладив по голівці хлопчика, що приніс шкуратянку, і додав уже іншим тоном:—

Отже, я чекатиму.— Він намацав у кишені сигарети, потім пішов до свого човна.

Хлопчик потяг батька в другий бік — додому. Герман почув за своєю спиною тихе гудіння мотора, що віддалялося вгору по річці. Він подумав: «З ним слід починати обережно, щоб у разі чого він не міг виказати зайвого».

Поки син ще був удома, Паулева дружина увесь час молодилася, щоб люди менше помічали, що вона багато старша за свого чоловіка. Бурячок був не тільки молодший од неї, він був також нижчий і взагалі мізерніший. Коли ж старі залишилися одні, вона зовсім перестала дбати за свій вигляд. Вона немовби змішувала чоловіка з сином чи, може, вони в її голові злилися в один образ. Вона сварила свого Бурячка за плями на одязі й коли він губив носові хустинки, вона сварила його, коли він пізно вертався додому або коли забував щось купити. Вона не могла терпіти й Шанца, що той такий самовпевнений та зухвалий, до того ж і чоловік її збавляв надаремне багато часу у його повітці. Германа вона любила. Він був добрий до неї в тяжку годину її життя і розумів, що краще їй про неї ніколи не нагадувати. Він був тут, коли його потребували, і не приходив, коли бував непотрібен. Одно слово, він був порядний чоловік.

Коли всі пільги та всілякі відстрочення було скасовано і Пауля забрали до війська, їй стало страшно самій у спорожнілім помешканні. Порожнеча побільшувалася ще й від того, що вона мала тепер багато вільного часу. Вона невтомно наводила чистоту в кімнатах, а бруднити не було кому. Вона ходила по годинно шити у військову кравецьку майстерню, а коли поверталася додому, заходжувалася давати лад речкам чоловікової одязі.

Скоро по від'їзді Пауль написав їй із учбового табору в Середній Німеччині, де він мав проходити деякий час військову підготовку. Їй було невимовно важко на серці, вона тільки й ждала пошти. Повернувшись додому, вона шукала собі щоразу якоїсь нової роботи. Розпорювала матраца, висипала з нього морську траву на підлогу, а тоді набивала його рівномірно знову, бо, як казала вона, Пауль вилежав на своєму боці ямку, а тепер вона має нарешті змогу зробити все як нове, як тоді, коли вони тільки-но побралися. А вечорами, коли вона відчиняла двері, її серце шалено калатало: чи немає, бува, білої цятки на підлозі — листа, що його всунув у щілину дверей листоноша.

Нарешті біла цяточка якось з'явилася. Вона підійшла ближче до вікна, звідки падало надвечірнє світло. Та, перебігши очима написане, вона вжахнулася: такого листа вона не могла отримати. Неймовірно, щоб такий лист прийшов їй, неймовірно, щоб він стосувався Пауля. Тут, очевидно, якийсь непорозуміння. І день сьогодні такий самий, як і інші дні, звичайний день без пошти. Пауль написав їй лише одного листа, і після того вона від нього нічого не отримувала. Просто неймовірно, щоб він загинув, адже його нещодавно тільки забрали.

Вона навіть і сусідці нічого не сказала, коли та постукала до неї в якійсь справі. І поки жінка теревенила, вона взялася латати на штопати найподертіші чоловікові штани. І навіть коли вже сусідка пішла, вона ще кілька хвилин штопала їх. Та зачувши, що повертаються з заводу робітники, вона спустилася сходами вниз і стала на порозі дождати Германа.

— Ану глянь,— сказала йому вона,— що я тільки оце одержала.

Він кинув погляд на слово «вбитий» між її пальцями, звів очі на її обличчя — і не побачив на ньому

того болю, що вже наскрізь проймав його самого. Вона спитала його насмішкувато, чи можна йняти віри такому безглуздю.

Це таки й було безглуздя. Бурячок з його жвавими, маленькими, пильними очицями не міг раптом де-небудь лежати подірваний кулями чи розірваний на шмаття. Його життя, таке потрібне і по цей і по той бік фронту, не могло так просто урватися. Правда, чого б це якась граната мала пощадити саме Бурячка? Та Пауль неодмінно десь ще знову вигулькне на поверхню й крутитиме свій велосипед або стоятиме за верстатом, зосереджено стиснувши уста, чи сидітиме мовчки в кутку на кухні, як тоді, коли Герман завітав до нього востаннє.

Цього разу не треба було боятися, що Паулева дружина ламатиме у відчаї руки, вигукуватиме прокльони та погрози, як при звістці про синову смерть. Вона лише увесь час ворушила губами, однак не вимовляла й слова. Вона вся тремтіла всередині, але назовні нічого не виявляла. Вона тільки нервово й безтямно все бгала щось у руках.

Надійшов Шанц. Герман зауважив, що і в того все похолело в грудях від горя й болю, як і в нього самого. Вони зрідка, відколи Пауля забрано, намагалися зустрітися. Та лише сьогодні, у хвилину жалобних відвідин, вони могли ближче придивитися один до одного. Вони кивнули один одному й зрозуміли, що це місце, ця хвилинка якнайслухніша, щоб непомітно домовитися про наступну зустріч. Їм обом ще здавалося, що Пауль раптом просуне між ними голову і кожному кивне або щось непевне пробурчить собі під ніс.

— Ідуть,— сказала Марія.

Вона прокинулася раніше від Германа. Ще й не дзвонили, а вона, зачувши ходу, вже встала з ліжка.

Герман часто, бувало, лежав ночами без сну, тоді як дружина поруч міцно спала. Він дослухався до найменшого шереху, він часто малював у своїй уяві катів, що мали прийти по нього. І коли навіть усе стихало, він довго карався думками, що ж буде з Марією та сином, як вони його схоплять. Він виношував і думку про втечу, коли два місяці тому арештували раптом молодшого з братів Абстів. Його, очевидно, катували і він міг признатися, від кого діставав вказівки, а коли його приголомшили, сказавши, що він причетний до підпільної групи, то він міг виказати й прізвиська її членів. Але Абстові, певно, вдалося переконати слідчих, що розмови, через які його забрали, він розводив сам від себе. І вони дали спокій іншим. Герман частенько запитував себе, чи правильно вони вчинили, прийнявши в свою групу Креса одразу ж? Звичайно, він двічі витримав випробування, але чи вистачить йому сили мовчати до кінця? Герман скорше міг сподіватися від Абста, що в того стане хитрості й чисто фізичної витривалості, щоб опиратися своїм мучителям. А на що можуть придатися такому чоловікові, як Крес, його насмішкуватість і холодність, коли життя стане супроти смерті, коли вже не можна буде крутитись, як на воскованому паркеті? Такому, як він, важче розлучатися з життям, ніж Абстові, бо в нього воно розкішніше. А власне сумління він заспокоїть думкою, що однаково він не міг нічого вдіяти.

Герман якраз думав про Креса, коли дзвінок так гучно задзеленчав, як бува, коли натискають на гудзика великим пальцем. Він блискавично зміркував, що тепер уже не втекти, бо село, певно, оточене. А як вистрибнути через вікно, що дивиться на Рейн? Не допоможе. Він знав, що навкіс від його будинку поставлено спостережний пункт, де вже з тиждень пильнує варта. Та й повний місяць світив занадто

лєкраво, хоч голки збирай. Герман сказав Марії лєкомога спокійніше:

— Відчини, Маріє!

Очі в дружини зробилися круглі й темні. Вона промовила:

— Я переберуся з дитиною до родичів у Таунус.

Германові ніколи вже було дивуватися з її слів. Але йому враз стало ясно, хоча він ще не надав тому ваги, що дружина його завчасно вже готувалася до того, що мало зараз скоїтися. Вона вже снувала свої плани. Отже, вона потайки здогадувалася, що він не просто такий собі мовчазний, як для її молодості, занадто спокійний чоловік. Але й ця її проникливість тепер не приголомшила його і навіть не здивувала — занадто мало часу мав для розважань.

На Марію раптом упав конус світла з кишенькового ліхтарика, спрямований на одну лиш мить точно на Германове ліжко, щоб не порушити затемнення. Троє слів: «Ідіть за нами!» — накреслили на Маріїному чолі, до сьогодні такому гладенькому й кругленькому, мов яблуко, три борозни, може, й назавше. Пряжки пасків виблискували на трьох мундирах, чорніших, ніж темрява в кімнаті. Малий також прокинувся. Його ліжечко стояло в ногах великого ліжка. Він був ще занадто сонний, аби щось зрозуміти, і поки він запитав, що сталося, батька вже вивели. Марія дослухувалась, як вулицею села від'їжджає автомобіль. Поклавши дитину знову в ліжко, вона вискочила на ганок і довго дивилася вслід автомобілю, хоча й нічого вже там не могла вгледіти.

Германа везли разом з його охоронцями тою ж дорогою, якою він стільки років їздив на роботу. Він тепер не думав про те, що діється вдома. Йому здавалося, що з дому він від'їхав не десять хвилин тому, а неосяжні віки, якими виміряють рух зірок. Йому здавалося, що

за поліційним авто незримо стежать цілими юрбами три зміни його товаришів з заводу. Він глянув на темний наріжний будинок — і йому раптом привиділося, що між гардин вигулькнула голова Паулевої дружини, осяйна, як вранішнє сонечко, в променистому вінку білого волосся і гукнула: «Іде вже!» Тоді він опанував себе і заходився обдумувати можливі запитання й підходящі на них відповіді. «Вони, звісно, не могли вистежити нас,— думав Герман.— Наша група надто старанно дібрана і все в ній продумано; зв'язковий щоразу мінявся. Але чи міг хтось зрадити із наших? — і він ще раз запитав себе: — Крес? Чи можливо? — Він не важився остаточно скласти свою підозру на цю людину. — А чом би, наприклад, не Бенч, що вже одного разу не дотримав обіцянки? Чому не малий Антон, відданий нам, але ще такий молодий та дурний, що йому, либонь, зуміли розв'язати язика? Чому не Абст-молодший, за якого поручився Абст-старший? Або хоча б отой Гартман, якого випустили з концтабору? Правда, у партії він ще з юних літ, невже могли вони його зломити?»

Під кінець дороги місяць і зірки на небі поблякли. Машина в'їздила у Франкфурт. Герман подумав: «А може, все-таки Шанц? Його втяг у діло Пауль. Пауль був ладен за нього кинутись у вогонь. Шанц каліка, але хіба каліцтво — за порука? Для глуму та зненависті цього молодика можна знайти й інше підґрунтя. Адже життя для нього втратило цінність. А якщо власне втратило, то життя й інших — також.»

Коли Германа завели в кімнату гестапо — тиху, з ласкавою зеленню лип за вікном, на подвір'ї,— сонце вже підбилося височенько і обливало своїм промінням і праведних, і грішних. Однорукий чоловік у мундирі, обвішаному орденами, що сидів за столом, глузливо запросив його здоровою рукою до кімнати. На вигляд він був багато молодший за Германа. Він осміхався,

порівнюючи арештованого з описом його зовнішності, що лежав перед ним, ніби втілення написаного в живу плоть надзвичайно тішило його. Герман напружено чекав перших слів. Він бачив при тьмяному світлі маленької лампи свою власну тінь на паперах, де була записана його справа. Чоловік за письмовим столом так дивився на Германа, мовби той якраз у потрібну хвилину впав із неба. Він сказав:

— Я щасливий, нарешті, зустрітися з тобою, синку!

Герман мовчав. Він вивчав це обличчя слідчого, як тільки міг, щоб підладити свої відповіді до цього чоловіка. Проте на молодому, здоровому, попри каліцтво, обличчі, крім насмішкуватої веселості, він нічого не зумів доглядіти. Тепер серце Германове билося спокійно, голова його проясніла. Тільки у вухах щось наче тихо гуло. Йому навіть здалося на мить, що десь далеко хтось натискував на кнопку дзвінка. Та звук не стихав, а навіть дужчав. Отже, це могла бути лише смерть, що кружляє над тобою все вужчими колами. Він подумав: «Не вірю я, щоб вони вміли так мордувати, аж поки мимо своєї волі все викажеш».

— Ви Герман Шульц?

— Так,— сказав Герман.

Слідчий нахилився вперед. Напружено встромивши очі в обличчя арештованого, аби ошелешити його своїми словами, він тихо, видимо вдоволено, промовив:

— Ви звинувачуєтеся в тому, що двадцять другого червня сорок першого року в своєму цеху на заводі активно підтримували саботаж і прикривали його.

Він не спускав очей з Германового обличчя, але ніяк не міг пояснити собі, чому це раптом на ньому засвітилася безмежна полегкість. А що арештований мовчав, він провадив далі:

— Не завдавайте собі клопоту заперечувати вашу провину, Германе Шульц! Навіть і не думайте! Ми

масмо, так би мовити, відбитки ваших пальців, особистий знак, за яким ми все встановили.

Він глянув на папери перед ним. Монотонність читання пом'якшувало неприховане вдволення у його голосі.

— Слідством, проведеним на полі бою, встановлено, що певна кількість згаданих гранат, позначених двадцять другим червня сорок першого року, були виготовлені в Грізгаймі, в цеху Б. Згідно з контрольним номером вони були перевірені вами, Шульце, у вказаному місці і у вказані години.

«Отже, я зі своєю підозріливістю даремно погрішив супроти Креса, Шанца та Абста»,— подумав Герман.

І, неначе на них обох було відпущено одну спільну пайку тріумфу й розчарування, обличчя однорукого слідчого робилось тим розгубленіше й непевніше, чим переможнішого виразу набирало Германове.

III

— Він живий,— сказала Лотта.— Подумай тільки, він живий!

Марія повільно обернулася. На її дитячому личку виступив якийсь дивний радісний ляк. Потім зблиск погас, вона опустила голову, мовби аж тепер збагнула, хто саме живий. Ну, звісно ж, не її чоловік, не Герман, його давно вже замордували,— мертві з того світу не вертаються. Вона ніяк не могла змиритися з думкою, що тепер, коли війні кінець і додому то там, то тут почали повертатися чоловіки або сини, її Герман заритий у землю навіки.

Ще тоді, дівчиною, вона ніяк не могла зрозуміти, як це їй випало таке щастя, що Герман, такий розумний, поважний, солідний чоловік, мавши роботу й добру платню, накинув оком саме на неї. Всі вважали її за

дурненьке дівча — і сусіди, і рідна мати, що сама про неї казала: «Старші мої п'ятеро мають більше в голові. А ця тільки й знає, що співати, і нічого з неї путящого не вийде». І раптом якраз їй дістався такий жених. Вона оселилася в його будиночку, стала матір'ю його дитини. Герман завше розмовляв з нею ласкаво, вона навіть не здогадувалася, що чоловік може бути такий лагідний з дружиною. Її батько завше, було, кричить та свариться вдома. На початку свого заміжжя вона дивувалася й навіть побоювалася Германа, що він такий статечний і розумний. А потім полюбила його щирим серцем. Вона помітила, що йому приємна її ласка, і вигадувала й вигадувала для нього різні втішні й милі дрібнички, щоб його розвеселити. Він любив, коли вона співала, і охоче слухав, а вдома мати за співи її тільки лаяла. Він мовчки слухав пісні — і лице йому яснішало. Вона й інше задля нього намагалася зробити, — щось смачне зготувати, гарне пошити тощо, але це їй менше вдавалося — чужі дружини краще на всьому тому розумілися.

Із тої ночі, коли Германа раптом забрали, все для неї кінчилося. Вона більше вже не сміялася й не співала. Вони з сином тільки бавилися іноді, мовби двойкою дітей. Війна, що змела на рівнині цілі фабричні селища й зруйнувала впень місто на тому березі річки, залишивши стирчати лише два соборних шпилі на видноколі серед диму й звалищ, — ця війна залишила напризволяще в маленькому будиночку і її з малою дитиною, наче двох беззахисних пташок у занедбаному гніздечку. Вони помалу спорожнили мішечок з борошном, свій маленький запас, ще Германом припасений. Вони напевне б і з голоду повмирали, якби вряди-годи ранками то те, то се із харчів не з'являлося на підвіконні. Все те клалося їм так тихо й непомітно, потемки, мовби про них турбувався дух померлого. Чому Германові друзі

не приходили до неї вдень, вона добре розуміла, хоча її спочатку й тяжко гнітила самотність.

Коли союзники дійшли до правобережжя Рейну, коли нацистів прогнали, її почали навідувати знайомі. «Ах, люба пані Шульц, вони ж так стежили за нами. А вашого чоловіка все одно б це не воскресило». Марія й не знала, що на таке їй відповідати. Вона була не з говірких. І гості приходили все рідше. А на обох берегах було так багато вдів і сиріт, що ніхто уже й не розпитував, хто й де убитий. Коли з Шмідгайма приходила до неї Лотта, то щоразу одна одній намагалася зробити щось приємне: то Лотта обмотає Маріїну шию своїм вовняним шарфом, то Марія покладе їй у кишеню мішечок з рештками манної крупи. Лотта й сьогодні, як майже щоразу, привела з собою донечку, що рада була погратися з Маріїним синком. Як тоненька, але сьйлива квітка, що розпустилася на пісній землі, росла дівчинка у всій своїй привабливості, зі своїм ніжним личком серед горя й страждання.

Тепер обоє дітей сиділи на лавці під вікном, потайки сподіваючись посьорбати юшки. Голівки їхні схилилися одна до одної, пальці сплелися приязно й утомлено.

— Подумай лишень, він вертається,— сказала Лотта.— Мені Гайнер від нього передав писульку, власною його рукою писану. Отже, твій Герман казав правду — його не вбили. Він лише потрапив у полон, він був дуже далеко, аж на другому кінці Радянського Союзу. Росія така велика, що це ніби на другому кінці світу. Йому ще довго доведеться їхати, але він прибуде.

— Авжеж,— потвердила Марія.— Їхати доведеться довго, але він прибуде.

Раптом Лотта заговорила з нею так, як вона говорила б тільки з Германом:

— А мені, Маріє, коли кажуть, що він приїде, навіть коли про це і сам він мені пише,— тобі я можу при-

знатися, Маріє, ти мене зрозумієш і не осудиш,— мені все-таки щоразу хоч на хвильку, але здається, що звістку ту я одержала від іншого. Цебто від того,— додала вона тихо,— що вбили тридцять третього року — від батька моєї доньки. Я думаю завжди: коли всі повертаються, чом би і йому не вернутися? Та повернеться, звісно, Франц, і повернеться він як посланець од усіх їх.

Марія аж здригнулась, як Лотта обняла її. І так бліде лице її зробилося ще блідіше, наче в душі погасли останні жаринки.

Повертаючись додому з дівчинкою, Лотта зустріла на надбережній дамбі молодика, що вже здалеку видався їй знайомим. Потім вона пригадала, що два-три тижні тому він заходив до неї і розпитувався про Франца. Її серце було таке переповнене доброю звісткою, що вона зупинила його й показала листа. Він сказав:

— Отже, потроху знов збираємось до купи, хоч де хто.— На його обличчі і в його словах угадувалася тінь скорботи за тими, яких уже ніколи не буде з ними.

Худеньке дівчатко в благодній суконьці все тремтіло й ховалося від холодного вечірнього вітру за дорослими. З уцілілих дзвіниць на тому березі долинав вечірній передзвін, мовби нагадуючи, що зруйноване місто ще раз воскресло до життя. Шпенглер погладив дівчинку по голівці. Вона повернула до нього посиніле від холоду личко, і від його чарівності, якої ніщо не здатне пригасити, юнакові раптом стислося серце. Він хрипко мовив:

— Але ж і красуня буде, як виросте.

І Лотта, не думаючи, відповіла:

— А ти знав її батька, Зайдлера?

— Ні,— відказав їй Шпенглер.— Якого Зайдлера?

— І дурна ж я, що про таке питаю. Як же ти міг його знати, коли тоді ти ще був зовсім хлопчак?

У задумі рушив він до села. Його знов і знов тягло в Германів будиночок. Тільки-но повернувшись з війни, він одразу ж довідався про все, що сталося з Германом. І він подався в село, по той бік Майну, побачитися з дружиною свого друга. Згодом Марії здавалося, ніби вона ще тоді, по самому вже стукові в двері, відчула, що за дверима особливий гість. Вона тоді зовсім не знала цього молодого, в досить потертому одязі чоловіка. Він спитав:

— Ви Германова дружина?

І з тону тих слів вона зрозуміла, що він знав Германа і думав про нього, як думають про живого. І він подивився на неї так, як уперше дивляться на дружину свого друга; він погладив дитину по голівці, як гладять по голівці дитину свого друга. Він сказав:

— Мені вже про все розповіли. А я спочатку думав, що його бозна за що забрали. Нацисти, мабуть, ледь не луснули з пихи, що все розкопали. Якби могли, то вони б і Пауля радо витягли з братської могили. Вони, певно, шкодували тоді, що мають владу лише над живими. Але і пад живими їхня влада була не така вже й необмежена. Бо ж багато було таких, як і я, що гаразд знали, що роблять і в ім'я чого. А дехто хоч і не помагав нам, та язика тримав за зубами. І Герман попався не через них.

— А я гадала,— тихо сказала Марія,— що його хтось виказав.

Вона питала його мало. Шпенглер розповів їй саме усе, як йому описали товариші розкрити справу.

По Шпенглерових відвідинах Марія хоча й не повесіла, але все ж якось трохи втішилася. Раніше, коли хтось на неї, було, гляне або слово до неї промовить, вона думала потай: «Хтось же з вас таки на Германа заявив». А що вона не відала, хто вчинив таку мерзоту, то ладна була запідозрити кожного. Тепер, хоча

життя її не стало легше, все ж зробилося ясніше й зрозуміліше. Люди навколо, разом з якими їй доводилось тепер ходити по вулицях, прати, стояти в чергах, були здебільшого і не дуже добрі, і не такі вже лихі. Їхні зичливі чи похмурі обличчя в порівнянні з обличчями загиблих здавалися їй сірими; але траплялися серед них, очевидно, й справді лихі обличчя, і справді добрі, як от було Германове лице або, напевне, і в цього гостя.

Уперше завітавши до Германової хати, Шпенглер вийшов звідти неспокійний. Він дуже шанував Германа; увесь цей тиждень він розшукував небагатьох дорогих йому людей. Він їх розшукував, як у хаосі шукають точки опертя, у хаосі відчаю й безвиході, голоду й втоми. Ще змалечку, з тих часів, як його батько повернувся з першої світової війни, він бачив на власні очі, як його батьківщину зодягали у різні кольори — у сіро-зелений, у сіро-синій, у коричневий і чорний, а тепер, коли він додому повернувся, — у колір хаки. Обоє міст, між якими він зростав, здавалися йому раніше прастарими й вічними, як двоє сузір'їв. Тепер вони були зруйновані доценту. І хоча за останні роки він бачив багато знищених бомбами міст, але тепер його поймало таке відчуття, ніби розпорошилися й погасли двоє сузір'їв, що мерехтіли в небі задовго до його народження. Тільки Рейн спокійнісінько плинув собі крізь понівечені мости, і йому байдуже було, відбиваються в його водах шпилі та зубці на них чи звалища грузу. Люди дивилися на чужого солдата то зневажливо, то байдуже, то з надією, а то й з розчаруванням. Розчаровані були ті, що інакше вимальовували собі визволення. Вони уявляли, що свободу можна підняти, як знамено над містом; вони сподівалися, що з визволенням вони побудуться й усіх мук: не лише гніту останніх дванадцяти, а й гніту тридцяти, гніту ста й тисячі років.

Вони не враховували, що визволення знімало з них лише частку тягаря, на них покладеного, щоб вони могли тільки трохи передихнути й розправити руки, а тоді далі йти непохитно тернистим шляхом.

Після того як Шпенглер за довгі години наслухався, що стало краще, а що зосталося таке ж огидне, як і раніше, хто сидить на своєму місці, а хто на чужому, дізнався про тисячу дивовижних подробиць, його поїняла туга за тими небагатьма людьми, з якими б він міг поділитися думками. Він пішов у Шмідгайм, до Франца; там йому сказано, що надійшло повідомлення про його загибель під Сталінградом. Він пішов у Костгайм, до Бурячка. У його домі жили якісь незнайомі люди, а дружина давно вже переїхала у Франкфурт, до своїх родичів. Він випадково наткнувся на Шанца, якого знав раніше. Він пам'ятав його відчайдушним, задержуватим парубійком, з яким у нього й самого були не раз сутички. У короткій розмові він не помітив у ньому якихось змін. Йому здалося, що Шанц, хоча й скалічений, намагається поводитись так само зарозуміло й самовпевнено, як і колись. Він ще не відав, що Шанц найдужче вдавав давню чванькуватість саме тоді, коли хтось його розпитував про Пауля або Германа, бо від цих розмов Шанцові ставало так боляче, що він не міг собі інакше зарадити, як удавшись мимоволі у звичний для нього в минулому зверхній тон.

Спочатку Шпенглер не думав про те, кого йому хочеться бачити найдужче; тепер він помітив, який він страшенно самотній. І це його змусило замислитися, кого йому, власне, варто, а кого й не варто розшукувати. Перед очима йому перебігла шереха знайомих облич. У пам'яті сплило нараз обличчя інженера Креса, з яким він колись працював на заводі. Але він уявив його лице не таким, як воно було завше,— з вузькими щілинками очей, тонкими, насмішковано стиснутими губами,—

а таким, як бачив його лише одну мить — глибоко схвильованим, без бридливості й іронії, таким, як його, либонь, бачив тільки сам він, бо тоді він пообіцяв Германові придивлятися до Креса, коли той випробуватиме гранати.

Військова влада дала Кресові та його родині помешкання в одній з уцілілих заводських будівель, бо весь міський квартал разом з його власним домом було зруйновано під час бомбувань. Дорогою Шпенглер дізнався, що Крес тепер займає добру посаду. За ним вона мала залишитися, навіть коли б завод, як передбачалося, перевели в інше місце. Креса згадували навіть як один з небагатьох прикладів, коли окупаційна влада не помилилась у виборі людини. Шпенглер також дізнався з балачок, нібито звідкись проникли відомості, що Крес до останку тримав зв'язок з порядними людьми.

Крес, коли Шпенглер зайшов до нього, з вигляду був не такий, як його звикли завжди бачити, але й не такий, як його на секунду він був помітив того пам'ятного ранку. У Креса ще було мовби третє лице, щось середнє між тим, яке він роками являв на люди, і тим глибинним, затаєним, що відкрив він тільки один-єдиний раз. Його лице виказувало скорше муку і втому, ніж іронію і схвильованість. Він запитав у Шпенглера, чого той прийшов до нього. Шпенглер відповів Кресові, що 1941 року працював вантажником у його цеху, поки не забрали до війська. Крес подумав, що юнак хоче через нього дістати роботу, і сказав непевно, що тепер дуже важко когось улаштувати. Шпенглер поспішився сказати, що в нього є тимчасова робота і прийшов він до нього, власне, не за тим, але враз і вирішив не признаватися Кресові про справжню причину своїх відвідин. І тоді він міг сповістити про свої спостереження лише Германа, і тепер не хотів про

них нікому згадувати, навіть самому Кресові. І Шпенглер просто сказав:

— Знаєте, часом хочеться побачити когось із давніх знайомих.

— Ваша правда,— відмовив йому Крес.— Буває таке, я вас розумію.— І він подав йому на прощання руку.

Але згодом Креса поійняло таке відчуття, що з цією людиною він уже десь зустрічався з якоїсь особливої нагоди. І хвилину він порпався у своїй пам'яті. А тоді угамувався: в його цеху перебуло стільки вантажників, хіба ж усіх запам'ятаєш!

Шпенглер щоразу частіше почав ходити на той бік Рейну, до Марії. То він лагодив їй старий посуд, то майстрував хлопчикові свистка, то частував його ласеньким шматочком — не свою матір, не сестру, а сина загиблого друга. Хоча Марія була й неговірка і в її домі він не знаходив нічого іншого, крім несміливих прохань і радісного зблиску в хлопчикових очах, коли він несподівано з'являвся тут,— Шпенглер усе ж почував себе там краще й вільніше, ніж будь-де. Він мовби не просто допомагав родині померлого друга, а й сам діставав собі щось від спадщини умерлого.

Коли й того вечора, попрощавшись на надбережній дамбі з Лоттою та її дівчинкою, він зайшов до Марії, вона ще стояла на тому самому місці. Вона відчувала ще на своїм плечі руку подруги. Хоча в кімнаті й стемніло, Шпенглер усе ж помітив, що вона блідіша, ніж завше була. Вони завели мову про звістку від Франца. І Марія нараз заговорила так невимушено й легко, як ніколи раніше.

— Як би зрадів за нього Герман! Він же любив Франца найдужче. Тільки перед людьми вони вдавали, що розсварилися навіки. Вони так робили тільки про людське око, щоб не помітили, які вони щирі друзі. І їм тоді таланило вдвох багато чого зробити. От хоча б

того дня. Я теж прикидалася, нібито вірю в їхнє ворогування, і Герман почував себе спокійніше. Я, правда, завше прикидалася, нібито взагалі нічого не знаю. Але я все-таки здогадувалася, що в нього на думці. Я добре знала, з ким він зустрічається й задля чого. Тільки коли його було арештовано, я подумала, що за недавні діла. Бо я ж помітила, що він знову почав збирати довкола себе людей.

Але я розуміла, що Герман спокійніше себе почувас, коли повернеться додому й переконається, що я нічого-сінько не знаю й нічого не боюся. Але я за нього ой як боялася. Тільки вдавала, що зосталася така, як і була. А він думав, що я таке собі дурненьке дівчисько, ні про що й не здогадуюсь і тільки щиро радію, коли він приходить додому відпочити. Та ще багато співаю. І все ж, хоч би чим була заклопотана його голова, він, слухаючи мене, про все забував, як і наш малий,— він завше засинав під мою пісню. Мені ж самій, розумієш, було не до пісень, але я силувала себе співати.

Шпенглер відчув, як його закрижаніле, закам'яніле серце нараз почало проймається теплом до цієї жінки й мертвого друга. І він сказав:

— Маріє, а ти заспівай ще раз, ну, для мене.

Усміхаючися, Марія похитала заперечливо головою. Вона поставила на стіл три тарілки — для себе, для сина й для гостя. Та згодом, розбавляючи водою юшку й ставлячи її на вогонь, вона сама почала співати. Легенькі звуки запурхали в темній кімнаті. Вона сама якось утішилася, чуючи свій слабенький, трішечки хрипкуватий голосок. Її синочок, зморений прогулянкою, тушав вулицею додому. А що в хаті не світилося і було вже тихо, він зупинився на ганку. Потім тихенько шуснув усередину.

КОРАБЕЛЬ АРГОНАВТІВ

Одні з відвертою, інші з прихованою цікавістю поглядали на чужинця, що сидів собі в кутку, не встриваючи в розмову. Що воно за чоловік, що несподівано забрався сюди? Винарня, схожа на печеру, розташована була на одній з численних вуличок, що оперізували гори й спускалися змійкою до моря. Схожість з печерою підсилювала в ній і зброя, і блиск золота, і дикі та пропозуваті, мов розбишацькі, обличчя. Рік у рік запливала до гавані сила-силенна чужинських кораблів. А після того, зустрічаючися десь у далеких

краях, моряки говорили один одному: «То ви он куди хочете? Як справді туди потрапите, не забудьте завітати до тієї винарні!» А старіші додавали: «Про неї слава йшла, ще як ми молоді були. То вона й досі там є?»

І молоді моряки, які щойно повернулися звідти, відповідали: «Та є, аякже. Що там з нею могло статися?» Щоправда, місто геть поруйнували. Але ж і в руйновищах людям треба десь вижити».

Відвідувачі сперечалися між собою, якою мовою їм заговорити до чужинця, що сидів відверто байдужий до всього, мовби закам'янілий. Голова його аж сяяла, а з рамен спадала золотаво-жовта, з чорними цяточками шкура. Та найдивовижніше в ньому було не те: хоч який безмірно чужий він їм здавався, при погляді на нього в кожного виникало таке почуття, що він десь уже нехай хтозна-як давно, але здibuвався з цією людиною — може, ще змалечку, а може, десь випадково мигцем.

Господарева дочка перша зважилася на розвідку. Ніхто достеменно не знав, чи мав право господар називати її своєю дочкою. Та, у всякім разі, вона моторно порядкувала його господарством. Її руки, коли вона подавала келихи й пляшки, торкалися гостей ледь-ледь, як падуче листя — землі. Маленьке біле личко її нагадувало морякам, прибулим зі сходу або півдня, магнолії й квіт на цитринових деревах, у залишених там садах, а тим, що дісталися сюди з півночі, — сніжинки. Їй було десь років шістнадцять. Її рівне чорне волосся, покрите чистою хустиною, було заплетене в косу з барвистим вовняним кісником. Вона часто чіпляла у вуха сережки. Їх подарував їй один тутешній юнак. Щовечора він сидів у винарні на тому самому місці. Його всі мали за її нареченого.

Дівчина звернулася до чужинця рідною мовою, сдиною, що вона знала, й запитала, чи до смаку йому

вино. Чужинець, усміхаючися, відповів їй, на превеликий подив усім, не те що рідною мовою, а навіть тутешньою міською говіркою, що вино чудове і дуже йому подобається. Він попрохав дівчину принести йому ще такого.

Невдовзі дівчина розповіла цікавим відвідувачам, що чужинця звати Ясон, що народився він у цьому місті, але віддавна вже блукає по світах. Що він капітан великого корабля, що корабель наскочив на міліну в Чорному морі. Що він бувалий і грошовитий чоловік, що морякувати він збирається й надалі. А сюди він прибув навідати рідне місто.

Дівчина принесла Ясонові вина й стала розпитувати в нього про те, що цікавило відвідувачів. Чи він упізнав їхню винарню? Звісно, раніше він бував тут і випивав. Чи не добачив тут він якихось змін? Ні, ніяких перемін він не зауважив. А увесь світ тим часом дуже змінився, то й у місті сталися великі переміни. Тільки винарня залишилася така сама, як і була.

— І вино таке саме,— сказав Ясон і поклав свою долоню відразу і на келих, і на руку дівчині.

У нього ледве не зірвалося з язика: «І ти zostалась така сама». Нащо виказувати їй свою таємницю, хоч вона й так у всіх перед очима,— золоте руно на його раменах! Викрадене з колхідського храму!

Ця шістнадцятилітка ніяк не могла бути та сама. Щоправда, чиєсь маленьке біле личко щоразу, коли він приїздив сюди, нагадувало йому цвітіння цитринових дерев і магнолій у садах південних та східних країв, які він переїздив, або сніжинки — супутниць його північних мандрівок. І щоразу молоденька дівчина, яку по правді чи не по правді вважали дочкою господаря винарні, моторно обслуговувала тут гостей. Її серезки тихенько дзеленькотіли. І ревнивий наречений, як і цей, стежив за нею й поглядав лихим оком на нього, Ясона.

Він відчував, що дівчина хоч і намагалася догодити всім відвідувачам винарні, все ж кружляла довкола столів, ближчих до нього. Щоразу коло її вужчало: вона знову й знову зупинялася біля його столика. Вже втретє вона наливала по вінця його келих. Вона говорила тихо. Інколи вона опускала вії, мовби засліплена його виглядом. А Ясон розказував їй про дивовижні й цілком звичайні справи. Він говорив їй:

— Чого я не міг знайти у далеких світах, я знайшов раптом удома... Така дівчина, як ти,— казав їй він,— не може зробити хибний вибір. Їй не треба розпитувати ні про рід, ні про вдачу. Вона, як саме сонце, не може помилитися.

Що глибшала ніч, то густішав дим у винарні. Підхмелені гості хрипіли й белькотіли, варнякали якісь химерні молитви й прокляття, віддавали команди всіма мовами світу. Одні вигукували з болем чи радістю імена своїх богів, коханих або своїх матерів, інші заводили пісню, якої навіть тут ніколи ніхто не чув. Тривало те, поки раптом пробилися на кілька хвиль у підвальний лаз перші сонячні промені нового дня. Потім сонце пересунулось далі і вже більше не заглядало у винарню. Пияки знову почувалися затишно в печері наодинці зі своїми клятьбами і непогамовними мареннями, певні, що око бога сонця сюди не загляне.

Дівчина так моторно бігала між столами, що гості, замість ухопити її, ловили тільки порожнечу. Вона все ближче й ближче проходила повз Ясона. Вона торкалася його рамен. Його руно, мов той панцир, оберігало його від усіх людських небезпек. Водночас воно, мов жива шкіра, вбирало в себе й кожен спалах людської радості.

Ясон устав і попростував за дівчиною під нависле склепіння, звідки через бічні двері вибрався на

подвір'я і нарешті зайшов у її маленьку комірчину, що пахла травами й полотном.

Дівчина поклала голову йому на груди, відтак заби-лася під його шкуру. Тепер вона почувалася безпечно, як іще ніколи. По тому вона безжурно вислизнула з-під руна.

А трохи переогодом дівчина бігла через винарню при-нести в комірчину вина. Бігла хутко-хутко, щоб не втратити жодної миті. Винарня спорожніла. Всі мзярки пішли до гавані. Густий дим, калюжі на долівці, недо-їдки, миски та череп'я — все їй здалося відворотним.

Юнак, якого вважали за її нареченого, сидів на тому самому місці. Він погрозливо звернувся до неї:

— Що ти тут забула?

Який він був жалюгідний, нищий!

— Пусти мене! — мовила дівчина, потім раптом ойкнула. І без вина побігла назад. Вона ще вгледіла золоте сяйво на Ясонових раменах. Він стояв перед нею. Потім сахнувся назад. Його погляд упав на рого-ву колодочку ножа, загнаного їй глибоко в груди. Груба рогова колодочка — такі ножі весь тутешній люд но-сять або за поясом, або за халявою. А дівчина вже упала навznak. Шкодa було виймати ножа. Кров уда-рила б цівкою з її рани — а Ясона ніщо так не відра-жало, як пляма на золотому руні. А втім, він наперед знав, що на руні вже нічого не буде, коли його схопять міська сторожа та, розпихаючи натовп, потягне до судді. Його тільки смішила судова балаканина, пов'я-зана з будь-яким вироком — карою чи виправданням. Як тільки люди марнують час! Не його час, а свій власний! Його-бо час був безмежний. Ці люди не мог-ли б нічого йому зробити, якби він і справді вчинив злочин. Він би напевне втік від них. Завдяки випадковій чи якомусь диву? Над тим хай собі посушать голови звичайні смертні люди. Йому байдуже до всього.

Таке з Ясоном уже не раз було. Спочатку його дивувало, що люди довкола нього умирають — від чуми, в корабельній аварії, на війні чи від руки вбивці, а іноді просто від старості. Поволі він до всього звик. Тепер він майже заздрих ревнивому вбивці, що всадив ножа в груди дівчині. Той, певно, уявляв собі, ніби вчинив щось нечуване. Що йому розбито життя і що він помстився так, як ще ніхто не мстився. Проте він, Ясон, міг би йому сказати, що таке у винарні траплялося часто. І поверталось все знову: такі ж милі дівчата, з такими ж косами, із барвистими вовняними кісниками, і такі самі ножі з роговою колодочкою.

Ясон перебіг безлюдну винарню і вибрався з підвалу на сонце. Він усе йшов і йшов під гору. Аж нарешті побачив знову море, смарагдово-зелене й незаплямне. Кругле ранкове сонце на небі було достоту як яскраве сплющене відображення неземного сонця, що полум'яніло в воді. Він піддав ходи. За містом місцевість круто спадала вниз, ведучи його вузькою обробленою долиною в напрямку недалекого кряжа, а далі знову вниз, до близької бухти. Невдовзі зубчастий голо-рожевий кряж лишився позаду. Люди, що підрізували гілля на деревах, поливали лани, рвали овочі, не озирались на нього. Від часу до часу він уловлював голос дудки, якою пастух кликав заблуканого в густих чагарниках цапа до гурту. Він проходив повз поодинокі селища, а то повз занедбані храми, а часом повз те й друге разом, бо ж на підмурку зваленої колони добре ставити і хату, і хлів. До того ж там, де вже є зображення божества, не треба вирізьблювати нового.

Його випередило двоє вершників. Один старий, кремезний чоловік, другий — ще зовсім хлопчик. Вони були вдягнені, як вельможні люди. Коні під ними були чистокровні і осідлані, як заведено у вельможних людей. Хлопчик двічі озирнувся на Ясона. Коли невдовзі

Жінка показала на колиску в кутку хати й промовила:

— У нас же син. Усе, що наше, перейде у спадок йому. Хіба я можу покинути надбане? Мій чоловік — п'яниця. Коли я не працюватиму день і ніч, синові нічого не дістанеться.

— То бери свого сина з собою і йди звідси,— сказав їй Ясон.

Жінка зчудовано глянула на нього. Болісний вираз проступив на її обличчі. Вона повільно похитала головою:

— А куди? Як? З ким?

— А хоча б зі мною,— відказав їй Ясон.— Поки твій чоловік повернеться до хати, ми вже будемо далеко.

Жінка гірко засміялася. Той сміх, хоч і гіркий, зробив її молодшою й привітнішою. Вона відмовила йому:

— Думати про таке, звісно, можна, але зробити — годі. Я ж тобі сказала, що не кидаю його заради дитини.

— Але ж тут твій син буде дихати одним повітрям з батьком, стане такий, як і він.

— Може, й так. Моїй свекрусі теж не з медом було. Я плакала вже тоді, коли старі домовилися про наш шлюб, бо ж поля межували.

— Коли так, то бувай здорова,— сказав Ясон.

Вона щільно дивилася йому вслід, аж поки повернувся чоловік. Він накинувся на неї:

— Чого витріщилася?

— А що, я й дивитися не вільна? — зухвало відрубала вона.

Та відразу ж принесла йому вина, хоч він і не вимагав. Він сторопив і не міг утямити, що сталося з жінкою за кілька хвилин. Його голові годі було збагнути, що їй раптом спало на думку. «Нехай собі п'є, скільки влізе,— думала вона.— Поки проп'є все хазяйство. Поки

все його добро спливе до сусідів». Йї пригадався брат, що вже багато літ як подався десь до чужих країв. Він її, звісно, прихистить. А цей чужинець у золотій шкурі, напевне, її не впізнає, коли вона заговорить раптом до нього на чужині. А чом би, власне, її не стрітися з ним ще раз? У житті все буває.

Ясон тим часом піднявся так високо, що крізь розпадину знову побачив море. На безлюдному верхів'ї він почувався самотно. Дальша бухта була набагато ширша. Вона глибоко врзалася в суходіл. Як зграя птахів, її обсіли кораблі. Вони поглинали із портових комір вантажі й паки товарів, як птахи зерно в годівницях. Ясонові клалася ще далека дорога крізь цей мурашник. Схили гір були засіяні хлібами, кукурудзою, засаджені виноградом.

Між полями й кряжем простилася ліс.

Вітер пахнув морем і зеленню. Як скупю, як бездушно розподілена між людьми земля, коли порівняти з небом. Хмари там ані на хвилину не збираються в купу й не рвуться на маленькі клаптики, не обмежуються одним образом, а обертаються прудкіше людської думки то в нагір'я, то в казкових звірів; то нараз вони по-божественному виростають, то здіймаються дуже поволі, як дерева вгору. Їхні тіні мчать над латочками землі, поділеної між людьми.

Несподівано з-за кам'яних громад показався старий чоловік і попростував на Ясона. Він нагадував не пастиха, а скорше садівника з кошиком зелені.

— О, це ти?

— Хто ж іще? — відповів Ясон.

— Я ніяк не міг здогадатися, що то блискає між скелями. Звіддала твоя шкура сяє, як мідь на сонці.

— Що ти тут робиш?

— Я сторож. Пильную ліс там, унизу.

— Навіщо ж його пильнувати?

— Ти зайшлий чоловік, то й не знаєш, що наш ліс люди бережуть і шанують його, паче божество. Вони справляють тут свята і старовинні обряди. Я збираю рідкісні квіти й кладу їх під дерева, що на них висять наші святощі.

— Я можу тебе трохи провести, а ти мені розкажуй! Що за дерева ти згадав? Що за святощі?

— А ти й справді хіба не знаєш, що в нас за ліс? Він присвячений богам. Тут ще з давніх-давен на деяких деревах висіли незвичайні кораблі, що уславили нашу країну. На сьогодні вціліло їх лише кілька. Час сточив їхнє дерево, обернув на порох. Але найславнозвісніший корабель ще добре зберігся. Ти, звісно, про нього чув уже? Він зветься «Арго». Він теж уже руїна. Але від одного погляду на нього тебе проймає святоблизий трепет.

— Чим же уславився той «Арго»?

— Як? Ти й про нього нічого не чув?! А тут про нього все знає кожна дитина. Сміливці нашої землі рушили на кораблі у подорож, на яку до них ніхто ніколи не наважувався. Пливли по Чорному морі до невідомих берегів, де доти не ступала людська нога. Їх прозвали аргонавтами. Переказують, що навіть сама богиня Афіна Паллада допомагала їм будувати корабель.

— А назад вони повернулися?

— Достеменно не знаю,— відповів старий,— але, очевидно, ні, бо ж корабель море викинуло на берег. Багато сміливців потім пускалися в те ризиковане плавання. Закидали якір на чужих берегах і поверталися додому. Доля до них бувала ласкава.

— Щось я не можу гаразд утямити, про що ти розповідаєш. Усе це казки та байки. Ти все мені торочиш про людей, про богів, нарешті, про долю. Ти кажеш, що будувати перший корабель якась богиня допомагала.

Але, як на твою думку, він загинув. Інші ж кораблі, звичайнісінькі собі кораблі, щасливо поверталися додому. Як же все це взяти на віру?

— У давні часи, навіть ще за моєї молодості, люди в цій країні вірили в богів. Шанували вони не менше ніж богів і окремих надто сильних людей.

А що Ясон мовчав, старий, гадаючи, що супутник не розуміє, почав йому тлумачити:

— Одначе тоді була величезна різниця між людиною й божеством. Але ще сильніша над людей і богів, вища за тих і тих була доля. Вона правувала всім. Якщо я не помиляюся, так тоді уявляли закон, що за ним перебігало життя. Ми супротивимося йому до самої смерті. Але боги мудріші за нас. Коли вони бачили у чомусь глузд, допомагали звершитися законіві. Коли ж ні — вчасно відступалися й полишали йому вершитись самому. Гадаю, що тепер тобі стало зрозуміліше? Звісно, молодій людині не так легко збагнути мене, старого. Нині дуже рідко говоритья про такі речі.

— Та чого там, — озвався Ясон, — раніш і сам я не раз про це думав. Але тоді я не знаходив такої людини, щоб відверто, з власної охоти, про все мені розповіла. Отож будь такий ласкавий, розкажи мені докладніше про аргонавтів. Хто був їхній ватажок? Що спонукало його на таку виправу?

— Їхнього ватажка нібито було звати Ясон. Він нібито посварився з своїми родичами, багатими людьми нашої країни. А можливо, що дядько хотів його спекатися. З старих переказів важко чогось допевнитися. Отже, молодий Ясон забрав собі в голову, що або повернеться додому окритий славою, або загине. Він намислив собі привезти з далекого берега коштовний здобуток і подарувати його богам своєї країни. А мешканці далекого узбережжя як зіницю ока оберігали без

міри дорогоцінний, наділений чудодійною силою храмовий скарб, що звався золоте руно і належав їхнім богам.

— Ну і вдалося йому його здобути?

— Як на мене, ні. А втім, гадають по-різному. Одні, як і я, вважають, що на священному дереві висять тільки рештки корабля на згадку про Ясона. Це означає, що ватажок разом з командою потонув. Інші розказують, що золоте руно закопане десь під деревом. Важко встановити істину. Теперішні люди, хоч і не так вірять у богів, як їхні предки, проте ще занадто шанують вірування батьків, аби просто з цікавості ритися в священній землі. Та я, бачу, занадто розбазікався: старе — дурне. Мабуть, уже й набрид тобі. Краще йди і поглянь на все сам. Може, повертаючись назад, ми знову стрінемося.

У лісі було тінисто й прохолодно. Такої тиші, як тут, ніде більше не було. І ліс сам гомонів мовою тиші. Він тихо погойдував гіллям і розсіював світло на сонячні пилінки. Тут навіть птахи й гриби були священні. Вони зосереджено дивилися на чужинця, мовби знали, що він не зважиться їх образити.

«Що за дивний звичай,— думав Ясон, проходячи повз дерево, на гіллі якого висіли спорохнявілі рештки корабля.— Он до чого додумалися мої земляки!» На велетенському дереві висіли залишки від корабля разом з струхнявілою вирізьбленою постаттю на прові. Ясон одразу ж упізнав «Арго», хоча ніколи не бачив його спіднизу. Мороз побіг йому поза спиною при одному погляді на нього. Справді, старий мав слухність. І хоч він дивився на власний корабель, його усе ж пройняв трепет. Він навіть уцізнав рештки від дошки, що богиня Афіна Паллада сама потай приладнала до корабля, як твердять жерці. Його дядько щедро винагородив жерців за їхні молитви. Він нічого не шкодував, аби

тільки вирядити в подорож свого ненависного небожа й спадкоємця. А мати плакала.

Ясон ліг під деревом на землю. І хоч море він любив над усе, сьогодні йому просто приємно було полежати на траві серед сонячних зайчиків. Сьогодні пахощі лісу були йому приємніші за різкувате морське повітря. Та й дорога в горах його стомила. Він скинув з пліч свою шкуру, щоб сильніше відчувати тілом тепло рідної землі. А тоді звів очі на корабель, що ледь-ледь погойдувався від вітру, прив'язаний міцними ланками за суки дерева.

«Моя мати,— пригадував він,— тоді плакала. Вона наполягала, щоб я з нею поїхав до оракула, але своїми молитвами та пожертвами вона домоглася пророцтва, якого найдужче боялася: «Син твій загине вкупі з кораблем».

Але Ясон не зважив на пророцтво оракула. «Бо я не вірю в оракул»,— потішав він матір. «Бо я твердо вірю в його віщування»,— сказав він сам собі.

Отож йому не потрібно було шукати викрутів і вживати різних заходів у дорозі, щоб запобігти долі.

Хоч як би він оберігався, доля його вже рокувала. Йому вже були ні до чого молитви й жертви, аби ними ще раз випробувати закон, що керував кожним його порухом, кожним фібром його життя. Дошка, що йому приладнала до корабля, за переказом, богиня Афіна Паллада, мовби поставила печать під оракуловим пророцтвом.

Він полюбив свій корабель ще до того, як його збудували й припровадили до гавані. І коли вітер уперше надув вітрила, Ясон усім серцем спрямувався назустріч священній і смертельній подорожі. Люди на вулицях перешітувалися за його спиною: «Он він — безстрашний мореходець».

Але тільки-но він пустився в плавання, то ледве не

забув і мету своєї подорожі. Він уже не думав про неї. Бо певен був, що її йому не досягнути. А що запобігти лихові він не міг, то й не жалів ні себе, ні свого корабля. І коли команду під час бурі поймав відчай, Ясон угамовував страх, потішаючи матросів добрими віщуннями жерців: сама богиня Афіна Паллада, мовляв, місячним сяєвом явилася на корабельню у священну ніч і крилатими, дзвінко-срібними ударами молотка завершила будівництво «Арго». Такого корабля ніяким бурям не здолати! А сам він у глибині душі розумів, що ані мужність, ані страх перед смертю не відвернуть долі: вона могутніша і за богів, і за людей. Проте не похитнула, не злякала його доля. Серце Ясонове, навпаки, ще більше ріднилося з небом і морем. Доля стала для нього не що інше, як закон його життя й смерті. Вона могла принести йому загибель під час цвії або наступної бурі.

Ясон потягся на теплій землі. І хоч як він звик до моря, до його підступів лукавих і до буревіїв, йому нараз стало приємно, що він його не бачить. Земля мовчки й ласкаво прихистила Ясона, укрила його тихим опівденним сонячним промінням, нічого не вимагаючи від нього натомість. Вона була ніби мати, тоді як море — коханка. Він затиснув між двома пальцями стебельце трясучки, але не зважився його зламати. Листя на дереві зашуміло дужче. Глухий рокіт моря тепер Ясона не бентежив. Йому було байдуже, що там, над морем, повертало на бурю. Він узяв стебельце трясучки в зуби.

Світло, що над передгрозовим морем таїло в собі щось підступно-сліпуче, щось хитре й різке, з пригаслим надвечірнім днем рівними скісними пасмами просочувалося крізь верховіття дерев, аби ще раз потішити найтаємніші куточки лісу. На розхристані груди Ясонові падало глянсувате листя, мовби хотіло із звичай-

них шматочків скупаного в сонячних променях вечірнього світу витворити ще одне золоте руно.

Довго поневірявся тоді Ясон зі своїми людьми на кораблі. Кіль, що тепер кидав тінь на його обличчя, іноді так високо заносився над водою, що кожен набіглий бурун таїв у собі смерть. А нині приборканий, обернений у голий символ бентежного духу мореплавання, «Арго» тихо погойдувався на могутніх суках. Потріскував його струхлілий дерев'яний корпус. Дерево, на якому він надійно прикорився, цупко тримало його, бо корінням своїм глибоко сягало в землю.

Хоч корабель у морі добряче тоді пошарпало, проте він ще був досить міцний, щоб доплисти до супротивного берега моря, до легендарного узбережжя, й кинути там якір. На горі, що бовваніла вдалині, вони одразу ж нагледіли обриси химерного храму. Тьмяне вечірнє світло, що розливалось над відлюдною землею, здалося їм сяйвом золотого руна, схованого в цьому храмі. Ясон зголосився піти в розвідку сам. А команді наказав охороняти корабель від можливої небезпеки. Його рішення всі прийняли за безголовість. А про себе Ясон подумав: «Загину я зі своїм кораблем, вертаючись додому».

Храм чужинських богів був увесь із тонких колон, поставлених так густо й рівно, мов очерет у плавнях. Вони дивно гули й сріблилися під місячним світлом. Вони нічим не нагадували колон у храмах Ясонової батьківщини. Тут вони були чорні й витесані з каменю, викинутого вулканами. Ясонові не вірилося, що пантери — єдині тут живі істоти, які снували між колонами та портиками храму, ніби ті жриці, — можуть заповідати йому щось лихе. Його непокоїло інше. Він давно вже відчував на собі чийсь пильний погляд, але не знав, чий він. Поміж колонами увесь час ходила за ним назирці жриця храму. Вона схожа була на чорну квітку.

Вона несхожа була на все, що йому доводилося раніше бачити, вона несхожа була на все, що йому будь-коли привиджувалося вві сні.

Вона зробила для нього все, що могла. Не спинялась перед убивствами, перед найстрашнішими чарами, аби тільки допомогти йому викрасти руно, аби тільки врятувати йому життя. Вона зрадила своїх богів заради кохання до нього, чужинця, зламала віру, зате йому була вірна, аж гидко. Замість стерегти золоте руно, вона віддала його йому. А коли вони втікали, то погамувати збурені хвилі дитячою кров'ю було для неї простеньким собі фокусом, лише натяком на чари.

Обпливши виступ узбережжя, Ясон хотів тоді потрапити знову на свій корабель «Арго», якого, здавалося йому, він упізнав ще здалека. Та коли він наблизився, то помітив, що там, де приякорився був його «Арго», стоїть зовсім чужий корабель. Не діждавшись Ясона, його «Арго» поплив не знати куди. Затє інші відважні сміливці прибули сюди. Чутки про Ясонову невдачу скорше привабили до узбережжя інших зухвалих мореплавців, аніж відштовхнули їх.

Відколи викрадене руно почало вберігати Ясона від плину часу й всіляких нещасть, збігли десятки років, що здалися йому за години. Уперше він по-справжньому глянув на Медею, свою коханку. Їхнє кохання спочатку було занадто шалене, з першого погляду на неї й до цієї хвили він сам був у полоні її чарів. А тепер подиву його не було меж: Медея з дитинної чарівниці, що мала очі, мов ягідки, обернулася в справжню відьму.

І коли Ясона пройняла думка, що доля полишила його на самого себе, як і «Арго», що відплив без нього,— він перестав вірити в долю. І в богів теж. А в людей — і поготів.

Як тільки вщух вітер, довкола вирізьбленої постаті

на прові корабля роєм загули комарі. Лежачи долі, Ясон спостерігав, як її знівечили негоди. Коли хмарина заступала сонце, йому здавалося, що постать підсліпо й суворо поглядає на нього. Йому б устати слід було, щоб до початку громовиці встигнути до міста. Та Ясон був знеможений, мов та сонна дитина. Він почував, що тут його не зв'язують обов'язки моряка й капітана.

Тоді, щоб повернутися додому, вони з Медеєю вкрали старого рибальського човна. З нею, своєю відьмою, він щасливо уникнув усіляких небезпек. Мати його на той час уже померла. А дядька розлютила несподівана Ясонова поява, бо він змушений був на вимогу народу віддати за Ясона свою одиначку. Ясона теж пойняв відчай, коли його чорна чаклунка в нападі ревності знищила все — свято, наречену й гостей, і навіть своїх власних дітей, свою власну честь і добре ім'я. Пізніше він оплакував і смерть Медеї, як під час повернення додому оплакував смерть матері. Таких жертв, як від цих двох жінок, він уже ні від кого не міг діждатися. Все інше можна було набути — він давно вже збагнув. Золоте руно стало його другою шкірою. Ясон і не думав уже офірувати його своїм богам, як обіцяв жерцям його дядько. То був для нього привід, аби тільки якимось чином здихатися свого небожа.

Ясонові хотілося хоча б раз ще побачити «Арго». Що ж до його колишньої команди, хоробрих супутників його справжньої, обмеженої роками юності, то їм на зміну доводилося щоразу підшукувати таких же сміливців, супутників його другої, вічної й необмеженої вже юності.

Не потрібні тепер йому ні віщування долі, ні пророкування. Все була чиста випадковість. І ніякого закону. Не було й потаємної дороги, що вела б до заповітної мети: лиш у легендах бистрі на розум люди досягають

її з допомогою нитки, якої не випускають з рук навіть у хвилини сум'яття.

Тепер «Арго» погойдувався на суках, і тінь його вже холодила, бо хмари раз по раз заступали сонце. Ясніли білою піною розквітлі акації. Мотуззя скрипіло, мов корабельні линви. Згнила дерев'яна снасть тріщала й ламалась. І саме живе дерево, що на ньому був підвішений корабель, аж стогнало від натуги. Ясон подумав: «Слід би десь сховатися від бурі, поки повернеться старий сторож». Але не сховався, а лише розпростався на землі й закутався в свою шкуру.

Раптом злетілася до лісу сила птахів. Вони позабигались навіть у щілину між корпусом корабля й вирізьбленою постаттю на прові. Одна линва луснула, сук гойднувся — золотаве листя закружляло над Ясоном і посищалось на нього й на землю. Переполохані пташки спочатку пурхнули на гілля, а потім поховалися ще глибше й тільки стежили злякано за чоловіком на траві.

Певно, Ясон ще б устиг схопитись і відскочити вбік. Але він тільки схрестив руки під головою. Лице його виказувало таку мужність, як у пору його справжньої юності на ревучому морі в хвилину смертельної небезпеки. Нараз ударив грім — і розгулялася буря. Вона обірвала останні линви — і рештки корабля упали просто на Ясона. Він таки загинув укупі з своїм «Арго», як про це вже віддавна повідував народ у своїх піснях і переказах.

КРІСАНТА

Питаєте, як живуть люди в Мексичі? Про кого ж вам розповісти?

Про Ідальго? Він перший ударив на сполох у дзвін у селі Долорес, подавши сигнал до повстання проти іспанців. Після визволення країни цей самий дзвін у день національного свята лунає щороку з президентського палацу в Мехіко.

А може, вам повідати про Морелоса? Рід його невідомий. І негритянська та індіянська кров змішалася в ньому. Його юність була гірка. Його освіта убога.

Він був лише нужденний сільський священник. Та раптом опанувала його ідея, заради якої Ідальго наклав головою. Він підняв грізне повстання. Купка селян, яку він очолив, виросла в армію. Своїм розумінням подій і вмінням їх передбачати він переважив найбільші розуми своєї доби.

Хіба щось розказати вам про Хуареса? Він вигнав нових французьких гнобителів, що за часів Наполеона III поневолили його народ. Він розстріляв імператора Максиміліана. Він розумів, що від національного визволення користі бідним селянам ще мало. Безжально й невідступно виступив він проти великих землевласників. Бідні селяни завдяки його законам дістали землю.

Ні, я вам не буду розповідати ні про цих мужів, ні про інших великих людей, що жили ще й після них у Мексіці. І хай вони майже й не відомі в Європі, але великі вони не тільки для Мексіки. Я не розказуватиму вам ні про Хуареса, ні про Ідальго, ні про Морелоса. Я оповім вам про *Крісанту*.

Їй було десь років шістнадцять, коли вона залишила Пачуку й поїхала на заробітки в Мехіко. Вона не знала достеменно свого року народження. Вона знала тільки про свій день народження. Він випав на празник усіх святих, її день народження, тому й охрещено її Сантао, бо ніхто не здогадався запропонувати якогось іншого імені. «Крісанта» їй, одначе, подобалося більше. Батька-матері вона не пам'ятала. Тільки й знала, що мати померла, її породивши. Про батька їй нічого не було відомо.

Крісанті, проте, поталанило більше, ніж багатьом іншим дівчаткам-сиротам. Вона мала людину, на яку могла опертися, як на могутню гілку. То була жінка, на ймення Лупе Гонсалес. Її чоловік працював рудокопом у місті Пачуці, що до нього від Мехіко дві години

їзди. В Гонсалесів у самих було кілька дітей. Старші сини вже працювали на копальні. Крісанта доводилася хрещеницею Лупе. Вона часто любила говорити про Гонсалесів. У такий спосіб вона запевняла себе і давала втямки іншим, що не самотня в житті. Лупе Гонсалес виховувала її вкупі з своїми дітьми. Вона була сумирна, мовчазлива жінка. Як сталося, що Крісанта попала до Пачуки, того й Гонсалес гаразд не знала, бо якось би їй розказала. Вона також не могла до пуття пояснити, чому дитина опинилася в її господі і зростала в її родині. Мабуть, не раз волею випадку знаходили у неї притулок діти, що не знали батька, бо він або помер, або повівся не знати де, що не мали й матері, бо її відняла у них смерть чи якесь інше нещастя. Можливо, ця дитина видалась їй особливо зголоднілою. А що сама вона ні вдень ні вночі не знала провітлої години з п'ятьма своїми дітьми, смерть чужої матері тим дужче вразила її, а ще дужче — безпомічність малої дитини, яку вона й забрала до себе.

Лупе Гонсалес у великі празники ходила до церкви. Чоловік — ніколи. Національне свято звістували їй фейєрверки та музика. Вона не могла певно сказати, як те свято стосується її народу. Але від неї Крісанта довідалася, що першого листопада — день її народження й іменини. Бо коли під кінець жовтня вона занадто пустувала, названа мати їй казала:

— Знову твої чорти розходилися. Чорти завше гніваються на будь-чийого ангела-охоронця. В тобі чорти занадто бушують перед першим листопада. Зчиняють справжній бешкет.

Крісанта зберігала в пам'яті ще один спогад, про який нікому не розказувала. Спогад був такий химерний, що й слів бракувало його розповісти. Якось у ранньому дитинстві вона побувала в такому місці, якого не знайдеш ще десь на землі. Там їй було так

легко на душі, як ніколи потім. Їй здавалося, що вона сама віч-на-віч зі своїм власним небом. Коли ж вона запитувала себе, що ж то, власне, було, їй згадувалось тільки одне: синь. Тепла й густа синь, такої вона більше ніде не бачила. Увесь світ дзвенів і мчав кудись, але не міг пробитися крізь ту синь.

Та Крісанта дуже зрідка снувала мрії. Вона була занадто жвава й весела. Вона гадала, що з рідною матір'ю жила, певно, десь-інде, перш ніж осіла в Гонсалесів. А тому іноді запитувала:

— Звідки прийшла моя мати?

Лупе їй відказувала:

— А хтозна.

Так їй відповідали всі люди. І Крісанта перестала їх питати. Вона дорожила своїм спогадом і поринала в нього, коли їй було страшно.

А тепер їй було страшно. Лупе Гонсалес раптом сказала, що вона мусить їхати на роботу до Мехіко. Старша дочка віддається, і Крісанта муситиме звільнити мату, на якій укупі спали обидві дівчини. У сусідки, пані Мендоси, була в Мехіко тітка, що тримала тортілерію. Коли хтось проказує «Отче наш», то під «хлібом насущним», напевне, має на увазі тортілью. Грудочку тіста з кукурудзяного борошна та товченої крейди розпліскують між долонями, поки вона стане тоненька. Потім коржик підігрівається й тужавіє на плиті. В обідню пору на вулицях лунає монотонне, але радісне для кожного ляскання в долоні. Такий хліб нічим не пахне. Він і не хрумтить. І випікається не в печі, а перед очима у всіх. Зате від нього багато ляскоту, і він сам скликає до себе зголоднілих.

Пані Гонсалес плескала тортільї в себе вдома з дочками. Крісанти не треба було вчитися цього ремесла. Вона могла відразу братися до роботи.

Коли вона востаннє сиділа за столом у Пачуці, їй

приготували тортілью лішчу, ніж будь-коли. В неї паклали не тільки помідори з червоним і зеленим перцем та квасолею, а й залишки м'яса, що діставалося переважно чоловікам. Давно колись, ще дитиною, Крісанта розрюмалася, коли вперше надкусила густо наперчену тортілью. Потім перець став для неї такий же доконче потрібний, як і сіль.

Луїс Гонсалес завше пильнувала, щоб її сини не звикали до горілки. Правда, Гонсалес-батько пив багато, та міру знав. Загалом він був урівноважений і стриманий. Збираючись на роботу, він сказав Крісанті:

— Завтра ми не побачимося. Стрінемося аж на весіллі. Але щоб ти була неодмінно, дочко,— і він обняв її.

На подвір'ї гордовито походжав індик, призначений для весілля.

Крісанта провела трохи Гонсалеса-батька на роботу. Він так само, як і його дружина, ніколи не замислювався, чому Крісанта понала в його родину. Чому він, саме він, заступив їй рідного батька, що був бог знає хто.

Крісанта їхала в автобусі разом із сусідкою. Дорогою вона забулася за свої побоювання. Вона передусім раділа з тих речей, що їх наречена подарувала їй, а не меншій сестричці,— з черевиків, строкатої перкалевої сукні, шалі-ребосо. Вона знала багатьох своїх супутників у автобусі. Вона знала, нащо всі вони спорядилися до міста і де виходитимуть. Хто на базар, хто в лікарню, хто до родичів на сімейне свято. Дорога повилася на гору. Сусідка звернула її увагу на засніжені вершини. Гори тут здавалися ближчі, але ще неприступніші, ніж здаля. По тому почався ліс. Стало трохи темніше. Дихнуло пахощами. Крісанта ніколи ще не бачила такого великого лісу. Все інше було майже таке, як і вдома. Тут-там на лисогорах червоніли перцеві дерева. Стелилися смужки обробленої

землі. Кактуси стояли, неначе застигли у потоці пилуки. Також поодинокі вілли американців та багатієв мексіканців з пальмами та розквітлим садами і навіть з тенісними майданчиками та басейнами для купання були такі самі, як і в її рідних місцях. Крісанта раділа, бачивши барвисті квіти. Тутешні селяни, як і Гонсалеси вдома, кохалися в квітах, вирощували їх навіть у консервних бляшанках.

На одній станції зайшов у автобус юнак із ношею. Він віз на базар у Мехіко череп'яний посуд, який випалювала родина. Сам він, як сказав, не хоче віднині більше марудитися з цим продажем і воліє влаштуватися на фабриці.

— Чому?

— Так буде краще для мене.

— Чому? — дивувалися подорожні.— З родиною жити ліпше. Вкупі працюєте, вкупі базарюєте.

— У нас виторг завжди ділить поміж усіма дядько. Самі лише свари від того. З чужими легше рахуватися.

Люди в автобусі пильнували його посуд, щоб не побивсь. А контролер розходився:

— Не дозволено перевозити в автобусі такий вантаж. Зупини яку-небудь підводу — і вези собі на здоров'ячко. А як не зупиниш і мула не маєш, то гайда пішки. Ти ще молодий.

Юнак увічливо пояснив йому, чому вони тільки під ніч устигли злагодитися в дорогу, чому він має до обиду поспіти на Мерседеський базар. Він подарував контролерові синю череп'яну пташку-свиставку для його дітей.

Крісанта приглядалася до юнака. Він подобався їй. І нараз їй захотілося до міста, бо туди ж їхав і юнак.

Вони поминули великий щит з написом: «Просимо до Федеральної округи!»

То було чудове привітання. Та Крісанта не могла його прочитати. Вона зовсім не вчилася в школі.

Як же вона пояснить хлопцеві, де він її зможе знайти в місті? Юнак зрідка проймав її бистрим поглядом. Вона так само хутко опускала додолу очі. Він бачив, які густі в неї віії. Він був не багато старший за неї, але вже з досвідом за плечима. Він був спокійний, чемний, гордовитий. Обоє вони ще були не певні своїх почуттів, але, хто знає, може, долею й суджені одне одному.

Пані Мендоса запитала в контролера, де їм зійти, щоб потрапити на майдан Альваро Орегона. Вона додала, може, щоб допомогти обом їм, що має передоручити дівчину тітці Долорес, яка тримає тортилерію.

Нове Крісантине життя було набагато ліпше, ніж вона сподівалася. Як весело було в тортилерії! Язика п'яťох дівчат, як і їхні руки, працювали безперестану. Плескати тортільї тут — зовсім не те, що в господі Гонсалесів у Пачуці. Повсякчас тут повно людей: одні вимагають півдюжини тортільї, інші — цілу дюжину, а дехто аж три дюжини. Крісанта прислухалася, про що покупці плещуть язиками, кого лають, з кого кепкують. Тут кожна тортілья зразу присмачувалася духом родини, для якої випікалась, наче зеленим або червоним перцем. Крісанта зголодніла за життям і прагнула його спізнати якнайповніше. Тому вона сердилася на пані Мендосу, що та довго сперечалася з тіткою Долорес, яка хотіла платити їй на десять песо менше, ніж домовлялися: на фабриці дівчинка одержувала б аж удесятеро більше і принаймні вдвічі — якби стала пакувальницею на гуті, де свояк її за складува. Тітка Долорес нарешті погодилась, що вона безкоштовно вечерятиме та ночуватиме в неї. Пані Мендоса взялася примістити нерозважливу дівчинку тільки через приязнь до Гонсалесів.

Крісанта тим часом уже орудувала грудочками тіста. Покупці стояли в черзі, бо була саме обідня пора. Крісанта й не думала залишати роботу. Платня здавалась їй аж надміру високою. Поїхати автобусом до Пачуки й назад коштувало їй лише дециці з заробітку. Тут їй не доводитиметься платити гроші за житло та харчі, і вона зможе купити собі фартух, як у дівчат, що з нею працюють. І сережки, як у тітки Долорес. Сережки вона мріяла надіти для зустрічі з тим юнаком, з яким їхала в автобусі. Вона не мала сумніву, що рано чи пізно тут з ним зустрінеться.

Надто сподобалося Крісанті вечорами у родині тітки Долорес. Удома на її місці тепер спить старша сестра з чоловіком. Тут, навпаки, воно вивільнилося для неї, бо віддалася тітчина друга дочка. Крісанта вірила, що так у житті воно й має завжди бути. Тут — повно, там — порожньо. Жодна людина не була самотня в місті. Вона почувала себе, мов дерево в лісі, а не як самотній кактус у пустелі.

Її нове місце ночівлі годі було рівняти зі старим. Тут вона спала в ліжку. А раніше спала тільки долі, на маті. Спочатку вона навіть боялася, щоб не впасти з ліжка. Третя дочка тітки Долорес, з якою вона ділила ліжко, спала під стіною. Крісанті здавалося уві сні, що вона високо пливе кудись над усіма крізь ніч. І на вечерю подали страви, смачніші, ніж у Гонсалесів. Часто потім бувало м'ясо. Смакували їй щедро начинені м'ясом тортільї. І солодкої кави було досхочу.

Родина в тітки Долорес велика. Нелегко розібрати, де діти, де зяті, а де онуки. Найменша дитина тітки Долорес була молодша за її онука. Крісанта навіть подумала на тітчиного чоловіка, що то зять. Він навідував домівку зрідка. Тітка Долорес говорила про нього часом з гордістю, часом зневажливо. Це був маленький, рухливий чоловічок, в'юнкий і веселий, ще й з ву-

сиками. Коли бував удома, то за столом устигав наговорити більше, ніж почула Крісанта за все своє життя від Гонсалеса-батька. Він був бригадир на взуттєвій фабриці, заробляв багато, але й тратився добряче, бо любив гульню та чарку. Допомоги від нього було мало, хіба що тітці Долорес щастило виманити в нього щось сваркою та хитрощами, коли він приплентувався до господи. А до того ж діти йшли одне по одному. Зате сини корилися їй у всьому. І мати, котра щодня ходила на роботу і всю свою сім'ю на своїх плечах держала, котра навіть приборкувала до певної міри свого слизького чоловіка, сама давала лад усьому, варила й пекла, народжувала й вигодовувала немовлят,— вона була міцною підпорою з чіпким корінням у кожному куточку родинного життя.

Крісанту все тут тішило. Живши в Пачуці, вона майже не знала просвітлої години. А тут вона галасувала й сміялася щовечора більше, ніж за все своє дотеперішнє життя. Тітка Долорес розповідала також багато цікавого. Вона розказала одного разу, коли Крісанта забула замести підлогу в хаті, таку байку:

— Жила собі дівчина і побралася з дуже гарним чоловіком. Він у всьому дав їй волю. Заборонив їй тільки замітати долівку. Він казав: «Як хочеш ти зі мною у злагоді жити, залишай усе сміття на долівці. Я не терплю віника в хаті і страх не люблю, коли замітають». Навідала якось їх мати. Вона схопилася руками за голову, коли побачила, що сміття в хаті просто горою. Дочка почала виправдовуватися, що чоловік її не терпить віника. Та коли дочка подалася на базар, мати взяла віника й заходилася замітати хату. Прийшла дочка додому і почала голосити: «Тепер же мій чоловік розгнівається на мене». Але мати спокійно робила своє. Раптом уся хата задвигтіла, щось заклекотіло, зануміло, стало темно, вдарив грім. Коли все втихо-

мирилось і сонце заглянуло в прибрану хату, мати сказала дочці: «От бачиш. Тільки один є такий чоловік, що боронить вимітати сміття. Ти була одружена з чортом, і твоє щастя, що я прийшла і ти вчасно спекалася його».

Тітка Долорес колись гарно жила з своїм чоловіком. Обоє вони, напевне, любили всякі історії, що переповідували одне одному, охочі були й до соковитих пліток та жартів.

Якось уночі з неділі на понеділок, коли тітка Долорес міцно спала, її чоловік тихцем закрався до Крісантиного ліжка. Вона вчасно прокинулася й почала кусатись та дряпатись. Дочка, що спала біля стіни, нараз пробудилася, тітка — також. Крісанта пробурмотіла: «Нічого, нічого, це кіт». Проте тітка Долорес помітила, що місце біля неї порожнє.

Вона, мабуть, скоро вигнала б Крісанту з господи. І не тільки через чоловіка. Вона б не зраділа, якби котрийсь із синів накинув оком на Крісанту. Хоча й були вони не які пані, а все ж заможніші за Крісанту люди. Бо вона не мала ні батька, ні неньки, ні рідні, щоб справити весілля, і взагалі нічого, окрім сукні та ребосо. Але їй не довелося оберегати сім'ю від Крісанти, бо здійснилося нарешті те, на що Крісанта потайки сподівалась.

Юнак, з яким вона їхала в автобусі, з'явився якось уранці перед тортилерією. Крісанта помітила його відразу ж. Відтоді, як зародилася в хлопцеві симпатія до незнайомки, спочатку ніби непевна, потім сильніша і вже зовсім непереборна після того, як вони розлучились на станції, потяг до неї мучив його, ніби дава й не додержана обіцянка. Він здавався сам собі безвольним і слабодухим, поки не виконає її. Юнак також не помилявся, вважавши, що дівчина, за якою він нудьгував, очі видивила, чекаючи його. Від напруження

він стояв перед тортилерією якийсь прямий і незграбний, здалеченька втупивши в Крісанту свої золотаво-зелені очі. Він спочатку побоювався, чи не змінила вона місце роботи. Тепер постала вона хлопцеві на яву, якою він і зберіг її в своїй пам'яті. Найменша з-поміж дівчат, що плескали тортільї, не така вже й гарна, не така вже й ніжна, трохи дикувата, аж недоладна якась. А Крісанта затремтіла вся від радості, його побачивши. Юнак спочатку був трошки розчарувався, хоча, зрештою, в його пам'яті вона й не малювалася красунею. Та що дівчина вся затремтіла від радості, він сповнився гордощами. Її зухвале личко під тінню густих вій нараз полагідніло.

Та година, що він мусив іще дождити її, здалась йому вічністю. Він купив собі три тортільї, але не з тих, що були вже готові. Він зачекав, поки Крісанта сама розплескала й зняла їх з гарячої плити. Потім він ждав її коло дверей, жуючи тортільї.

Крісанта не відповідала на жартівливі запитання своїх подруг. Не перемовилася вона з ними жодним словом і решту свого робочого дня.

Хлопець прийшов до неї раніше, ніж вона сподівалася. Крісанта ще не встигла навіть одержати свою першу платню й купити сережки, як у тітки Долорес. Вечір був холодний. А на ній ні кофтиночки, ні панчіх. Лише сукня перкалева та ребосо, що ним вона вкривала голову й плечі. Юнак підхопив її руками й поперед себе проштовхнув у автобус. Сам залишився висіти на приступці, бо автобус був напханий людьми.

Крісанта й уявлення не мала, яке велике місто. Сама, без нікого, вона б не зважилася ходити по ньому. Юнак на зупинці знову підхопив її й поставив на землю. Вони довгенько йшли. Нараз він запитав:

— Як тебе звати?

— Крісантою,— і вона розповіла йому, чому її так звуть.— А тебе?

— Мігель.

Вони поминули кілька довгих вулиць. Пилюка сріблилася при місяці, неначе іній. Через ворота вони потрапили у вузьке, глибоке подвір'я,— ніби завулок з будинками обабіч. З сільськими печами. З квітами в горнятках та консервних бляшанках. З колодязною помпою, з гофрованими дошками для розтирання кукурудзи. З індіком, що надимався в сутіні, як той пан.

Крісанта давно вже перестала оглядатись. Їй байду-же було й до подвір'я, й до зірок. Юнак завів її в якісь двері. Він жив разом з кількома друзями. В кімнаті саме був один з них, і тільки-но вони зайшли, той мовчки встав і вийшов. Та, виходячи, він кинув бистрий погляд на Крісанту.

Після розлуки в автобусі вони так палко мріяли одне про одного, що тепер час для них нічого не важив. Що пережили вони до того, лише десь блідо зблискувало вряди-годи за вікнами кімнати, як подвір'я за дверима. Що буде з нею потім... вона не хотіла думати. Щастя не має нічого спільного з часом. То чому ж тоді воно має кінчитися, коли часові воно не підвладне?

Мігель сказав, що тепер проведе її до автобуса, бо в нього нічна зміна. Тільки виходячи, Крісанта помітила, що на маті між залізними ліжками ще хтось спав. Мігель дав йому крутого стусана й гукнув:

— Вставай, Пабло, пора!

Крісанта тепер плескала тортільї вправно, як ніколи. І підлогу замітала краще. Вона аж віднімала віника в інших. І увесь час сміялася. Тітка Долорес раділа, що Крісанта знайшла собі хлопця і її чоловік більше не липнучиме до дівчини.

Мігель за тиждень звелів Крісанті самій уже приїздити до нього автобусом: йому ніколи приходити по

неї до тортилерії, бо ще й до школи вечорами треба поспішати. А чи її записано до школи?

Саме тоді уряд розпочав велику кампанію: людей, що не вміють читати й писати, заохочували до вечірніх шкіл. У кожному районі було відкрито такі школи. Урядовці ходили від дому до дому й записували всіх, хто ніде не навчався. Вони прийшли і в господу тітки Долорес. Крісанту також записали. Цього ж тижня до них завітала зі списком і черниця. Закон забороняв служителям культу ходити поза церквою в духовному вбранні. Але по лицю й по довгій спідниці черницю легко було пізнати. Вона намовляла тітку Долорес послати дітей до церковної школи.

— Коли ваші діти навчатися читати,— сказала черниця,— вони легко втратять спасіння душі; вони тоді легко зможуть прочитати щось заборонене.

Увечері в Мігелевій кімнаті хлопці весело сміялися, коли Крісанта розповідала їм про ті відвідини. Тепер вони, як дівчина приходила, інколи залишалися вдома і правили теревені, пили, співали.

— Черничка має слухність,— казав Пабло,— тільки навиворіт. Візьміть, наприклад, мене. Я вмію читати, я читаю газети. І завжди думаю: коли хтось брехню читає і не бачить, що то брехня, той і справді втрачає спасіння душі.

Мігель глянув задумливо на свого приятеля Пабло, якого він щиро любив. Крісанту шпигнули ревності. На мить у неї захолонуло серце. Але ж Мігель уліпив був очі не в якусь там дівчину, а в свого друга Пабло.

Він ходив у вечірню школу свого району, вона — свого. Спочатку все її дуже бавило. І там було також багато нових облич. Вони хвилювали її й трошки лякали. У кожного обличчя було своє життя. Робітники, чистильники взуття, перекупки, вуличні носії, служниці з кварталу — усі вони прийшли до вечірньої

школи навчитися читати й писати. Їх теж брала цікавість дізнатися, чому Крісанта опинилася в їхньому районі. Життя тут нуртувало. Вони тісно сиділи одне коло одного на лавках. Учителю був молодий і ввічливий. Але його якось соромилися. Він був лагідний і поважний заразом і скидався на священика. Він сварився, коли хтось допускався вдруге тої ж самої помилки. Весело було дивитися на нього, як він видобував з окремих слів літери «а» та «о» і писав їх на дошці. І ці ж літери, що мовби поважно ступали по дошці, виглядали і справді то круглими, то гострими, залежно від того, як він їх вимовляв. Потім пішли інші літери, що по-іншому звалися, ніж виглядали. Було дуже тяжко складати їх у слова. Але ж так виходили звичайнісінькі слова, що їх зовсім несвідомо вимовляєш тисячу разів на день. Крісанта дивувалася з огрядного старого муляра, що сидів поруч неї. Він невдовзі знав уже всі літери. І швидко навчився складати з них слова.

Мігель підшукав собі кращу роботу. Змінив також він і вечірню школу. Він ходив туди в ті ж години, що й Крісанта до своєї. Вони спочатку вкупі сміялися над зошитами, коли їхнє «о» замість котитися підскакувало. Пабло їм допомагав. Хвалив він лише Мігеля. Крісанту брав на глузи. Вона ж, притиснувшись до Мігеля, не дуже охоче заглядала в зошити. Вона соромилась учителя й класу, бо ще не вмiла з окремих літер складати слова. Їй соромно було й перед Мігелем; бо вона певна була, що він учиться так само гарно, як і муляр поруч неї. Мігель уже вмів читати і прочитав на останній сторінці підручника розповідь про чоловіка на ймення Хуарес.

Вона сердилась, бо дочки тітки Долорес від чернички у винагороду одержували барвисті та золоті образки в святою дівою Гвадалупською. Правда, Крісанта була тої думки, що вони лише хизувалися, нібито й насправ-

ді могли прочитати всю її історію: як діва Марія Гвадалупська явилася якомусь бідному індіянинуві. Явилася вперше чоловікові, що мав не білу шкіру. І подарувала йому троянду на голій горі, де ростуть тільки кактуси. Цю історію дочкам розповідали, мабуть, так настирливо й часто, що вони її вже знали напам'ять. Відтепер вона вечорами бігла вже не до школи, а на автобус, щоб їхати до Мігеля. Час між побаченнями був для неї порожнечою. Крісанта починала рахувати хвилини лише тоді, як сонце йшло на вечірній пруг. А Мігель, зачувши Крісантину ходу, іноді насуплював брови, бо Пабло сидів поруч нього і щось читав йому з газети. Його золотаво-зелені очі починали сердито зблискувати, як тільки Крісанта сідала за їхній стіл. А вона наївно вірила, що між ними нічого не змінилося від першої зустрічі біля тортилерії.

Часу проминуло не так і багато. Вона встигла одержати тільки місячну платню. Одного разу з'явилася пані Мендоса сказати, що весілля відбудеться наступної неділі. Крісанта тим часом ледве не забула родини Гонсалесів. Тепер вона збентежилася, її поійняло каєття. Весільне свято не так уже й хвилювало її уяву. Смажений індик... Вона нараз подумала, що в місті вона частенько їсть смачно. Та вона стала день і ніч думати про названу матір. Вона безперестану розповідала всім про родину Гонсалесів. Вона накупила подарунків на всю місячну платню. Серед суконь, що їх вивісив уранці крамар, вона вибрала кілька найулюбленіших кольорів. Таке саме ребосо, яке віддала їй дочка пані Гонсалес, барвисті носові хусточки, сережки, розмаїті прикраси. Їй хотілося наділити всю родину. Потім вона збагнула, що геть розтратилася, грошей навіть на дорогу не лишилося. Дівчата з тортилерії пояснили їй, що вона ж може попросити в тітки Долорес авансу. Тітка Долорес виявилася щедрою.

Вона рада була прив'язати Крісанту до себе надовше. Кохання зробило дівчину моторною й слухняною. А її приятель може ще намовити її перейти на іншу роботу.

Мігель давно вже поривався навідати родину. Вони знову в парі поїхали автобусом. Він пообіцяв наступного дня заїхати по неї до Гонсалесів.

Зустріч вийшла така, як Крісанта й сподівалась. Радощам від її подарунків не було меж. Крісанта й сама вся аж сяяла. Весільні столи вже було заслано. Пахло печеним індиком. Пані Гонсалес витратила олії більше, ніж за цілий рік. І коли вже всі сиділи за святковими столами, а у відчинені навстіж двері заходили щоразу нові й нові гості, пані Гонсалес, що кожную копійчину ощадила, тепер посиляла ще й ще по гострі та солодкі страви й горілку. Вона дозволила собі сьогодні брати все набір. Не сварила навіть сп'янілих чоловіків. Сьогодні такий день, коли про турботи треба забути. Всі мають почуватись, як оті душі, що їх вивів Христос із пекла. Вночі дехто покинув дім господарів, бо треба було поспішати на роботу. Хто як міг вибирався на вулицю й вантажною машиною діставався до копальні. Більшість полягали спати на матах. Пані Гонсалес уранці приготувала для гостей каву. Всіх тягло ще дужче, ніж учора, співати під гітару. Тепер гості посправжньому добрали смаку в святі. Крісанта з головою поринула у вир весілля. Та коли день став пригасати, повіяло прохолодою й тишею, її серце стало стукотіти частіше. Тільки-но вона зачесалась, обсмикала на собі одержу — з'явився й Мігель.

Він одразу ж з усіма заприятелював. Крісанта очей з нього не спускала. А Мігель мовби її й не бачив. Він розмовляв з чоловіками. Він розповідав їм:

— Я перейшов із першої фабрики на шкіряну фабрику Рееса, бо тут більше платять. Платять більше, але й вимагають більше. Вони не кажуть одразу: «Ми ви-

магаємо більше». Сам на собі помічаєш. Ти спочатку гадаєш: «Чи не все одно: що тут, що там, треба, мовляв, випотіти вісім годин». Проте ні, тут треба кров'ю випотіти. Мені розказали, що незадовго до мого приходу туди приставили нову машину з трибками, кумедну таку. Укупі з машиною прибув і чужинець, що навчав цілий ранок наглядача, як працювати на ній. Такий з жовтими зубами, голубими очима й рудим чубом. З отих грінго¹, але вмів говорити по-нашому. Вони платять нам більше, але, як би вам сказати, гроші ті коштують для нас дорожче. Бо коли, наприклад, ти вийдеш на вулицю з'їсти морозива й бодай на хвилю запізнишся — тебе оштрафують. Або як зіпсуєш кусок шкіри чи не встигнеш скінчити роботу, поки наглядач підраховуватиме, — так само штраф.

— Чому ж ти тоді не вертаєш до родини, у вашу гончарню? — запитала пані Гонсалес.

— Не хочу, — сказав їй Мігель.

— Чому ж?

Мігель на хвилю замислився.

— Платять нам стільки, як домовлено. І вираховують з нас теж за умовою. Тільки ми над тим не задумувались. У них чорним по білому записано, і вони можуть прочитати, що така умова. Вони, певна річ, — банда розбійників, але головне — ти там не самотній. Знаєте, пані Гонсалес, удома, в родині, ти хоч і серед людей, та все одно кожне з нас там, і я теж, — самотній. Увесь час треба крутитись самому. Щось зламаю, розіб'ю — сам. Зроблю щось гарне — сам. Захочу чогось особливого — сам.

Чоловіки слухали його уважно. Не все вони розуміли, що він їм торочив. Можливо, тому, що в них усе було

¹ Грінго — зневажливе прізвисько американців у Латинській Америці.

по-іншому. Хоча на копальнях і було майже так само, зате в сім'ях — інакше. Мігель правив далі:

— Якщо не заробляти багато, вдома з злиднів не вилизеш. Коли знову на рис ціна раптом підскочила, ми на фабриці всі гуртом постановили домогтися більшої платні. Ми всі разом кинули роботу. А що б зробили ми вдома, якби рис подорожчав? Випалили б на кілька горняток більше, щоб заробити на рис. Хіба не так? А на фабриці нам і справді збільшили платню. І не оштрафували вони жодного, і з роботи жодного не прогнали. Ні, не тому, що вони нас люблять, а тому, що їм треба виконувати замовлення, тому, що з нашої праці вони мають зиск. Іншим разом вони виганяють тебе, вони вираховують з тебе за казна-що. Тут — їм не вдалося.

— Не наважились?

— Не наважились. Це був страйк. Ми домоглися свого.

— Ми також хотіли в себе застрайкувати,— сказав зять,— і я б пристав до страйку. Та більшість злякалися, побоялись, щоб їх не вигнали геть.

Мігель провадив:

— Як тільки навчуся читати й писати, негайно виїду звідси. Поїду до Кампече, до дядька. Він каже, що коли я насправді вивчуся читати й писати, то влаштує мене на роботу. Я не думаю тут назавжди залишатися. Країна наша велика, міст у ній багато. Я хочу їх усі побачити на власні очі.

Потім втрутився старий Гонсалес:

— За моєї молодості тут було ще гірше. Ми просвітку не знали. Поверталися додому надвечір і зразу ж лягали спати. Ми також об'єднувалися. Маршували до міста. Мені було тоді стільки, як тепер моєму найменшому синові. З нас вони нічого не вираховували, мій друже, в нас вони стріляли. Той старий пес у прези-

дентському палаці нас злякався. Він довго і м'яко сидів там, але змушений був забиратися геть, поки цілий.

Гонсалесові очі при згадці про страйк заблищали, як і Мігелєві.

Крісанта увесь час не спускала з Мігеля очей. Він знав більше від інших. У нього було багато ще попереду.

Згодом чоловіцтво родини Гонсалесів вирушило до копальні. Батько пішов зі своїм новим зятем. Вони вже давно приятелювали. Молодий зять був похмурий та мовчазний. Поки не поймав його напад любові або великої люті. І тепер обидва вони були не в настрої й не мали охоти кидати на вітер слова, слухаючи міркування своїх гостей. Вони роздумували над тим, що їм розповів Мігель. Старий Гонсалес, зітхаючи, сказав:

— Він ще занадто зелений.

— Так,— потвердив зять,— і ні від кого не залежний. Може йти, куди захоче.

Про Крісанту вони не згадали й словом. Лише мимохідь подумали, що її чекає.

Крісанта ні над чим не замислювалася. Вона ніколи не зважала на час. Вона й тепер про нього не думала. Життя стелило перед нею усі свої шляхи-дороги. Вона побувала з Мігелем у всіх куточках міста. Вона уявляла, що він дарує їй щоразу часточку міста. Вона ходила з ним на Мерседеський базар. Їй здавалося, що одягу та взуття, їжі й питва, сідел і ножів, солом'яних брилів і ребосо, горняток і глечиків, прикрас і образів, зібраних тут, стало б на все життя всьому народові. Черевики й чоботи ніби росли на тичинах у ятках рядочками, як банани на дереві. А барвисті тканини ніби ввібрали в себе всю красу мексиканських садів. В інших ятках висіли в'язки лика. Вишлетені з нього вершники, велетні та кошики, посаджені один з один, сягали стелі. Крісанта ще ніколи раніше не

бачила такої сили кошиків. Вона ніколи раніше не придивлялась до базарного кошика тітки Долорес, а ось тут, у сутінках ятки, вона була вражена червоно-голубими горами кошиків. Вона була приголомшена всім, що побачила на Мерседеському базарі. Всіма овочами, всіма горнятами, що їх продавала й Мігелева родина. Горщиків тут була ціла вулиця, і хоча вся родина Мігелева, навіть діти й онуки від зірниці до зірниці їх ліпили, крутили, розмальовували, обливали поливою — їхня продукція займала тільки одну ятку. По вушках, по поливі Крісанта одразу ж упізнала їх вироби поміж інших, як пізнають знайому рослину. Мігелеві родичі сміялися за спиною якоїсь чужинки, що захотіла взяти рецепт глини, бо ж їхні горщики не тріскалися на вогні, мовби їх викувано з заліза. Чужинка та була біла, гостроноса, з безбарвними волоссям та очима.

— Бач, за одне песо вона ще хоче дістати наш рецепт глини,— сказав Мігель.— Хай собі купує в універмазі алюмінієвий посуд.

Він сказав «наш рецепт», хоча й працював уже на фабриці.

Мігель з Крісантою пішли в кіно. Фільм їм так сподобався, що вони на час і одне про одного забули. Дівчина, гарна, як янгол, щораз нижче падала на дно. Її згнатьблено й покинуто. І ось вона вже пішла з рук у руки. Їй не щастить з чоловіками. У неї знайшлася дитина, вона віддає її до притулку. Сама ж вона живе в злиднях, зістарюється, потрапляє до тюрми. Коли по тому вона навідала сина в школі, він не впізнає своєї матері. Тим часом він навчився читати й писати. Він учиться далі. Стає правником. На суді захищає невідому нещасну жінку...

Мов очманіла, йшла Крісанта вулицею. Вона ніколи не замислювалася над своїм минулим. Тепер увесь час думала вона про дівчину, її юність і вроду, її бідність

і старість. Усе перемішалось в одно — і минуле, і сучасне.

Мігель розмірковував над долею її сина. Як добре, що він не залишився при матері. Як добре, що він багато вчився.

Вони поїхали на празник святої діви за місто, в Гвадалупе. Хто вірив у чудо, хто — ні, але ціле місто поїхало до Гвадалупе. То ж було своє, мексиканське чудо: свята діва мала темну шкіру. Вона явилась індіянинуві.

На світанні виходили танцівники, переодягнуті в воїнів — іспанських або мексиканських, в шоломах і прикрасах з пір'я, — і влаштовували виставу перед церквою. Насправді за тих часів пролилося так багато крові, що аж диво брало, як ще й досі живе така сила народу. В очах жінок і малих дітей ще не вигасли скорбота й жалоба. То був бєад, що лишився з часів кріпацтва, і осад новий — із нових страждань.

Мігель щедро тринькав гроші. У Крісанти їх не було, бо вона витратилася на подарунки. Він водив її по всіх ятках, він купував їй багато ласощів. Свято для неї тільки починалося, і зірки ще сяяли на небі.

Укупі вони гуляли також у вересні й національне свято «Клич Долорес». Крісанта трималася за Мігелевого пояса, щоб не загубити хлопця в тисняві. Людська юрба пінилася перед палацом президента, і навіть бешкетники та п'яниці трохи-таки пильнували, щоб не наступати на малих дітей, яких матері вже не загортали в ребосо разом з немовлятами. Потім усі німотно слухали малий дзвін Долорес, що тепер у столиці звістував свято, як колись перший покликав до визволення. З останнім ударом дзвона народ розгулявся: почав пускати ракети вгору, веселитися, кричати. Мовби цієї ночі горілкою та ножами, фейєрверками та пістолетами люди збиралися приглушити розчарування

й безладдя, що настали після визволення. Мовби слід було цю дорогу кров поминати разом з тією, що пролита через зради, брехню, шанолубство, зажерливість.

Крісанта раділа з усіх доріг, якими її водив Мігель. Вона пішла б з ним на фабрику, на поле, на гончарню і на свято. Вона пішла б з ним на війну, на демонстрації, на будь-які народні збори. Аби тільки він ішов попереду. А він уже й не пускав її наперед. Він ішов гордовитий, цілком певний, що вона йде слідком за ним.

Одного разу він відіслав її додому, бо вчитель обіцяв йому щось почитати. Крісанта ж чекала Мігеля коло його будинку. Він висварив її, як повернувся. Крісанта злякалася, коли Пабло запитав її, чи склала вона іспити у вечірній школі. Вона туди вже не ходила. Пабло здогадався про все й засміявся.

Мігель сказав якось їй, що має покинути Мехіко. Він нібито домовився з одним візником, що той бере їх із собою до міста Оахака.

— А далеко воно?

— Ніч їзди. Він може раптом заїхати. І тої ж хвилини ми рушимо в дорогу.

Мігель боявся, що вона почне його розпитувати. Пабло навіть йому порадив нічого не розповідати Крісанти про їхній намір. Вона плакатиме. Буде йому заважати, а допомогти він їй однаково нічим не зможе. Мігель зразу спробував був йому заперечити:

— Послухай-но, Пабло, коли Альфонсо поїхав до Каліфорнії шукати роботи і його родина більш про нього не почула, ти сам казав, що так чинити негарно.

— Але ж то йшлося зовсім про інше,— відповів Пабло.— Такий, як ти, не може ж навіки обтяжувати себе. Тобі треба їхати звідси.

Пабло, очевидно, мав слушність. Мігелеві треба їхати, він прагне нового життя. Він не бажає прожити

свій вік, як чоловік тітки Долорес або Гонсалес, Крісантин батько. Він хоче багато вчитись. Він хоче багато побачити. Йому потрібна не така дівчина. Проте чому ж Крісанта не злякалася? Раптом спало йому на думку, що Крісанта, почувши слова «Ми їдемо», уявила не Мігеля й Пабло, а Мігеля й себе. Це пригнітило його, але Пабло сказав:

— Невже ти гадаєш, що розлука стане легша, як надовше затягнеться?

Але довго розмірковувати йому не довелося. Наступної ночі завітав візник.

— Поїхали, хлопці, як маєте ще охоту!

Коли другого вечора Крісанта за звичкою прийшла на подвір'я, котрась жінка, що сиділа на землі й розтирала кукурудзу, сказала:

— До кого ти сьогодні прийшла?

Крісанта довідалася, що Мігель з Пабло уже виїхали. Хлопці з Мігелевої кімнати позирали на неї хто глумливо, хто співчутливо. Двоє дивилися на неї понуро. Крісанта все збагнула — і нічого не сказала. Ноги їй не підломились. Та кімната на мить закрутилась перед її очима. За хвилику вона опанувала себе. І сказала цілком весело, що, мовляв, знала про все і сама порадила йому їхати. Вона прийшла сюди забрати деякі забуті речі. Один з хлопців гукнув їй:

— Може, ти щось забула на моїй маті?

І ще щось подібне, як завжди кажуть при такій нагоді парубки.

За жодне мовлене ними слово Крісанта не залишалася в боргу.

Жінка, що на подвір'ї розтирала кукурудзу, тільки хитала головою на той її сміх. Крісанта раптом уклонила й і пішла.

Була ніч. Холодна. Крісанті не хотілося вертатися до тітки Долорес. Їй узагалі не хотілось більше до тітки

Долорес. Їй не хотілося повертатися до домівки і до тортилерії. Не хотілося їй і в Пачуку. Не хотілося їй і до Гонсалесів. Не хотіла вона, щоб її розпитували. Вона нікуди більше не хотіла. Вона блукала вулицями, потім сиділа перед якимись дверима, поки її прогнали геть. Ще деякий час вона нікала вулицями. Відтак вона примостилася на східцях незнайомої вілли. Якийсь гурт музик проходив нічною вулицею. Перед віллою зупинився. Їх, очевидно, найняв якийсь закоханий у дочку власника вілли. Вони взяли до рук гітари й почали грати та співати. В одному вікні засвітилося, з іншого хтось вихилився й наляв їх. Крісанта встала, ніби той суворий голос звертався не до музик, що незворушно грали собі далі, а до неї самої. Вона пішла довгою вулицею вниз. Тоді сіла на східцях якоїсь великої офіційної установи. Вона змерзла. Було вітряно. Від холоду вона видзвонювала зубами. Склепила очі. Аж слаба з туги за рідним порогом, вона подумки вернулася до того місця, де колись дитиною почувалася так легко, де їй було так тепло, як ніколи більше потім. Вона тільки пам'ятала синь. Світ плив мимо неї, оминаючи її. Тспер Крісанта ніяк не могла пригадати тієї сині. Все в ній і довкола неї була порожнеча — і коли стулювала очі, і коли їх розплющувала. І зірки були такі ж самітні на небі, як і поодинокі люди, що з'являлися перед нею на майдані.

Крісанта ще трохи пройшла. Сіла знову перед дверима. Її знову прогнали.

Настав ранок. Вона зголодніла. Їй бракувало і сили, й бажання говорити. А милостині мовчанкою не доможешся. Вона щось украла на вуличному базарчику.

Так минули два, три дні. Її потягло знову до світла й тепла. Вона почула музику, що линула з пивниці. Якийсь чужий чоловік вийшов звідти і захопив її за руку. Незнайомець був не з плохих. Він сказав:

— Гарна ж, нічого сказати! Обчепурись хоч трохи, дитино, коли хочеш зайти зі мною. Твоє ребосо все в багнюці.

Вона обтріпалася, зачесала коси. Так почалося. І пішло... Вона то сиділа в поганеньких пивничках, то в кав'ярнях кращих вулиць. То якийсь приїжджий брав її з собою в готель, то якийсь крамар вів її до своєї крамнички. Вона допомогла одного разу перевезти на мулах партію фруктів через усю країну. А якось вона переспала у вантажному автомобілі з шофером-чужинцем. По тому стало видно, що вона вагітна. Їй потрібен був надійний притулок. Якось здибалася вона дівчину, що з нею разом працювала в тортилерії. Та їй сказала:

— Можеш пожити в мене. Бо інакше занесуть тебе в списки. А як уже занесуть — очей з тебе не спустять.— І додала: — Гадаєш, що жінки за кордоном такі дурні, як ми? Ось у мене восьмеро братів і сестер. А чужинки не ждуть, поки стане видно їхні животи. Вони також не ждуть, поки дитина з'явиться на світ усім перед очі і її зареєструють. Такі спиритниці, як вони, кінчають усе раніше. Вона взагалі на світ божий не з'являється.

Крісанта була вдячна дівчині, що здалася їй вельми розумною й спиритною. До того ж вона виявилася ще й порядною, взявши Крісанту до себе.

Дівчина сказала пізніше:

— Бачиш, як добре, що ти натрапила на мене. В лікарні дитину одразу б записали. А тепер у тебе нема ніякої дитини. Тепер усе минулось.

На те їй Крісанта нічого не відповіла. Іноді вона, як і раніше, бувала весела. Іноді поводитися, мов та божевільна: лаялася, плакала, кричала. Вона принесла дівчині, як і домовилися, перші зароблені гроші. Але невдовзі нова робота їй стала осоружною. Вишивати завше хрестиками, вишивати завше одних і тих же

птахів. У останній день роботи, на злість наглядачці, вона вишила на білій тканині зовсім іншого птаха, ніж їй було велено — не синьою, а червоною заполоччю, і не за зразком, а за власною вигадкою. Щоправда, цей птах мав великий успіх: на нього потім було багато замовлень. Але Крісанта нічого про те не знала, бо вона перебралася в інший кінець міста.

З вигляду вона стала така ж, як і раніше. Як і раніше, охоче сміялась і плескала язиком. Але тепер вона була хитріша в поводженні з чоловіками. Вона сходила до перукаря. Купила в універмазі пальто. Вона знала також, що іноземців цікавлять дівчата, які відповідають їхнім уявленням про тубільний тип,— несміливі, скулєні, у ребосо й з косами. Знала вона також, що найзвабливіші в неї вії, і коли щось просила в когось — опускала очі додолу. Іноді траплялися в неї напади злості, вона ставала замкнута й мовчазна. Потім відчай минав. Вона знов веселішала, поривалася до світла й тепла.

Вона зустріла якось муляра, що з ним ходила до вечірньої школи. Він завжди справляв враження стійкої, статечної людини. Таким він постав перед нею й тепер. Він був у тому ж самому одязі, тільки добре вже припошеному. Крісанта подумала, що життя все одно плине, чи вмієш ти читати й писати, чи ні. Ну й що з того в цьому світі мулярові, що він швидко вивчив літери і вміє з них складати слова? Літній муляр увів її в товариство молодих мулярів. До одного з них вона прихилилась. На околиці міста вони споруджували великий будинок. Будівельне товариство послало своїх робітників на ту чи іншу новобудову разом з сім'ями. І мулярі, як ті цигани, ставали табором на новому місці, аж поки знову пошлють споруджувати іншу будову. Молодий муляр, що не встиг ще придбати жінку, дітей, взяв Крісанту до себе в хатину.

У родині Гонсалесів довго дивувалися, чому Крісанта більше не показується в них. Пані Мендоса довідалася від тітки Долорес, що Крісанта й від них утекла, не відробивши боргу. В одній родині гончарів дізналися від родини гончарів із сусіднього містечка, що Мігель виїхав з Мехіко без Крісанти. Про все інше Гонсалеси здогадалися самі.

Пані Мендоса була пригнічена. Хоча нікому й на думку не спадало дорікати саме їй. Але вона каралася почуттям провини. Бо це ж вона сама відвезла Крісанту на роботу. А дівчині видимо не поталанило на тому шляху, що його порадила їй вона, Мендоса. Крісанта нічого не досягла. Отож пані Мендоса і вирішила будь-що розшукати дівчину.

Не дуже солодко жилося Крісанті в муляра. Дружини мулярів почали про неї лихословити. До того ж табір мав переїздити. Вона щодень тинялася довкола. Звіддалік дивилась на селян, що на мулах або пішки з садовою, й городиною, та іншим крамом спускалися на базар до Мехіко. Поблизу міста вони робили перепочинок і взували черевики, що їх берегли всю дорогу. Крісанта помітила й гончареву сім'ю: жінки несли дітей, чоловіки — посуд. Посуд був добре поливаний, аж іскрився на сонці. Але родина та не збудила в ній бодай найменшого спогаду чи смутку, крім невиразного почуття, що їй знайоме гончарське ремесло.

І все ж наймолодший з гончаревої родини, що спустивсь униз напитися води, впізнав Крісанту. Це спричинилося до того, що вже другого дня по обіді пані Мендоса хутенько дріботіла гарною вулицею передмістя між білих, нових, уже затоплених голубими квітами будинків до табору будівельників. Вона розпиталася в жінок про Крісанту. І, як сподівалася, дістала від них точні й в'їдливі пояснення.

Крісанта вжахнулася, побачивши гостю. Однак гово-

рила з нею чемно й весело. А коли їй пані Мендоса сказала, що вона має їхати негайно назад укупі з нею до Пачуки, Крісанта знову ж таки і здивувалася, і зраділа. Їй удалося за останній рік зовсім викинути з думок родину Гонсалесів, можна було сказати, що вона зовсім забула про її існування. Вона таки докладала всіх зусиль, щоб не згадувати її, щоб не просити у неї притулку та щоб її не розпитували й не картали. Коли ж їй владно наказали зробити те, про що вона не важилась і думати, вона й не пробувала відмагатись. Зробила, як завжди,— послухалась людини, сильнішої за неї. Бо себе Крісанта почувала слабкою, малою й нетямущою.

Загледівши Крісанту, пані Гонсалес не зчинила галасу. Чоловіки були на копальні. Крісанту поклали спати на її давньому місці, на маті поряд зі старшою дочкою. Їй дісталось ще менше місця, ніж раніш, бо старша дочка була при надії. Вона вже встигла народити одну дитину, що спала у вимощеному ящику, шворками підвішеному до стелі. Це була єдина зміна і в господі, і в родині. Крісанта одразу ж зауважила, як тут страшенно тісно і що їй довго залишатися не годиться.

— Бідна моя дитино,— мовила стара Лупе Гонсалес,— що ж ти тепер робитимеш? Ти знову вклепалася.

Крісанта ще й сама не здогадувалася, що була вагітна. А названа мати помітила одразу ж. Усі зраділи, коли пані Мендоса знайшла вихід із скрути. Сестра братової пана Мендоси була одружена з чоловіком, якому у Мехіко щасливо велося. Вони орендували на околиці міста, біля трамвайної зупинки, рундучок і продавали там лимонад. Їм потрібна була людина, що заступала б там господиню.

На цій роботі від Крісанти вимагалось тільки вичавлювати сік з помаранчів та мити склянки. Наступного

вечора Крісанта мала від'їздити. А зранку вона вийшла провести трохи старого Гонсалеса, що вже ночував удома. Вона вивела його через подвір'я на вулицю. Індик самітно чванився своєю яскраво-червоною оздобою. Батько Гонсалес сказав, що його відгодовують до весілля другої дочки. І додав:

— Ми ждатимемо тебе.— І ще сказав: — Дитину візьми з собою. Я хочу її побачити.

Він пронизав Крісанту гострим поглядом. Той погляд уразив її в саме серце, бо нагадав їй Мігеля. Адже і в того очі були такі самі безжалісні й золотаво-зелені.

Тепер вона вже без страху згадувала своє минуле. Вона подумала про Мігеля. Вона пошкодувала, що раніше не приїхала в Пачуку. Уже давно, напевне, вона вичавлювала б сік з помаранчів у рундучку. Дитина, якої тепер вона чекала, була б тоді від Мігеля. Тепер вона гаразд не знала, хто її батько.

Якось Крісанта зупинилася перед кінотеатром подивитись на знімки артистів. Вона знову впізнала людей, яких бачила у фільмі, що дивилася в парі з Мігелем. І подумала, що її син теж без батька-матері може стати таким, як син у фільмі. Він вивчиться читати й писати. Він здобуде вищу освіту. Може, стане навіть і доктором. Неодмінно стане, ким захоче, якщо тільки з'явиться на світ, як цього хоче батько Гонсалес.

Її нова робота була і не гарна й не погана. Люди, у яких вона служила, ставилися до неї ні брутально, ні приязно. Вони були трохи сухуваті і трохи педантичні. Завдяки цим якостям вони могли дешепо оцідити і так зводити кінці з кінцями.

Почасти з ласки, почасти з наказу господині, коли та сама торгувала, Крісанта й собі продавала свої яблука й цитрини поблизу зупинки. Те ж саме вона робила, коли в неї знайшлася дитина. На мізерні

залишки від своєї платні вона дбайливо закупувала по кілька десятків дрібних, але чистих, золотавих яблук, цитрин, помідорів, часнику, а іноді й зелень. Усе те вона хазяйновито розкладала, підстеливши газету, на землі рівними звабливими пірамідами поблизу колії. Вона й сама сідала тут же, просто на землю, вкупі з дитиною, закутаною в ребосо.

Одного разу налетів вітер і вкрив пилюкою вулицю й перехожих. Крісанта мерщій заховала голову під ребосо до дитини. Люди поспішали повз неї в пилюці, невиразно видніючись крізь шаль. Нараз їй знову сплило на пам'ять те місце, де була вона дитиною. Пригадалася незрівнянна, незбагненна, така глибока і така темна синь. То було, як вона тепер пересвідчилася, ребосо, шаль пані Гонсалес, а поза ним хвилику котив людський потік — її народ.

АГАТА ШВАЙГЕРТ

На початку цього сторіччя в невеличкому містечку Альгесгайм, що поблизу Рейну, проживала жінка, на ймення Гелена Денгефер. Від покійного чоловіка вона успадкувала невеличку крамничку на околиці містечка і з допомогою дочки Агати порядкувала в ній. Ще дівчинкою, упоравшись з уроками, Агата вже обслуговувала покупців.

Маленьке їхнє помешкання містилось тут-таки, на подвір'ї за крамничкою. Подвір'я було розділене на діляночки. Обробляти й поливати їхній крихітний клаптик

землі теж був святий Агатин обов'язок. Якби вона не виконувала цієї роботи, то виглядала б ще блідішою й мізернішою.

Мати та дочка тільки й говорили, що про покупців, про їхні дрібні потреби в стрічках і гудзиках, у голках і нитках і в різному іншому дріб'язкові. Майже непомітні зміни в крої одержі, найнезначніші зрушення в моді вони постійно обговорювали і сушили собі голови, як би то збути товари чимшвидше, але хоч би з невеличким зиском. Їхні зусилля не йшли намарне: клієнтура зростала, а з нею й оборот. Щоправда, виторг був такий дріб'язковий, як і сам крам. Та, на їхнє щастя, на околиці міста вирости ще дві нові вулиці. Стала до ладу консервна фабрика, спаржу та горошок з якої охоче брали покупці. Через Альгесгайм було прокладено залізницю — і містечко стало вузловою станцією. Невдовзі по тому звелися ще нові будівлі, заселені переважно залізничниками. І околиця містечка обернулася в новий район. Пані Денгефер була з усіма приязна, хоча віддавала перевагу в глибині душі давнім своїм покупцям — таким же крамарям, як і сама вона, ремісникам та дрібним урядовцям.

Агата раділа закінченню школи: тепер уже їй ніщо більше не заважало допомагати матері в крамничці.

Того-таки літа вибухнула перша світова війна. І без її допомоги матері було б дуже важко. Місто залюднили солдати, Рейнською рівниною, прямуючи на Францію, день і ніч проїздили військові ешелони. Разом з прапорами й маршовою музикою в Альгесгайм увійшло нове, гамірливе, не знане досі ділове пожвавлення, що втягло в свій вир і саму пані Денгефер. Чужі люди у військовій формі і давні знайомі, що в мундирах стали майже невпізнанні, — всі вимагали гудзиків і петлиць, золотих і срібних галунів і всяких інших дрібничок, необхідних для форменого одягу

з нагоди патріотичних свят, а також і жалоби. Пані Денгефер звикла вже до різних перемін і не поклдала великих надій на нову кон'юнктуру. Вона відклала децицю грошей про чорний день, зробила й невеликий запас товарів на випадок, якщо її скарбничка вичерпається. Агата у всьому вірила своїй матері. Вона впевнено розмовляла з покупцями про перемоги й генералів, а після битви на Марні посмутніла, як і всі.

Коли після поразки в країну прийшов голод, пані Денгефер та її дочці він спочатку наче не дуже загрожував, бо вони вже віддавна навчилися в усьому себе обмежувати. Та якось студеної осені, находившись під дощем по довколишніх селах, де міняла товари на харч, німецька й хирлява пані Денгефер принесла додому застуду й почала кашляти навдивовижу гучно, як на її маленький зріст і щуплявість. Скінчилась та застуда запаленням легенів; вона померла.

У доччиному житті мало що змінилося. Хіба що під час підрахунку каси ввечері їй просто бракувало тихого, однак до останньої смертної години владного матеріного голосу. Тендітна, спочатку в чорному, а потім незмінно в сірому вбранні, Агата так дуже нагадувала матір, була, як і вона, така ж старанна й уважна, що покупці ніби й не помітили жодної зміни. Вони іноді забували, що її мати померла, і величали Агату пані Денгефер замість панна Денгефер.

Ті ж самі клопоти, що й за життя матері, тяжіли й над Агатою. Коли їй стало надто сутужно, вона відкрила призапасену матір'ю про чорну годину скриньку з товарами. Саме був слушний час: кожна ганчірка була в ціні.

Частенько придибував на своїх милицях до крамнички один ландштурміст, на прізвище Швайгерт. Його дружина померла від грипу. Вона ще встигла дістати звітку про тяжке чоловікове поранення, але

самого його вже не діждалася. Швайгерт з вигляду був похмурий, милиці йому були тягарем. Він сам собі готував убогу їжу в осиротілій кухні. Він був залізничник і дотепний, послужливий, товариський чоловік. У серці він усе-таки ще грів надію на щастя. Самотність його пригнічувала. І хоч важко йому було ходити, за кожною дрібничкою він зазиравав до крамниці по декілька разів. Замість купити шість гудзиків одразу, він приходив тричі і брав по два. Як крамничка мала вже зачинятися, він заявлявся знову: вушко в голці, мовляв, зламалося, бо його, бач, учено формувати поїзди, а гудзики пришивати — то заважка для нього робота.

Без насміху пришивала йому Агата два гудзики. А він зачудовано дивився на її білі, майже прозорі, тоненькі пальчики. Його дружина була щира й лагідна жінка, тільки огрядна й галаслива.

Останні поразки, Жовтнева революція в Росії, втеча кайзера до Голландії, встановлення Веймарської республіки, окупація французами Руру, бої в Берліні й Рурській області — все спонукало до роздумів, вагань, суперечок. Повсюди, і в Альгесгаймі теж. Нікому не було діла до того, що Агата Денгефер побралася з Францом Швайгертом.

Нікому не судилося дізнатись, був той шлюб невдалий, чи такий собі, а чи дуже щасливий, бо тривав він дуже недовго, та й тоді мало не в кожній людині було своє тяжке горе, спричинене війною. Хоч як Агата доглядала Франца Швайгерта, він урешті помер від свого тяжкого поранення.

Вона, як і раніше, невтомно опікувалася крамницею. І по його смерті ніяких перемін не сталося в її житті, якщо не брати до уваги появи на світ дитини — тихо-го, чепурного хлоп'яти. Тільки, було, засяє сонечко — Агата виставляла на подвір'я загородку, яку ще Франц

змайстрував для сина. Вона давала йому бавитися рештками галуна, нікому вже не потрібними золотими та срібними гудзиками. Багато покупців і надалі плу-тали Агату з її матір'ю, пані Денгефер, і вважали дитину за її онука. А бувало й таке, що якийсь прибу-лець вважав невеличку Агату за школярку, а хлопчика за її меншого братика.

Агата була розважлива й ошадна, як навчила її мати. Відкладені про чорний день гроші поглинула інфляція, і Агата розпочала знов потроху складати. Вона не цуралась будь-якої ручної роботи: плела шкар-петки, штопала — що траплялось. Поступово вона зно-ву збрала трохи грошенят. Їх вона призначала синові, що мав стати в майбутньому кимось надзвичайним, от тільки ким — вона гаразд не знала.

А тим часом надходили вісті то з Руру, то з Саксонії, то з Гамбурга, то з Мюнхена. Проте Агата не могла збагнути свого часу, не розуміла, що діється в країні і в Альгесгаймі та навкруги нього. Якось рано-вранці, задовго до відкриття крамниці, вона вийшла протерти вітрину й раптом побачила, як безлюдною вулицею ще в світанковій сутіні в напрямі вокзалу поліцаї ведуть скривавленого, закутого в кайдани хлопця, котрий безупинно щось вигукував. Його вели околицею, певно, щоб арешт не набув розголосу. Агату Швайгерт те видовище приголомшило. Воно мовби примарилося їй у моторошному сні. Нікому з покупців про побачене вона не сказала, а ті й собі мовчали.

Того ж таки року її синок Ернст, з розумними, бист-рими оченятами й гладенько зачесаним чубчиком, упер-ше сів на шкільну лаву. Її аж розчарувало, що ця зміна припала синові до серця. Він скоро перестав гратися на своєму подвір'ї, віддаючи перевагу чужим. Навчан-ня давалося йому легко. Тільки хлопчик, із яким її синок подружився в школі, не сподобався їй.

Той друг звався Райнгольд Шанц. Неотесаний хлопчисько, найменший у багатодітній сім'ї Шанців. Його батько працював свого часу разом із Швайгертом на залізничному вузлі. А це багато важило для Ернста. Проте Агаті сімейство Шанців було чуже, і вона ставилась до них навіть трошки вороже. До того ж пані Шанц завше ходила купувати до іншої крамниці — їх у Альгесгаймі тим часом розвелось доволі.

Досить Райнгольдові тільки свиснути — і Ернста вже не можна стримати. Він або стрімголов вилітав з дому, або в недозволені години прокрадався чужими подвір'ями. А приходили додому обидва вже смерком, бо бавилися завжди аж на Рейні. Туди їх вабило. Адже все найцікавіше, найдорожче пов'язувалося в них з берегом Рейну. Повернувшись додому геть пізно, — мати аж турбувалась, — Ернст починав хапливо розповідати про свої пригоди. І сходила з обличчя матиного тремтлива тінь, що Ернстові не подобалась, як колись не подобалась вона й його батькові. Слухаючи синові розповіді, пані Швайгерт забувала про всі свої тривоги, бо їй здавалося, що хлопцеві пригоди варті її страхів і чекань. Підлітки за той короткий час устигали надивитися на пароплави й людей, яких сама Агата ніколи в житті не бачила. Та й коли їй траплялася нагода пішки чи трамваєм витратити кілька годин на поїздку до Рейну? Нащо, власне? З ким вона мала туди їхати? Три її шкільні прогулянки ще дівчинкою давно вже розвіялися пилом укупі з тими гарячими літніми днями. Чоловік у неї був каліка, мати виїздила тільки у справах, та ще нарешті в ту останню фатальну для неї мандрівку.

Ернст пожадливо їв, що мати йому підставляла, і все розповідав, аж доки в її очах згасали останні сліди смутку.

Хоч Ернст вічно десь бігав, він завжди встигав готу-

вати уроки і був у школі найкращим учнем. Одного дня до пані Швайгерт прийшов класний вихователь і сказав, що хлопцеві слід би закінчити гімназію, що витратитися їй на нього, крім книжок та зошитів, особливо не доведеться.

І хіба порівняти її муки й гіркоту в житті з тою радістю, якої вона зазнала, коли так наближалась мета її найзаповітніших бажань?

Витрати, як виявилось, були не такі вже й малі. Але вона приймала будь-які замовлення: обкидала петельки, бралася за художнє штопання. А Ернст і з нової школи приносив їй добрі оцінки.

Матір смутило тільки, що її син і надалі приятелює з Райнгольдом Шанцом, хоча той обмежився восьмирічною освітою. Її Ернст почав навіть частіше заходити до Шанців, може, тому, що там було веселе молоде сімейство, а можливо,— що старий Шанц розповідав йому чимало цікавого про його батька.

Під час кризи родині Шанців забракло грошей на навчання меншого сина, Райнгольда. Тому він урешті виїхав з Альгесгайма до сусіднього містечка, де його родичі тримали якусь майстерню.

А що з кризою попит на всякий крам катастрофічно впав і в Агатиній крамничці, то гроші синові на одяг, черевики й на різні підручники вона добувала працею вночі. Ернст заіграшки переходив з класу в клас. Він часто щось їй читав своїм проникливим голосом. І те, що вона чула — хоча й розуміла з цього лише дещицю,— було для неї винагородою за всю її щоденну працю.

За прилавком у крамниці Агата намагалася бути осторонь розмов; вона все одно не могла добрати, хто з покупців має рацію, а хто ні. На звістку про підпал рейхстагу одні здивовано хитали головами, інші сприйняли її з недовірою. Та невдовзі в багатьох розмовах

забриніла надія на переміни, на сталу роботу і на ситі їжу.

Агаті Швайгерт тепер було так само байдуже до Гітлера, як раніше до кайзера Вільгельма чи президента Еберта. Зате син її Ернст раз у раз пускав на адресу фіурера дошкульне зауваження, перейняте, очевидно, від старого Шанца через його сина Райнгольда, з яким Ернст, виявляється, дружби не порвав. Хоча Агата й не любила Райнгольда, та до міркувань його батька вона все ж мимохіть прислухалася. Бо він був єдина людина, що, на її думку, по-справжньому приятелювала з її чоловіком. Але підійти до нього, запитати його про щось вона не зважувалася, як не зробила б такого, будвши ще дівчинкою.

У її маленькій крамничці з часом стало трохи людинше. І як вона тільки перелякалася, коли Ернст необережно переповів Шанцові думки, що ніби все це — котові під хвіст, що ми ще, мовляв, побачимо, чия буде зверху. Вона тепер шкодувала, що не чинила у всьому так, як радила колись її покійна мати, та не поберегла скриньки з галуном, петлицями й гудзиками. Думала, то вже непотріб. А тепер би воно ще й як знадобилося. Кожного дня питалися в неї про білу матерію, навіть про білі стрічки. Бо ж учительки в школах вирізували із прапорів жовті смужки й нашивали білі. В оцьому попиті на вироби з новими державними барвами та знаками вона вбачала можливість знову заощадити хоча б трохи грошенят. А Ернст тим часом склав іспити за середню школу. Він мав у Франкфурті-на-Майні студіювати німецьку філологію та історію, щоб досягти звання старшого вчителя. Вона й раділа від такої перспективи, а разом і сумувала від близької розлуки. Листи від сина спочатку надходили регулярно і давали їй силу невтомно стояти за прилавком, та ще й трохи пишатися, що це ж завдяки її невешпу-

пцій праці в крамничці Ернст дістав змогу вчитися. Вечорами вона перечитувала ті листи, і їй поставали в уяві люди й місця, які він описував.

Після третього-четвертого приїзду Ернст уже не здався їй таким веселим, як був раніше. Спохмурніле лице його аж побіліло від гніву, коли він поглянув на всю ту негідь, розшиту й розцяцьковану великими, малими й манюпусьнічкими свастиками, що нею торгувала мати в крамниці. Він аж вилаявся крізь зуби. Мати злякано сказала йому: «Коли я цим не торгуватиму, як ти зможеш тоді далі вчитися?» Він так і не добув до кінця своїх гнітючих канікул. А коли при розстанні мати не стрималася й погладила рукою його гарного густого чуба, син глянув на неї смутно й здивовано. А на вустах промайнула та сама крива посмішка.

Листи по тому почали приходити все рідше, робилися щоразу коротші й сухіші.

Якось пізнього вечора вона почула, як хтось легко стрибнув за огорожу її садибки й натиснув на надвірну клямку. Вона зраділо скочила на ноги, бо ж подумала, що це її син. Однак то був Райнгольд Шанц. Він здався їй з лица ще похмурішим, ніж раніше. Райнгольд сказав:

— Ось вам лист від сина. Будь ласка, зробіть, що він просить.

А Ернст Швайгерт писав: «Люба матусю, передай моїм другом Райнгольдом гроші за наступний семестр. Маю надію, що вони в тебе напoxваті. Передай ним також моє зимове пальто і дві старі сорочки, навіть як ти їх ще не встигла підлагодити. Щиро вдячний тобі за все, любя матусю. Твій *Ернст*».

— Що це означає? — спитала пані Швайгерт.

— Він у небезпеці, — відказав їй Шанц. — Йому треба втікати.

Агаті Швайгерт нараз пригадався закутий у кайдани

чоловік у супроводі двох поліцаїв, якого вона побачила раннього ранку. Гроші в неї і справді були напихваті, бо надходив час їх йому відсилати. До них вона додала ще й денний виторг. В кишені пальта вона поклала шкарпетки, а потім вправно запакувала білизну.

— А чого це? — запитала вона.

— Він із кількома студентами поширював листівки проти Гітлера,— сказав Райнгольд.

Він спробував був надягти на себе пальто. Але воно виявилось на нього закоротке й завузьке. Тому він перекинув його через руку, гроші заховав у кишеню, а пакуночок узяв під пахву. Тоді подякував їй кивком голови й додав на прощання:

— Як хто запитає — мене тут не було.

І швидко зник у п'єтмі.

Пані Швайгерт погасила світло. Довго сиділа вона в темряві і вслухалася в ніч, мовби та могла їй розказати більше, ніж Райнгольд Шанц.

Наступного ранку нікого з покупців не здивувала її мовчазність і хвороблива блідість на її лиці — такою вони звикли її бачити. Що вона перебула одну, другу, третю безсонну ніч — ніхто не помічав. І заспокоїлася вона, як знайшла під дверима писульку: «Все обійшлося гаразд. Він виїхав».

Того-таки тижня до неї прийшло двоє гестапівців допитуватися, де її син. Вона сумовито глянула на них стомленими сірими очима й відказала:

— У Франкфурті, він там учиться.

Нарешті після доскіпливих розпитувань і різних причіпок вони дали їй спокій, подумавши, що вона така собі тупа крамарка.

Вона, як і раніш, клопоталася в своїй крамниці. Тільки відтепер її виснажувало ще й очікування вістей од сина. Час вона ніби вимірювала крамничними шухлядками, що їх то висувала, то засувала. Мундирів

вона не страхалася, байдуже, чи були вони коричневі, чи чорні. Ще змалечку вона призвичаїлася мати справу зі всіма дрібничками, необхідними для військового одягу. Отож коли якийсь мундир бундючно заходив до її крамнички (а таке траплялося тепер часто), то, певно, щоб купити якийсь такий дріб'язок.

Аж ось Ернст написав їй з Парижа. Від міста він у захваті, розуміє вже навіть тамтешню мову. У нього багато старих і нових друзів. А вона все думала: «Доведеться йому тепер перевчатися. Та головне, що він живий. Вони його так не схопили».

Вечорами, сидячи в своїм помешканні, вона перечитувала його листи і міркувала над тим, що він їй казав під час останнього гостювання. Вона бачила його пишній чуб й гірко скривлені вуста. Вона чула зневажливі нотки в його голосі, коли він говорив про ту гидь, що нею вона змушена була торгувати. Тим більше тепер. Після окупації Рейнської області Альгесгайм знову наводнили солдати.

Найдужче вона злякалась, коли лист, надісланий синові, повернувся з позначкою: «Адресат вибув». Цілі ночі вона переверталася в ліжку й не могла заснути. А бувало, й зовсім не лягала. Та даремне вона ждала, що хтось їй знову в щаринку дверей просуне звісточку про сина. Знову й знову перечитувала вона Ернстові листи, яких було не так і багато. В одному він писав, що, можливо, якийсь час вона нічого не чутиме про нього. Однак після цього листа прийшов іще один. Їй нічого більше не лишалося, крім самоти і тривожного дождання.

Якось уночі, коли вона перебирала синові листи, погляд її зупинився на марці зі штемпелем «Тулуза». Власне, вона й раніше його бачила, бо нічого в його листах не уникало її ока, проте сьогодні Агата Швайгерт замислилася над позначкою. На поштовому арку-

ші було видрукувано «Grappe d'Or»¹. Раз Ернст більше не живе в Парижі, то, очевидно, в Тулузі. Очевидно, в цьому-таки «Grappe d'Or» він сидів за столиком і писав листа в Альгесгайм. Хтось же там його бачив, хтось же має його знати.

Лице від таких думок у неї розпашілося, очі заблищали. А в душі її визрівало тверде рішення.

Ніхто не помітив, що вона стала частіше заходити в розмову з покупцями і пильніше прислухатися, про що розмовляють у її крамничці. Віддавна серед усіх покупниць вона симпатизувала одній старій панні, що вчила її сина колись у першому класі й завше згадувала та хвалила його, як брала щось у Агати. Якось та стара панна прибігла засапана щось купити перед самим закриттям крамнички, і пані Швайгерт, набравшись духу, завела з нею балачку про се-те. Розшаріле від хвилювання обличчя вона ховала від неї, порпаючися в своєму крамі і наводячи там лад після цілоденної торгівлі. Агати надія дуже скоро була винагороджена, бо коли, переборовши збентеження, Агата запитала у вчительки, що це за Всесвітня виставка в Парижі, про яку скрізь гомонять люди, то вчителька змогла відповісти їй досить докладно. У брата її, теж учителя, є знайомий, що збирається відвідати виставку. На проїзд і на перебування там установлено пільги. Навіть німецька влада сприяє усім, хто туди їде.

А що подорож братового приятеля панні здавалася неабиякою подією, вона вже з своєї ініціативи принесла Агаті показати барвисті проспекти і докладно їй усе пояснила, як і належить вчительці. Пані Швайгерт так уважно слухала і так про все допитувалася, що вчителька сміючися зауважила:

— Пані Денгефер (вона так і не призвичаїлася до

¹ «Золоте гроно» (франц.).

прізвища Швайгерт), мені здається, що й вам туди закортіло поїхати!

— А чого ж,— відповіла Агата, теж усміхаючися блідими вустами.

Вона ще розпитувала про все, а тим часом і лагодилася в дорогу — купила собі невеличку дорожню валіжку й забрала з ощадної книжки всі свої заощадження.

Коли пані Швайгерт замкнула свою крамничку, в Альгесгаймі вже кінчалася тиха, літня ніч, зірки в небі поблідли, вулиці ще потопали в передранковій млі, а у віконних шибках на околиці міста вже вигравали перші промені сонця, що вставало з-за Рейнської рівнини. Ключі свої вона віднесла до старої вчительки. На велику її радість, приятель учительчиного брата їхав теж спочатку до Франкфурта-на-Майні, і їй уже було легше, бо вони тепер мали вдвох стати перед очі французькому консулові.

У глибині душі вона побоювалася, що місцева влада їй не видасть паспорта. Але відтоді, як утік її син, проминуло майже два роки. Новий урядовець про Агату нічого не чув і бачив перед собою лише охайно та старанно заповнену анкету.

Ні переїзд через Рейнський міст і плутана дорога з франкфуртського вокзалу до консульства й назад, ні нічна подорож до Франції з контролем по обидва боки кордону майже зовсім Агати не злякали, ба навіть і не хвилювали. Ще вдома вона обміркувала всі можливі в дорозі випадковості. А' зараз голова її була надто стомлена, щоб думати, а серце — щоб хвилюватися, та й вона вже знала, що доїде, куди хотіла. В переповненому вагоні вона здавалась просто крихіткою серед сильних, життєрадісних людей. Гарненьке чорнооке маля, як тільки благословилося у Франції на світ, не могло вже всидіти на місці й вертілося, аж поки не роздерло собі сукеньку, розсердивши матір.

Пані Швайгерт дістала голку з ниткою і заштопала дірочку — дитя аж притихло з подиву.

Не вмівши по-французькому, вона не могла перемовитися з людьми в купе; і все ж вони їй допомогли, коли поїзд зупинився в Парижі на Східному вокзалі. Пані Швайгерт мала намір одразу ж поїхати до будинку, де мешкав її син. Мати тієї непосидючої дитини посадила її в автобус, подала валізу й ще раз сказала на прощання «мерсі».

Агата Швайгерт розшукала невеличкий готель на лівому березі Сени. Спочатку господиня зустріла її непривітно, зневажливим поглядом окинувши худючу чужинку, безмовну, непоказну, убого вбрану. Та досить було Агаті написати своє прізвище, як хазяйка, пригадавши її сина, вигукнула:

— А, Ернест!

Її щиро здивувало, що таке миршаве створіння привело на світ такого веселого, вродливого хлопця. Їй самій було прикро, що він від неї поїхав. А куди й чому — вона не знала. На допомогу кликнули одного мешканця готелю, що розумів німецьку мову. Утрюх вони порадилися. Агата показала їм конверта з тулузьким штемпелем. Вона попросила їх зв'язати її телефоном з «Grappe d'Or».

Очікуючи розмови, вона трохи підсїдала тим, що мала з собою. Невдовзі всі про неї забули. А вона собі гладила хазяйську кішку. Серце її калатало, мовби мало статися бозна-що. Коли задзвонив телефон, Агата так рвучко схопилася з місця, що кішка впала з її колін і сердито наїжачилася.

З Тулузи по телефону говорив чоловічий голос, — напевно, хазяїн «Grappe d'Or». Пані Швайгерт кілька разів вигукнула в трубку ім'я сина, пояснюючи: «Sa mère», його мати! Нарешті, здалося їй, що хазяїн тулузького готелю збагнув, чого від нього хочуть, бо

вона почула гомін, мовби він у когось про щось допитувався, а йому з усіх боків щось відповідали. Потім до неї долинув уже інший голос, що так-сяк говорив по-німецькому: «Його вже тут немає. Більше вам я нічого не можу сказати. Ви приїдете сюди? Коли? Вже завтра?»

Пані Швайгерт зітхнула. Вона так і передбачала, що доведеться їхати в Тулузу. А раз треба, то нічого зволікати.

В Альгесгаймі вона намагалась уявити собі, яке ж воно, це місто, що так сподобалося її синові. Проте уявити їй його не вдавалося. Тепер, їздячи з вокзалу до готелю, а з готелю до другого вокзалу, вона бачила ті ж самі картини, що змальовував їй у листах син. Але зараз вона вже не хотіла уявляти, порпатися в пам'яті. Навіть на думки їй не хотілося витратити жодної секунди. Ледве допиталася вона до квиткової каси, ледве випила склянку гарячої кави і в вагоні майже не спала.

Палким сонцем зустрів Агату Швайгерт ранок у Тулузі. Вона так зморилась дорогою, що аж очі злипалися, й часом ішла трохи не навпомацки повз сліпучобілі стіни. На щастя, в завулку, де містився «Garre d'Or», було майже темно й прохолодно. Над дверима та над віконними рамами виднілися вже постирані чи вицвілі літери, знайомі їй з листа. Господар зустрів її здивовано й співчутливо, навіть ледь насмішкувато. Це був дебелий, опасистий вусань. І хоч мізерною йому здалася жінка, що постала перед ним, але ж вона була матір'ю юнакові, що так недавно квартирував у нього. І він звелів покликати чоловіка, що вчора з нею говорив по телефону німецькою мовою.

Той з'явився одразу, аж засапався. Він був молодий, певно, таких літ, як і Ернст, зросту високого, худорлявий. Погляд мав лагідний. Він підсів до пані

Швайгерт і повів розмову з нею віч-на-віч. Він узяв її руку в свою і почав ніжно гладити, щоб якось заспокоїти жінку. Спершу він розпитав, як вона доїхала.

— Ернст Швайгерт жив тут,— сказав він,— але вже звідси виїхав. Останній його лист, певно, десь загубився в дорозі. А сам він тепер у Іспанії.

Пані Швайгерт дивилася на нього повними розпачу очима. І з того, як вона допитувалася: «Навіщо? Чому?» — він зрозумів, що все це їй нічого не говорить. Та хоч як він намагався витлумачити їй, чому він сам і його друзі, поміж них і Ернст Швайгерт, вирішили вступити до Інтернаціональної бригади й захищати Іспанську республіку, хоч яких він слів добирав, аби їй хоч щось пояснити, на її безкровному обличчі він бачив лише болісне зусилля щось збагнути. Вона не переставала допитуватися: «Але навіщо? Чому?» — і вже не голосом, бо він у неї зривався й хрипів, а тільки самими губами. Нарешті вона стулила уста. Її сіро-голубі очі, що їх він так близько бачив перед собою, пояснишали й стали майже білі, а зіниці звузилися, мовби перед ними блиснуло світло. Вона вивільнила руку з-під його руки, встала й промовила:

— Я теж туди поїду.

Він запитав, що вона там робитиме.

Тепер вона вже спокійно й терпляче пояснила, що хоче бачити свого сина. І коли він сказав, що це неможливо, вона відповіла, що їй тільки й є рація їхати в Іспанію, бо ж куди їй ще їхати? Вона говорила так рішуче, що він запитав її вже трохи різкішим тоном, що вона там думає робити, щоб не бути тягарем Іспанській республіці. Тинятися, бути зайвим голодним ротом і ждати, ждати? Але тут він помилявся. Пані Швайгерт відповіла йому різкіше, що ніколи й нікому в житті вона не була тягарем і впорається з будь-якою роботою. Вже зазнала однієї війни, в них на Рейні тоді

теж нелегко було. Вона й попере, і підлогу помие, й пошие, й залатає що треба, і хворого догляне. До такого вона звична. Хай тільки він їй допоможе туди доїхати.

А господар тим часом накрив стола, приніс вина й хліба. Хоча він жодного слова не добрав з їхньої розмови, та в ній він уловив хвилювання й розміркував, що добра закуска справі не зашкодить. Вони випили втрюх. Обидва чоловіки так упали коло пані Швайгерт, як ще ніхто ніколи не упадав за нею. Великий неспокій і велика радість зійшлися до купи в цьому будинку.

Наступний ранок не здавався їй уже такий сліпучий і такий гарячий. Точно в домовлений час прийшов худорлявий, високий молодик, що розказував їй про Ернста. Він повів її містом через широкий, залитий сонцем майдан у завулок, такий же вузький та прохолодний, як і завулок з готелем «Grappe d'Or».

— Ось тут,— сказав він,— владнають вашу справу.

Тісні кімнатки, що правили за канцелярію, були заставлені етажерками й столами, за якими писали й порпалися в паперах кілька чоловіків і жінок. Чути було окремі фрази різними мовами. Якась жінка довго і тихо балакала по-німецькому з молодиком, що привів сюди пані Швайгерт. Жінка та була якась поважна з вигляду, в окулярах, і Агата згадала синову вчительку з Альгесгайма, якій вона віддала на схов ключі. В'язка ключів була така велика й солідна, як і обличчя жінки під окулярами.

Нараз жінка обернулася до Агати і суворо запитала, чого вона хоче й що може робити. Пані Швайгерт відповідала чітко й вагомо, навіть не без гідності. Жінка в окулярах не дуже привітно, але по-діловому й не кваплячись, нарешті запропонувала їй заповнити анкету, як воно ведеться в кожній канцелярії.

Всі дні до від'їзду пані Швайгерт, вподобавши місце в кав'ярні в тіні аркади, споглядала великий майдан. Господар готелю «Garre d'Or» дивом здивувався, коли вона розраховалася з ним як годиться. І він ще раз випив з нею вина. І глянув на неї знову здивовано й жалісливо, як і тоді, коли вперше її побачив, але без насмішки. Вона ж перейнялася до нього довірою й віддала йому на збереження решту своїх грошей.

Біля самого іспанського кордону вона побачила й упізнала трьох-чотирьох людей, що разом з нею їхали в поїзді. В нескінченному тунелі, що вів до Іспанії, серце їй завмирало.

Агатині супутники, більшість такі ж молоді, як і її син та худорлявий високий юнак з Тулузи (однак були серед них і сивий чоловік десь її літ, і молоденька дівчина), дбали про неї, неначе змовившись: по черзі несли її валізу, хоча в кожного в руках була своя ноша. Пані Швайгерт дивувалася, як ці чужі між собою люди розмовляють одне з одним — хто жестами, хто словами. А втім, і сама вона хутко поріднилася з цими людьми, стала легко розмовляти з ними, мовби прожила довгі роки серед них. А насправді вона ніколи не зналася з такими, як ці люди, що тепер з нею йшли затхлим тунелем до Іспанії.

З подивом, але без остраху вона дивилася знизу вгору на солдата, що, стоячи під червоно-золотаво-фіолетовим прапором, з суворим виразом на лиці перевіряв їхні документи. Пані Швайгерт помітила між бровами в нього зморшку. І він, дивлячися на її обличчя згори вниз, помітив таку ж саму зморшку в неї. Вже не розгублена, не навмання, а твердо переконана, що при наполегливості досягне свого, своєї мети, вона нарешті пройшла всі контролі та перевірки й дісталася до Барселони.

У німецькому відділенні Інтернаціональних бригад

вона дізналася про місце перебування полку, де був її син. Вона йому написала: «Я вже тут».

Поки ще мізкували, до якої роботи приставити цю жінку, прийшла звістка з полку, що син її легко поранений і лежить у госпіталі в Альбасете. Разом з перепусткою їй дали листа, в якому радилося використати її руки на місці.

У вагоні, а потім у вантажній машині вона й гадки не мала, що від'їжджає все далі й далі від дому. Навпаки, вона була тої думки, що ось-ось скоро досягне мети. Кожна затримка здавалась їй мукою. Проте бували ночі, коли вона спала просто неба і дивилася на зорі. І в такі години Агата забувала про своє чекання тут, унизу. Ніколи вона ще не бачила такого зоряного неба. Лише єдиний раз у Альгейсгаймі, лаштуючись до від'їзду, вона побачила перед світанком дві-три остаїні, побляклі і якісь жалюгідні зірки. А тут, мабуть, завжди щоночі така зоряна пишнота! І фіалкові гори, що їх спостерігала їдучи. І села в гірських ущелинах! І рівнини такі радісні, наче нічого іншого й не знають, окрім сонця. І м'які обриси лісистих гір, і море. Все можна побачити! Досить було тільки залишити за собою двері крамнички!

Їй часто доводилося показувати перепустку. Агата раділа, коли її вимагали. Щоразу серце її сповнювалося гордістю й вдовolenням. У вантажній машині і у вагоні для неї знаходилася місцинка сісти — більше їй було й не треба. Всюди вона примічала, що й солдати, й селяни, і діти сповнені надії та хвилювання. Вряди-годи на ній затримували спантеличені погляди, а то чиясь рука обнімала її за плечі і хтось кричав їй просто в вухо, ніби глухий, одне слово: «Теруель»¹.

¹ Теруель — місто, де точилися найзапекліші бої за Іспанську республіку.

І в розмовах тільки й чути було «Теруель», «Теруель». Що це було — ім'я людини чи назва місцевості — того вона не знала. Але завжди гордовито й з поважним виразом на лиці показувала свою перепустку.

Госпіталь містився в замку з великим парком. Пані Швайгерт з тривогою в серці розглядалася довкола. Кілька солдатів училися ходити на милицях: одні — зціпивши зуби, інші — посміхаючись. Багато хто лежав геть оббинтований у затінку під деревами. Про сина вона знала тільки, що він легко поранений. Не тяжко. Але що це означало насправді? Вона мала своє власне уявлення про невеликовні рани. Тепер, коли вона досягла мети, серце їй важко гупало, віщуючи щось недобре. Широкими білокам'яними сходами з валізою в руці вона зійшла нагору.

У канцелярії, коли нарешті добрали, хто вона, їй передали листа. Вона впізнала синів почерк. І той давно не бачений почерк на мить сповнив її такою полегкістю, що розчарування прийшло не зразу.

«Як же я зрадив тобі, мамо! Як я тільки тебе чекав! Але я більше не мав змоги тебе дождитись. Я приїду до тебе при першій же нагоді. І дуже скоро. Просто славно, що ти не десь там, а тут, поруч. Нікому не випало таке щастя, як мені. Ти ж залишишся? Тут люди доконче потрібні. А ти ж, мамо, на всі руки майстерниця».

Хоч яке тяжке було її розчарування, вона зраділа білому халатові, такому ж, як і в сестер-жалібниць, хоча вона мала виконувати дуже скромну роботу — відати білизною.

На початку тільки й діла було. Та невдовзі прийшов наказ не тільки латати старі простирадла, а й зшивати з клаптів нові про запас.

З німецької бригади прибуло багато поранених. Пані Швайгерт знаходила для себе роботу і в палатах.

А крім того, їй кортіло дізнатися з розмов, яких же матерів то сини. І вона розшукувала тепер на карті місцевість, де в окопах лежав її власний син.

Невдовзі по її приїзді одна сестра-жалібниця, іспанка, на ймення Луїза, каліченою мовою запитала, чи правда, що Ернесто Швайгерт її син. «Кожна країна,— подумала Агата,— додає до його імені ще один склад: у Франції його кликали Ернест, а в Іспанії називають Ернесто». Дівчина була чарівна: з лиця біла-біла, що білішої годі й знайти, а коси чорні як вороняче крило. Пані Швайгерт дивилася на фотографії, де її син був знятий у парі з Луїзою. Рука в нього була перев'язана, але з вигляду він був спокійний і навіть бадьорий. Таким вона його і вдома не бачила.

Луїза, діставши листа, бігла з ним до пані Швайгерт. А пані Швайгерт бігла до Луїзи, коли одержувала від сина листа.

Одного дня їй здалося, що люди ховають од неї свої погляди, стають якісь нерішучі. Щось підказало їй пошукати Луїзу. Та лежала на ліжку й плакала. Пані Швайгерт заспокійливо провела рукою по її волоссі. Луїза зіскочила з ліжка, випросталася, кинулась їй на шию й голосно заридала. Міцно обійнявши пані Швайгерт, вона хитала її з боку на бік. А та стояла, мов задерев'яніла. І скидалося на те, що Луїза розхитує суху дошку. Агата Швайгерт уже зрозуміла, що її Ернест загинув.

Відтоді, проходячи з поборозненим чолом, вона часто відчувала на собі чиїсь ніжні доторки, щирі слова співчуття говорилися їй навздогінці. Та обличчя її і все всередині мовби застигло. Ніхто не знав, плаче вона ночами чи ні.

Услід за її особистим нещастям посипалися нещастя й на людей Іспанської республіки. Тоді як Франція не пропускала зброї, Італія й Німеччина спокійнісінько

собі допомагали генералові Франко. Республіканську армію було розірвано на дві частини.

Підлога в госпіталі вся вслалася пораненими. Війна підступила вже так близько, що її чути стало з-за гір. Всі в госпіталі ждали швидкої евакуації. Проте переполох і страх, що поиняв людей, мовби й не зачіпав Агати Швайгерт. І сон її не змагав, не мала потреби в ньому. Її руки приготувалися надовго робити все: перев'язувати поранених, прати закривавлені бинти, латати постільну й спідню білизну.

Та раптом якимось, коли вона саме бігала сюди й туди, заклопотана своєю роботою, хтось із ліжка її гукнув:

— Пані Швайгерт!

А що вона була мала, їй не треба було навіть нахилитися над ліжком. У блідому гордовитому обличчі з білою пов'язкою вона впізнала Райнгольда Шанца. Він зовсім не був здивований, що побачив її раптом тут. Можливо, тому, що від рани в нього почалася гарячка і йому весь час марились різні неймовірні речі. А можливо, це пояснювалося простіше: Ернст Швайгерт сам устиг розповісти другові про приїзд матері. Шанц попрохав її підійти до ліжка й розповів їй, нічого не приховуючи, як у нього на очах загинув Ернст Швайгерт. І цією, власне, відвертістю він приніс їй полегкість.

— Він зовсім не страждав, пані Швайгерт,— сказав їй Шанц.— Він гарною смертю помер.

Вона слухала й бгала в руках Шанцову сорочку й ковдру.

Райнгольд був транспортабельний. І при першій же нагоді його вкупі з іншими вивезли з госпіталю. На ранок у його ліжку вже лежав не знайомий їй чоловік.

Луїза виїхала наступним транспортом. Перед тим вона кинулася пані Швайгерт на шию й тяжко заголосила. Нараз літня жінка відчула такий тупий біль

у серці, що його б не знести, якби він тривав більше секунди.

Ніхто їй не наказував, але нікого й не здивувало, що Агата Швайгерт допомагала, аж поки перев'язали останнього пораненого й поклали його на машину.

У натовпі біженців, що вервечкою тягнулися за Піренеї, переслідувані солдатами Франко і на землі, і в повітрі аж до кордону рідної землі, Агата Швайгерт ішла сама зі своєю маленькою легкою валізкою, несучи її за спиною, як ранець. Багато було на дорозі самотніх людей, що одбилися од своїх під час відступів або повітряних бомбувань. Матері розшукували своїх дітей, діти — своїх батьків, наречені — своїх обранців. Агата Швайгерт нікого не шукала, вона нікого не згубила з очей. Вона заходилася перев'язувати в дорозі поранену ногу маленькому хлопчикові з багатодітної родини. Матері й дідусеві насилу вдавалося тримати дітей коло себе і не погубити їх з-перед очей під час цієї втечі. Агата Швайгерт з хустки, якою запинала собі голову, зладнала ноші, і два старші хлопчики по черзі несли найменшого.

Невдовзі хлопчикова мати (її звали Марія Гонсалес), а також її свекор, понурий з вигляду, але ще міцний дідуган, уже не могли обійтися без пані Швайгерт. Вона наглядала за меншими дітьми. А старший, Альфонсо на ймення, їй допомагав. Він був, як і його дідусь, похмурий і кремезний. Ніхто з них не знав, де їхній батько, офіцер республіканської армії: чи він наклав головою, чи попав у полон.

Коли всі ті іспанці, що не мислили свого життя під владою Франко, спустилися з Піренеїв, французька прикордонна влада зовсім розгубилась. Однак з наказу уряду, отямившись, вона вкинула до таборів усіх, кого пощастило спіймати. Родина Гонсалесів, що складалася з старого чоловіка, жінки та дітей, і Агата

Швайгерт, яка пройшла з ними чималенький шмат дороги, опинилися поблизу Перпіньяна.

Із співчуття й глибокої поваги до людей, що добровільно так багато вистраждали, французька селянська сім'я прихистила в себе родину Гонсалесів. Їх поселили в повітці, нагодували, чим багаті. Невдовзі для жінок знайшлася й робота в господарстві. Так і жили вони гуртом, допомагали французьким селянам аж до пізньої осені збирати врожай. Та вибухнула світова війна. Спершу французькі армії непохитно стояли на лінії Мажіно проти німецької держави. Люди передчували: те, що розігралося напровесні і нібито завершилося в Іспанії, знаменувало, певне, тільки початок нечуванних жахів і страждань на всій цій частині світу.

Родина Гонсалесів замерзала в повітці. Різною роботою жінки заробили собі на ковдри та одяг для дітей. Вони раділи, коли їх кликали до теплої хати на кухню чистити городину, шити, щось латати або штопати. На Агату Швайгерт ніхто й уваги не звертав. Вона була німа, як і її тінь. І тільки Агатині пальці були вічно в роботі й русі.

Тим часом пані Гонсалес дістала звістку від свого чоловіка. Він перебував поблизу, в прибережному таборі, за півдня їзди. Вона невдовзі його й відвідала. Агата Швайгерт мовчки, не виявляючи своїх почуттів, прислухалася, як радіє вся родина майбутній зустрічі з батьком.

Одного дня Гонсалес гукнула Агаті:

— Вам лист!

Почерк був незнайомий. У тому ж самому таборі, де сидів Гонсалес, перебував і Райнгольд Шанц. Якось одного нестерпно нудного табірною дня, коли кожен лист або звісточка ставали для цілого табору подією, Гонсалес розповів Шанцові про чужу жінку, що мешкала з його родиною поблизу Перпіньяна. Тільки-но

Райнгольд Шанц докладно розпитався і встановив, що та жінка — не хто, як мати його загиблого друга, він написав їй листа.

«Я такий же самотній на світі, як і Ви, пані Швайгерт. Не рахуючи друзів і однодумців. Улітку тут немилосердно палило. А зараз віють холодні вітри. Моя малярія знову нагадує про себе. Чи не могли б Ви дістати мені хоч трохи хініну? Вибачте за клопіт».

Доти пані Швайгерт не жила, а животіла. Кілька разів вона перечитала листа й замислилася. Якщо господар готелю «Grappe d'Or» у Тулузі — людина чесна й порядна, він, звичайно, поверне її гроші. Вона написала йому. Пані Гонсалес дивувалась, чого раптом Агата Швайгерт захвилювалася. Невдовзі Агата й листа одержала від хазяїна. Він надіслав їй гроші.

Раннього зимового ранку (вона виїхала нічним поїздом, аби вчасно прибути на місце), вся задубіла від морозу й вітру, пані Швайгерт стояла коло табірних воріт. У її дорожній валізці лежав запакований хінін і дещо з теплового одягу для Райнгольда Шанца. З подивом і несприхованим обуренням дивилася вона на бараки за колючим дротом. Вона раділа, що здогадалася приїхати нічним поїздом. Бо ж у неї не було ніякої офіційної перепустки, а добитися дозволу від місцевої влади нелегко — потрібен був час.

Вартовий при воротах навідріз відмовився впустити її. А що вона не розуміла мови вартового і повторювала одне й те саме ім'я, він гукнув старшого. Той теж нічого не второпав і відвів її до лейтенанта. Лейтенант поміркував собі, що ця нещасна жалюгідна жінка ніякої шкоди не заподіє, і наказав провести її до порожнього барака та викликати Райнгольда Шанца.

Вигляд у нього був занепалий, здичавілий. Лице його виказувало велику гордість. У кутиках його вуст залягли іронічні зморшки. Він тим самим ніби кидав

виклик усьому, що було вороже його молодому життю. Задумливим поглядом дивився він на пані Швайгерт. Він подякував їй за подарунки, що вона вийняла з валізи. Він охоче погладив би її по голові, проте не наважувався.

Вони розповідали одне одному про все пережите після зустрічі в госпіталі. Але з'явився солдат і гукнув:

— Fini! ¹

Пані Швайгерт нерішуче встала. Солдат чекав коло дверей. Райнгольд трохи провів її. Хоч було й сонячно, віяв крижаний вітер. Вони попрощалися. Він ще раз обернувся. Нахилився до неї і швидко сказав:

— Гонсалеси невдовзі від'їздять. І багато від'їздить. Щоб нацисти не схопили, коли війна й сюди дістане.

Солдат знову крикнув:

— Fini!

Але він трохи зачекав. Йому, очевидно, стало шкода старої жінки, маленької й кволої, що стояла на крижаному вітрі й аж хилилася. Вона все дивилася на молодика знизу вгору, хоч той і так нахилився до неї. Шанц вів далі:

— Деякі південно-американські країни обіцяють нам пристановище й дозвіл на роботу. Вони вишлють нам також квитки на пароплави. Нас підтримують друзі Іспанської республіки. Ми складаємо списки, хто з нами поїде. І ви, пані Швайгерт, ви — мати Ернста, ви теж багато й самі зробили для Іспанії. Ви теж повинні їхати з нами. А що ж вам лишається? Не вертатися ж назад, у Альгесгайм?

— Ні, ні! — сказала Агата Швайгерт. — Лише з вами!

Навесні 1941 року на одному з Антільських островів я спала в бараці разом з іспанськими жінками. Ми

¹ Кінчайте! (Франц.)

чекали пароплавів, щоб роз'їхатися по країнах, які обіцяли нам притулок. Іспанки, розтривожені стражданням та радістю, надіями та непевністю, безугавно співали. Серед них сиділа маленька худенька жіночка. У неї було сиве волосся й землисте лице. Вона вирізнялася з-поміж іспанських жінок і весь час мовчала.

Та якось, коли вона пришивала якійсь дитині гудзика, у неї вихопилося по-німецькому:

— Не крутись!

Я запитала її, звідки вона родом.

— З Рейну, з Альгесгайма,— відказала вона.

Довго ми просиділи того вечора вдвох. Незабаром я поїхала. Я так і не знаю, чи жива ще вона. Тут усе, що я про неї довідалася.

Анна Зегерс

СКАЗАНИЯ ОБ АРТЕМИДЕ
и другие произведения
(*На украинском языке*)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *О. В. Хатунцева*
Художній редактор *В. В. Машков*
Технічний редактор *Л. Д. Макарчук*
Коректор *О. С. Назаренко*

Виготовлено
на Книжковій фабриці «Жовтень»
Комітету по пресі
при Раді Міністрів УРСР,
Київ, Артема, 23-а.

Здано на виробництво 7/XI 1970.
Підписано до друку 7/IV 1971.
Папір № 2. Формат 70×90¹/₃₂.
Фізичн. друк. арк. 8,375. Умовн.
друк. арк. 9,799. Обліково-видавн.
арк. 11,113. Ціна 70 коп. Зам. 1228.
Тираж 30 000.

70 коп.

